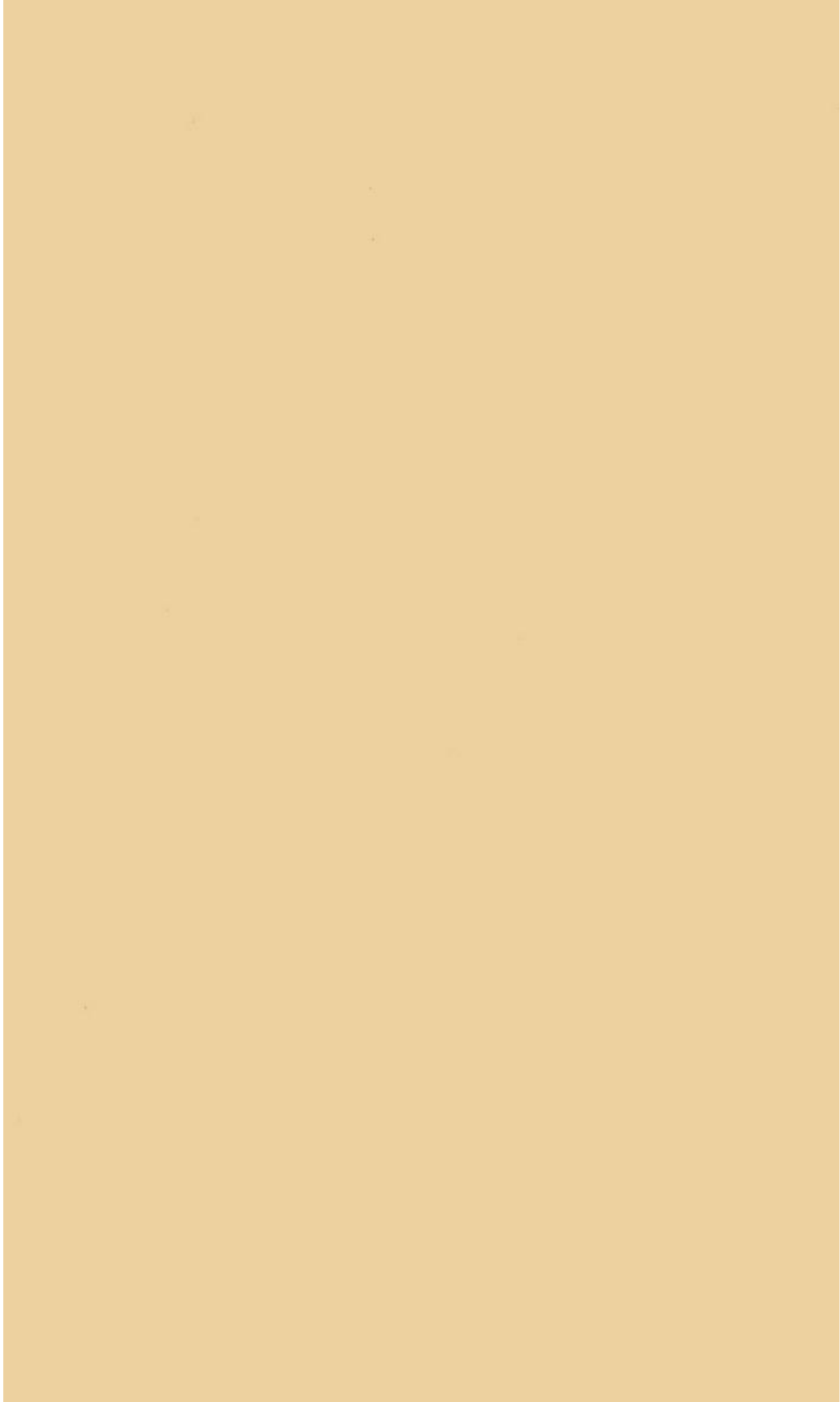
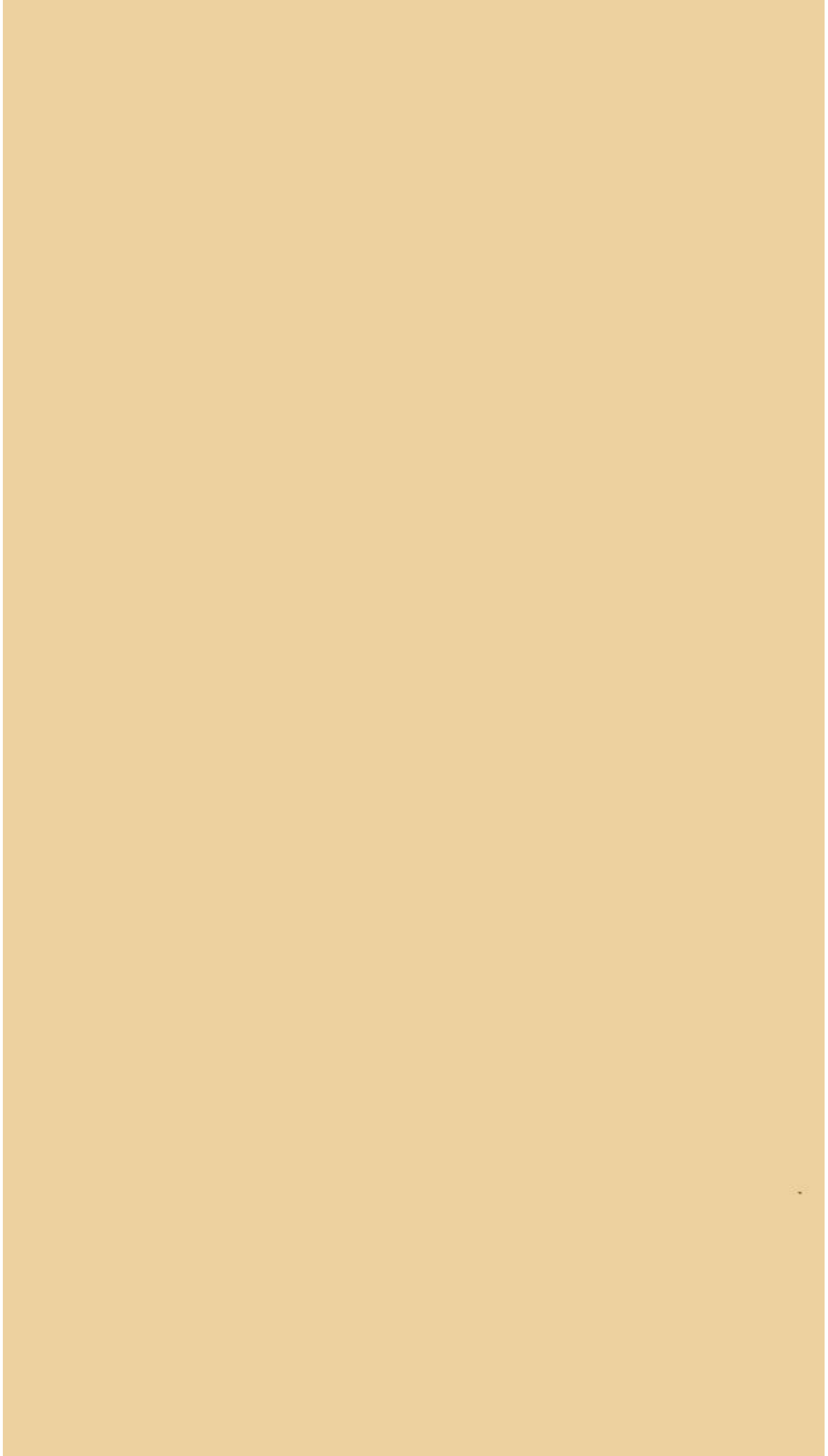

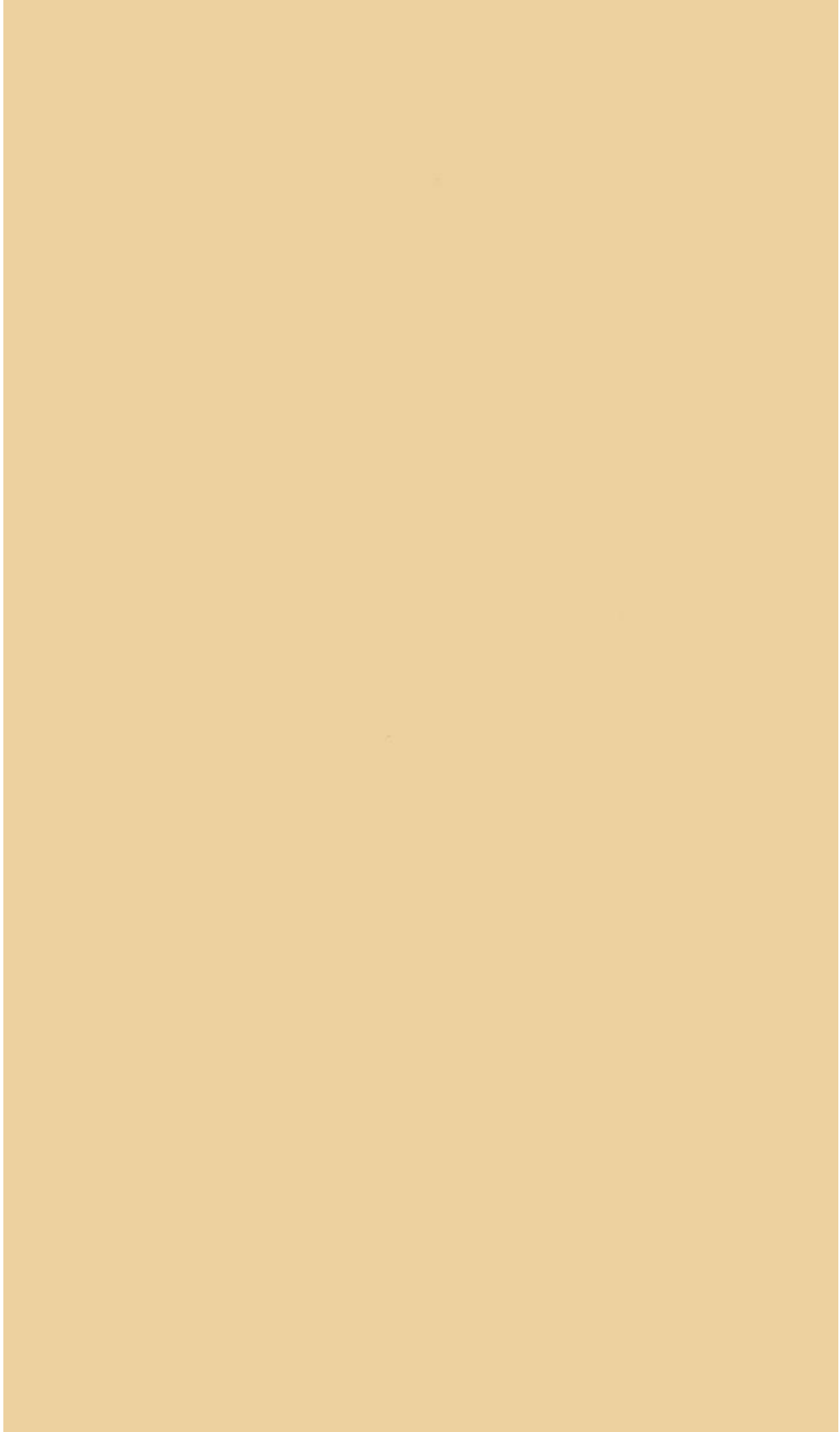
1000

206.5

n - 48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԾԵ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLV

DIE ARMENISCHEN KLÖSTER IN VASPOWRAKAN-VAN

3. TEIL

10. DIE KLÖSTER IN ANJEWACIK', BODOWNIK'
UND EROWANDOWNIK'. 11. DIE KLÖSTER IN
AŁBAK. 12. DIE KLÖSTER IN MOKK', XIZAN UND
ŠATAK. 13. DIE KLÖSTER VON SALNAJOR-BAŁEŠ.
14. ALLGEMEINES ÜBER DAS KLOSTERWESEN
VON VASPOWRAKAN-VAN.

VON

DR. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1947

206.5

Ո-48

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ-ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Գ. ՄԱՍ

10. ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ, ԲՈԴՈՒՆԻՔԻ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴՈՒ-
ՆԻՔԻ. 11. ԱՂԲԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. 12. ՄՈԿԱՅ,
ԽԻՋԱՆԻ ԵՒ ՇԱՏԱԽԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. 13. ՍԱԼՆԱԶՈՐ-
ԲԱՂԷՇԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. 14. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ-ՎԱՆԻ ՎԱՆ-
ՔԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1947

2001

54331-uh

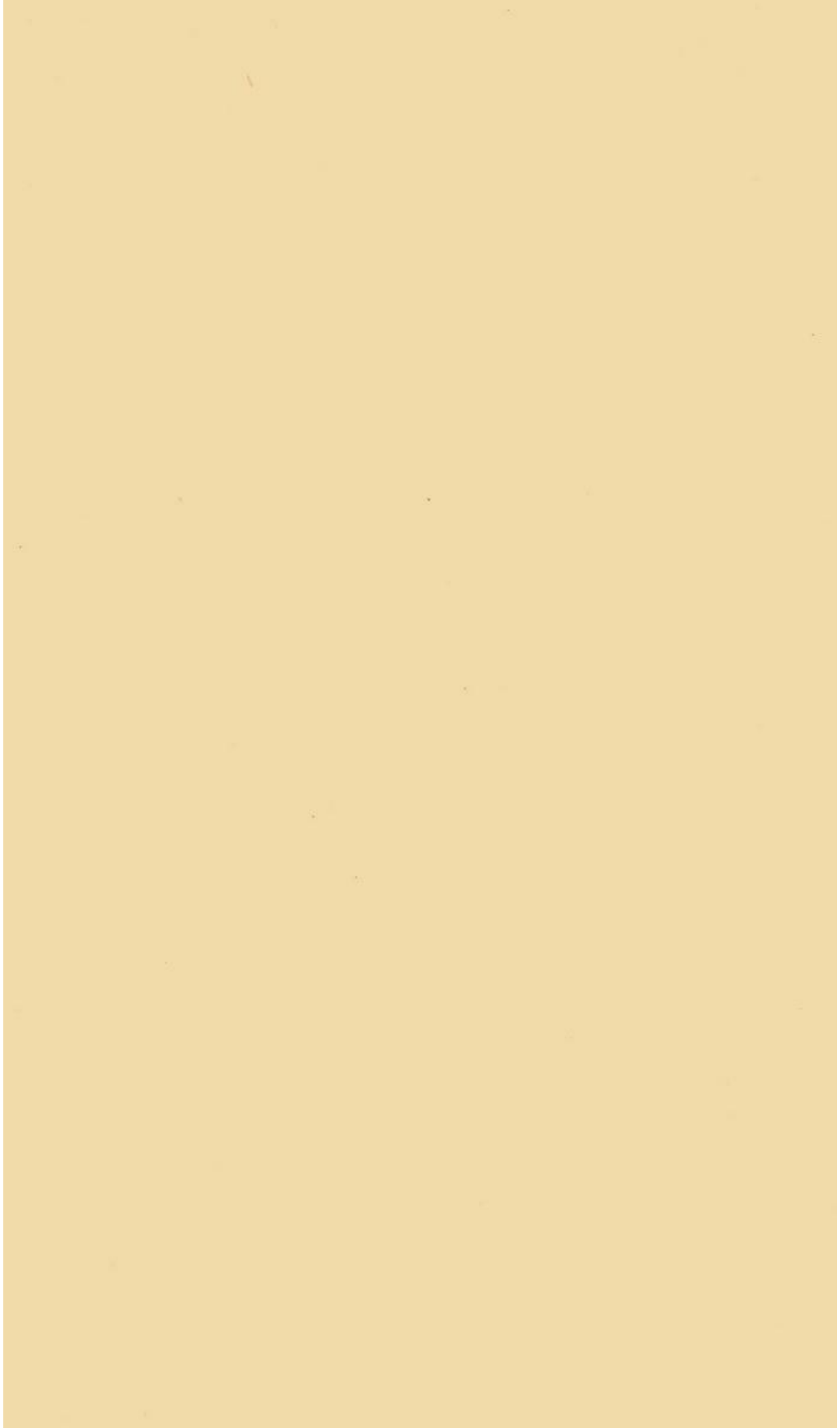
41367-68

ՀԱՅՐԵՆԱՏԵՆՉ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐՈՒՆ

Հ. Հ. Ո.

Ա Ջ Դ

Ուրախ եմ, որ Վասպուրական-Վանի վանքերու պատմութիւնը կրցանք գլուխ հանել այն ծրագիրով, զոր գծած էինք Ա. Մասի Յառաջարանին մէջ:

ԺԴ. գլուխը կը կազմեն այն «Զանազան Տեղեկութիւնները», որոնք նկատի ունին յատկապէս Վասպուրական-Վանի եւ ընդհանրապէս հայ վանքերու ներքին կեանքը եւ արտաքին կենցաղավարութիւնը: Այս բաժնին մէջ գետեղեցիմբ նաեւ նկարներ Վասպուրականի ինչ ինչ վանքերու, զորոնք ազնուաբար մեր տրամադրութեան տակ դրաւ Պր. Արամ Տապաղեան (Վիեննա), որոնց համար կը յայտնենք իրեն մեր երախտագէտ զգածումները հրապարակաւ:

Աշխատասիրութեանս այս մասն ալ լոյս տեսած էր «Հանդէս Ամսօրեա»-ի մէջ (1942, էջ 161—198. 1943, էջ 60—95. 1944, էջ 56—96. 1946, էջ 70—94. 1947, էջ 25—36, 77—

97, 159—170, 219—230, 282—289, 329—347) :

Բաղճալի էր մեզի աշխատասիրութեանս տալ աւելի կատարեալ ձեւ եւ կերպարանք, բայց քաղաքական խռովայոյզ պարագաները (1939—1945) եւ մեր յանախակի բացակայութիւնը Մայրավանքէս, թոյլ չտուին մեզի առ այս ոչ ժամանակ եւ ոչ հնարաւորութիւն :

Ծանօթ էր մեզ Հ. Կ. Ամատունի «*Fonti, Serie II, Fascicolo XII, Disciplina Armena, II, Monachismo, studio storico-canonico e fonti, canoniche. Venezia 1940*, գործին հրատարակութիւնը եւ ջանք չխնայուեցաւ զայն օր յառաջ ստանալու, սակայն նոյն աննպաստ պարագաներու հետեւանալով դժբախտաբար մեր գործին տպագրութեան գրեթէ աւարտումին հասաւ ան վիե՛ննա : Այս շահեկան եւ ընտիր գրութիւնը կրնար մեր ուսումնասիրութեան ատեն շատ օգտակար ծառայութիւն մատուցանել մեզի :

Մեր ջերմ փափագն էր այս երրորդ Մասին վերջը տալ Ա.—Գ. Մասերու յատուկ անուններու լիակատար ցուցակ մը : Այս թէպէտ անհրաժեշտութիւն մ'էր, բայց թոյլ չտուին աննպաստ պարագաները : Կը յուսամք

թէ ընթերցողներս գոհ պիտի ձգէ աշխատասիրութեանս Ա—Գ. մասերու մէջ յիշատակուած վանֆերու այբուբենական անուանացանկը*:

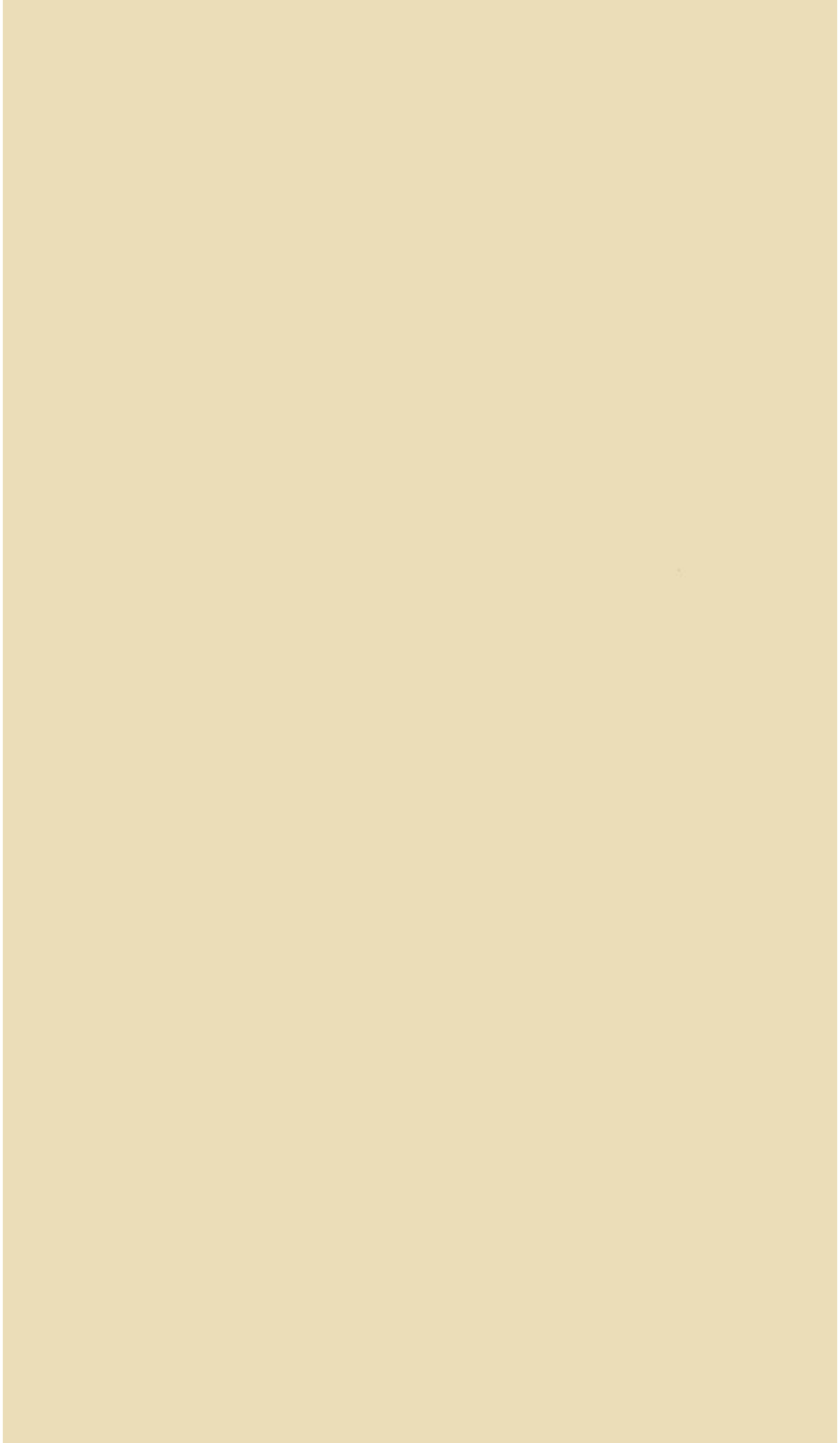
ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Վիեննա, 8 Սեպտ. 1947:

* Աշխատութեանս մէջ տպագրութեան ընթացքին սպրդած են ինչ ինչ վրիպակներ, որոնց համար պիտի խնդրեմ ընթերցողներուս ներողամտութիւնը: Կը նշանակեմ այս տեղ հետեւեալ ուղղելիքները.

	Սխալ	Ճիշդ
Ա. մաս էջ 220	Բիւզանդիոն, 1909	1900
Ա. էջ 231	Մուրն, Թ. 6	Թ. 8
Ա. էջ 239	Մուրն 1903	1903 Թ 8
Ա. էջ 260—261	Արեւելք, 1901, Թ. 2784	4794
Ա. էջ 281	Արաբս, 1899	1898
Ա. էջ 297	Արաբատ, 1915, էջ 282	էջ 382
Բ. էջ 549	կը գրէ	կը դնէ

հւն հւն հւն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Փ. Անճեւացեաց, Բողոունիքի եւ Երուանդունիքի վանքերը

1. Ս. Աստուածածնի կամ Ս. Արրահամի վանքը	745
2. Անդղայ Ս. Աստուածածնի կամ Գարէնից Ս. Գէորգի վանքը	747
3. Առաքելաց դարի վանքը	752
4. Առավմեանց եւ Զիւղիւղի կամ Աշխարհ-նից վանքը	752
5. Բուխայ Ս. Աստուածածնի վանքը	754
6. Ս. Գէորգի վանքը	755
7. Երեմեղայ Ս. Աստուածածնի վանքը	755
8. Խէղայ Ս. Գէորգի վանքը	755
9. Խնդրակատարի վանքը	756
10. Խոսողայ Ս. Աստուածածնի վանքը	756
11. Ծիծաղարեւր կամ Էրէմէնու Ս. Աս-տուածածնի վանքը	757
12. Ծխու վանքը	758
13. Հակնչտանց վանքը	758
14. Հոգեայ վանքը	759
15. Ս. Մարինոսի կամ Սրխու վանքը	778
16. Վարդ Պարտիկի, Ասոմի մատուռներ	780
17. Ս. Վարդանի վանքերը	780
18. Ս. Սարգսի վանքը	781
19. Սիրեքայ Ս. Աստուածածնի վանքը	781
20. Քաւայ Ս. Աստուածածնի վանքը	781

ԺԱ. Աղբակի վանքերը՝

1. Աղամակերտի վանքը.....	785
2. Ալտարահի վանքը	785
3. Ս. Բարթոլիմէոսի վանքը	785
4. Էջմիածնի վանքը	805
5. Էրընկանի Ս. Աստուածածնի վանքը.....	806
6. Ս. Խաչի կամ Ճսլրայ վանքը	807
7. Փշավանք	810

ԺԲ. Մոկաց, Խիզանի եւ Շատախի վանքերը

1. Ակէայ վանքը.....	813
2. Ակոռոյ կամ Զօռայ Ս. Մտեփանոսի վանքը	814
3. Ամենասուրբ Երրորդութեան վանքը.....	814
4. Ամենափրկչի կամ Ծսլատի վանքը.....	815
5. Անջղոնց կամ Անջողաց վանքը	821
6. Ասլարանից Ս. Խաչի վանքը.....	821
7. Բաղնից կամ Բաղենց Ս. Աստուածածնի վանքը	839
8. Բարակածորի կամ Բարեծորի կամ Բալիծորի Ս. Աստուածածնի կամ Է. Խորանաց վանքը	839
9. Գամաղիէլի վանքը	843
10. Գեղսու կամ Կեղսու Ս. Կիրակոսի եւ Ս. Յովհաննէսի վանքերը	852
11. Ս. Գէորգի կամ Ալիաղայ վանքը.....	852
12. Գնիկանից Ս. Աստուածածնի կամ Սէրէի վանքը.....	852
13. Գոռու վանքը.....	853
14. Դերթկու Ս. Աստուածածնի վանքը.....	853
15. Ս. Երաշխատորի վանքը	854
16. Զօրավարի (Զօրատորի) կամ Ս. Գէորգի վանքը կամ Զօրա վանքը.....	854
17. Ս. Խաչի (Շինիծորի) վանքը	855
18. Ս. Խաչի (Սօզվանից) վանքը	862
19. Ս. Խաչի (Քրմենից) վանքը	863

20. Խնձորուտի վանքը.....	863
21. Խոսրովային Ս. Նշանի կամ Ս. Աստուածածնի վանքը.....	864
22. Խոսուսանդոսի կամ Ակնդաշտայ վանքը.....	865
23. Ծաղկավանքը.....	865
24. Ծափանից Ս. Ստեփանոսի կամ Ս. Գէորգի վանքը.....	866
25. Ս. Կանանց կամ Ծայառի կամ Ս. Խաչի վանքը.....	866
26. Կարադէրայ վանքը.....	870
27. Կճաւայ Ս. Աստուածածնի կամ Քաւայ Նարեկացիի վանքը.....	870
28. Կուճղուց կամ Կուճողայ Ս. Աստուածածնի վանքը.....	872
29. Հիդունու՝ Հէղուաց կամ Հայկաց վանքը.....	872
30. Հինգ խորան վանքը.....	872
31. Ս. Հրեշտակապետաց վանքը.....	873
32. Ս. Մինասի վանքը.....	873
33. Յիրայ Աստուածածնի վանքը.....	879
34. Ս. Յարութիւնի վանքը.....	875
35. Շիրնից Ս. Գէորգի կամ Մկաւառակի կամ Լրնիսի վանքը.....	875
36. Ուրանիսի Ս. Աստուածածնի վանքը.....	877
37. Պուլենց Ս. Նշանի վանքը.....	878
38. Սարի կամ Հղարու Ս. Աստուածածնի վանքը.....	878
39. Ս. Վարդանի վանքը.....	880
40. Ս. Վարդանի (Նոնենից) վանքը.....	882
41. Փասայ վանքը կամ Գեղ անապատ.....	883
42. Փութկու Ս. Գէորգի կամ Սարի վանքը..	884

ԺԳ. Սալնաճորի Բաղէշի վանքերը

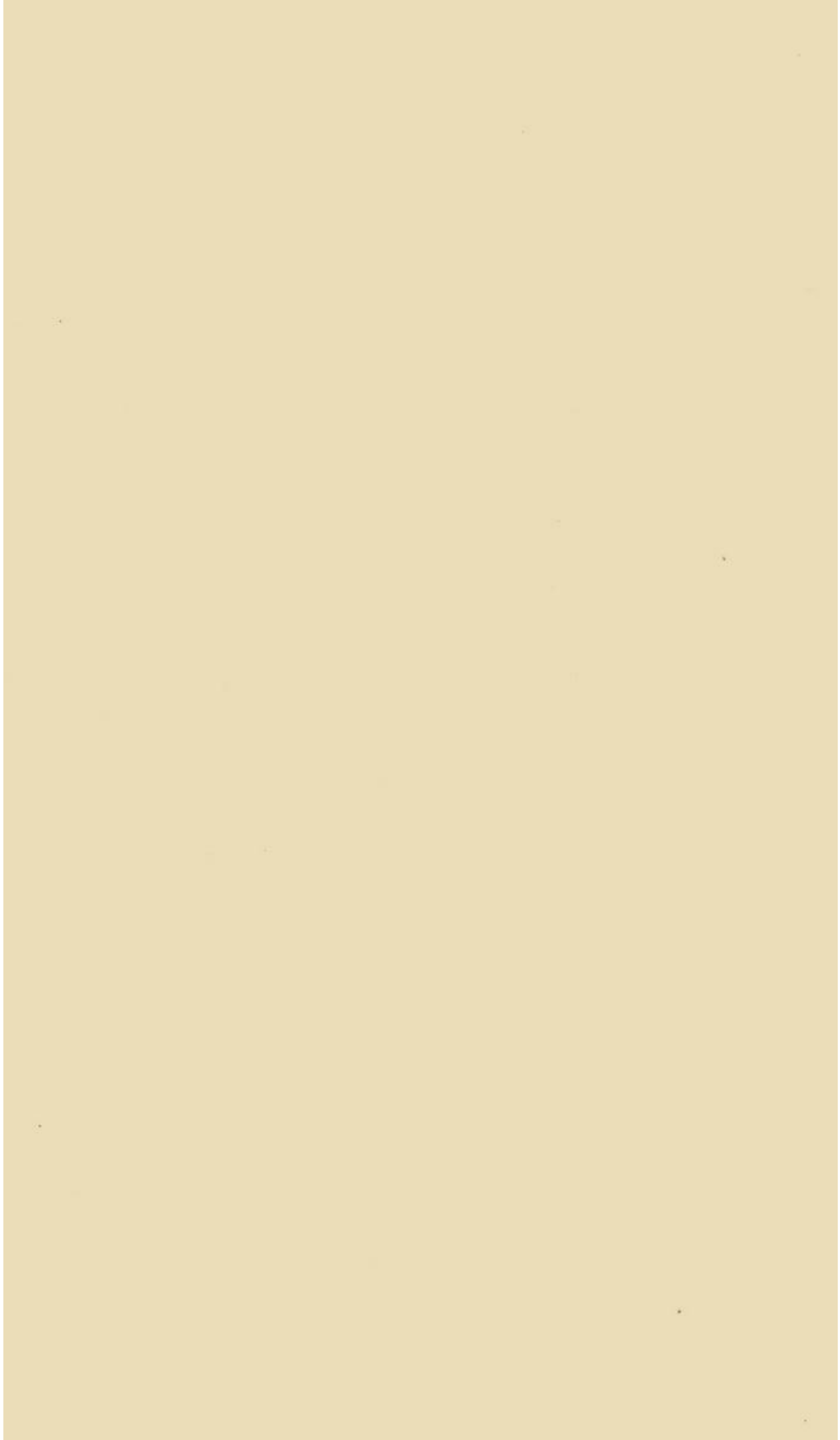
1. Աթանաղինէի կամ Մոճկոնից վանքը.....	895
2. Աճրաօլի վանքը.....	896
3. Անանիա Առաքեալի կամ Զօրավարի կամ Ս. Գէորգի վանքը.....	914

	Էջ
4. Աւելիսու կամ Ավելիսու վանքը	914
5. Ս. Գէորգի վանքերը	918
6. Գոմոց կամ Գոմաց Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գէորգի վանքը	919
7. Ս. Դանիէլի վանքը	924
8. Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքը	924
9. Ծաղրկորի Ս. Կարապետի վանքը	937
10. Ծղակու Ս. Աստուածածնի վանքը	938
11. Ս. Կիրակոսի վանքը	939
12. Ս. Յակոբայ վանքը	939
13. Ս. Յարութիւնի վանքը	939
14. Ս. Յովհաննէսի վանքը	940
15. Յիզտիրուզտի վանքը	940
16. Շէխիս վանքը եւ Ս. Սիոն վանք եկեղեցին	941
17. Պոռայ Ս. Յովհաննէսի վանքը	941
18. Տղայ մանուկ վանքը	943
19. Ս Փրկիչի վանքը	943

ԺԴ. Վասպուրական-Վանի վանքերու մասին
ընդհանուր՝ զանազան տեղեկութիւններ

1. Վասպուրական նահանգը եւ Վան վի- լայէթը	947
2. Ինչպիսի՞ վայրերու մէջ կառուցուած են անապատներն ու վանքերը	958
3. Շէնքեր	958
4. Վասպուրականի վանքերու ծագումը կամ սկզբնաւորութիւնը	964
5. Վանքերու եւ վանական կեանքի տարա- ծում ու զարգացում	972
6. Վասպուրականի վանքերու եւ անոնց միաբաններու թիւը	976
7. Աւանդութիւններ Վասպուրականի վան- քերու անուններու եւ հիմնադրութիւն- ներու մասին	978
8. Վանքերու անուններ	983

9.	Վանքերու և անոնց անդամներու յոր- ջորջումներ	985
10.	«Մուտք ի վանս», վանքի անդամներ և վանական հասարակութիւն	987
11.	Վանահայր կամ վանական առաջնոր- դութիւն	995
12.	Վանքերու մէջ միաբաններու սրահաօն- ներ կամ սրահաօնականեր	1006
13.	Դամբարանարան և դերեզմանոց, թաղում	1013
14.	Իրաւասութիւն և ստրակարգում	1017
15.	Կանոններ	1019
16.	Վանքերու կամ վանականներու նպա- տակները	1029
17.	Ամուրիութիւն կամ կուսութիւն, հնա- դանդութիւն և աղքատութիւն	1031
18.	Պահք	1038
19.	Աղօթք և ժամերգութիւն	1045
20.	Պատարագ և Հաղորդութիւն	1053
21.	Գիտութիւն և մշակում	1056
22.	Գրչադրութիւն և Ձեռագիրներ	1075
23.	Դաստանդութիւն և դաստիարակու- թիւն կամ դպրոց և սրբանոց	1086
24.	Հիւրընկալութիւն և դանադան գրա- դումներ ու գործեր	1089
25.	Սքեմ (կամ՝ Չղեստ)	1091
26.	Վանքերու մուտքեր	1094
27.	Վանական հարստութիւն	1108
28.	Ելք	1110
29.	Վաստկութեան—Վանի վանքերու անուա- նացանկն ու ցուցակը	1117

Ժ.

ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ, ԲՈՒՌՆԻՔԻ ԵՒ
ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Անձեւացեաց դաւառը Վասպուրականի * արեւմտեան—հարաւային ծայրն է եւ կոչուած նմանապէս Քարպահ: Այժմ կը համասլատասխանէ մասով մը Նորտուղի եւ մասով մըն ալ Խօշապի, որ հին Բողունիքի մէկ մասն է: Իսկ Երուանդունիք, անուանուած նաեւ Հայոց ձոր, Հայկաձոր, Խաւուձոր, շրջափակուած է Վան—Տոսպէն, Խօշապէն, Շատախէն (Աշխատանք, 1910, էջ 224, 240):

* Վասպուրականի ՃՈՒԱՇ դաւառին մէջ է Արարքի վանքը, որ Նախիջեւանի կամ Մաղարթայ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին կոնդակներուն մէջ յիշուած է (Հանդ. Ամս., 1942, էջ 94): Ծանօթ է Արարքի կամ Արարուց Ս. Աստուածածին (հմմտ. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 31, Լալայեանց, Տուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 333—334, 343 եւն):

ԱՆՉԵՐԱՑԵԱՑ, ԲՈՒՈՒՆԻՔԻ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. Ս. ԱՐԲԱՀԱՄԻ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի խէզ գիւղի երկրորդ մե-
նաստանն¹ է Ս. Աբրահամի վանքը, որ կո-
չուած է նաեւ Աբրահամունք: Կը գտնուի
Ս. Գէորգի վանքէն հազիւ մէկ ժամ հեռու,
ձորադաշտի մը լեռան ստորոտը՝ կոնաձեւ
բլրակի վրայ (Աշխատանք, 1911, էջ 290 եւ
Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 101): Նուիրուած
է Ղեւոնդեանց ընկեր Աբրահամ Խոսսովա-
նողի, որ աւանդութեան համաձայն Խորէնի
հետ գերադարձութենէ յետոյ հոս կը բնակի
եւ ջրի պակասութենէ չատ կը տառապի:
Բայց Աստուած ողորմելով՝ հոն պաղ եւ
բուժարար աղբիւր մը կը բղխեցնէ (Ազգր.
Հանդ., 1913, ԻԳ., Թ. 2, էջ 34): Աբրահամի
մահէն յետոյ հաւատացեալներն անոր ճգնա-
վայրին վրայ Ս. Աստուածածին անուն մե-
նաստան մը կը շինեն եւ մատուռի մը մէջ

¹ Առաջինն է խէզայ Ս. Գէորգ, որուն մասին ընդ
հուպ:

կ'ամփոփեն անոր եւ իր ընկերին սուրբ նշխարները : Արդէն Յայսմաւուրքներու մէջ կը գրուի՝ «Գնացեալ դադարեաց ի գաւառն Հայոց ձոր ի նեղ եւ յանձուկ խուց մի... եւ թաղեցին զմարմին սրբոյն Աբրահամու, յիւրում անապատին : Եւ կոչի տեղին (այն) սուրբ Աբրահամունք մինչեւ ցայսաւր ժամանակի» (Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 69 եւ Բաղմավէպ, 1899, էջ 35) :

Առաքել Դաւրիթեցին կը հաղորդէ թէ՝ Խէզայ վանքն ալ Վանայ աւերիչ երկրաշարժէն կործանած է, եւ ետքէն նորոգուած (էջ 492), սակայն անունը կը լռէ : Հաւանօրէն Ս. Գէորգ ըլլայ ակնարկածը, վասն զի այս աւելի ստէպ պարզապէս Խէզայ կամ Խէզուց վանք կոչուած է :

Հ. Սարգիսեանի տողերը Ս. Աբրահամի վանքի մասին տխուր են՝ «Ամայի է մենատանն, աննչան եւ անբնակ, գերեզման երանելոյն առնթեր եկեղեցւոյն ամենեւին անշուք» (Տեղագրութիւնք, էջ 280) : Սակայն այնպէս կը թուի թէ՝ յետոյ բարերար ձեռք մը մերձեցած է, վասն զի Միրախորեան կը գրէ՝ «Սոյն վանուց տաճարն անփնաս կը կենայ գեղեցիկ շինուածքով, առջեւի սենեակներն կիսակործան, տաճարին կիցը սրբոց հանդստարանը փոքր մասամբ փնասուած է» (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 166) : Բայց ապա նորէն անխնամ ձգուած եւ աւերուած (Աշխատանք, 1911, էջ 290, Արձագանք, 1887, էջ 240) հակառակ անոր, որ ունէր վա-

նական կառավարութիւն (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 101) : Ս. Աբրահամի ուխտագնացութեան օրն էր Համբարձումի տօնը, որ օրը բաւական թուով Հայութիւն կը հաւաքուէր հոն եւ եկեղեցական պաշտամունք տեղի կ'ունենար (Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 3 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 167) :

Ս. Աբրահամի վանքի հողերու եւ կալուածներու քանակն ու որակը աննշան չէր (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 199) :

2. ԱՆԳՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ԳԱԲԵՆԻՑ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Անգղ դիւղէն տասը վայրկեան հեռու, անոր արեւմտեան կողմը հողարլուրի վրայ, խիտ խիտ ծառերու մէջ եւ համանուն գետի ձախ ափին կառուցուած է Ս. Աստուածածնի վանքը², որ միանգամայն կոչուած է Գաբէնից Ս. Գէորգի կամ Զիթատուր վանք (Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 53, Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 255, Աղգր. Հանդ., 1913, ԻԳ., Թ. 2, էջ 34, Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 98 եւ Ինճիճեան Հ. Ղ., Նոր Հայաստան, էջ 144) : Հասարակ շէնք մըն է : Փոքրիկ եւ անշուք

² Կարելի է դայն եւ Տոսպ-Վանի վանքերու շարքին մէջ դնել (Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 177) :

եկեղեցին երեք խորան ունի: Աւագ խորանը նուիրուած է Տիրամօր, աջակողմեանը՝ Ս. Գէորգի եւ ձախակողմեանը՝ Ս. Ստեփանոսի: Ս. Գէորգի խորանին մօտ կայ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի անուանով խորանիկ մը, ուր է իւղածորան պատուհանը (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 100 եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5426), ուսկէ ժամանակ մը առատօրէն ձէթ կը ծորայ եղեր, սակայն երբ միաբանները կը սկսին վայն շահագործութեան աղբիւր ընել, այն ատեն կը նուազի (Աշխատանք, 1911, էջ 274): Ժողովուրդը այս ձիթանիւթ հեղուկը կ'անուանէ «Ս. Աստուածածնի արտասուք» (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 98—100 եւ Մշակ, 1881, Թ. 120): Աւանդութեան համեմատ հոս ամփոփուած են Ս. Գեղարդը, Տիրամօր քողը եւ իւղի շիշը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 133, Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 100. տեսարան մը հմմտ. Գեղունի, 1905, էջ 64):

Եկեղեցւոյն դրան վրայ կը կարդանք՝ «ԶԲրդութենց տէր Յովհաննէս վարդապետն յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. (Ռ)ԼԳ» (1584, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1277):

Վանքին դարպասը, որ այրած էր, 1904ին կը նորոգէ Գէորգ քհ. Տէր Ղազարեան վանահայրը (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2322):

Մենաստանը «աղիւսաշէն պարսպաւ ամրափակուած» է (Սիոն, 1869, էջ 213):

Աւանդութեան համաձայն վանքին հիմնադիրներն են խումբ մը ճգնաւորներ, որոնց

օգնական կ'ըլլայ Ս. Գէորգ հալածելով գործին արգելք դնող դեւերը (Արեւելք, 1893, Թ. 2747) : Մինչ վանքին կոնդակը Ս. Թադէոս կը ճանչնայ, ինչպէս անկէ քաղելով մանրամասնօրէն Միրախորեան (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 133—136) կը գրէ՝ «Ձեռքս հաղիւ կրցայ անցունել 60 տարուան ձեռագիր մի կոնդակ Յովհաննէս Ալթիպարմաղեանէ . . . : Յիշեալ կոնդակն . . . սոյն վանուց հնութեան վերաբերմամբ ծանօթութիւնք կը տայ . . . : Թադէոս առաքեալն իրեն հետ կ'առնու զաստուածամուխ գեղարդն Քրիստոսի, զպատուական քօղն Տիրամայր Ս. Աստուածածնայ եւ զշիշ իւղոյն, ասոնցմով քարոզելով եկաւ հասաւ Վան քաղաքի մօտ հարաւակողմն Խօշապայ գետոյն եղերքը, որ այժմ Անգղայ գետ կը կոչուի : Առաքեալն տեղւոյս վայելուչ դիրքը տեսաւ, ուր բարձր եւ հազին կռոց պատկեր մը կանգնած՝ բաղմաթիւ մարդիկ երկրպագութիւն կ'ընէին : Ս. Թադէոս առաքեալը զայս տեսնելով շատ ցաւ զգաց . . . եւ կ'աւանդեն թէ մի գիշեր մինչդեռ Ս. Առաքեալը կ'աղօթէր, յանկարծ Տիրամայր Ս. Աստուածածին անպատմելի փառօք եւ լուսով իրեն երեւցաւ մարմնացեալ Քրիստոս իւր գիրկը եւ ըսաւ՝ Ով Թադէոս, իմ որդւոյ սիրելին, շուտով խորտակէ այդ դիւական կռոց պատկերները եւ անոնց տեղ իմ անուան տաճար մի շինէ եւ ամփոփէ զշիշ իւղոյն ի նշան բժշկութեան ամենայն ախտաժէտաց : Առաւօտ Ս. Առաքեալն եկաւ խոր-

տակեց կուռքերն եւ զմարդիկ դարձուց յաստուածպաշտութիւն եւ սկսաւ հիմնարկել եւ շինել զտաճարն: Սակայն առաքեալն ցերեկին կը շինէր, իսկ դեւերն գիշերանց կը քանդէին զայն եւ քարինք տանելով կը ձգէին Սաչան ըստած գետը: Այս բանին վրայ առաքեալն սկսաւ տրտմիլ: Տիրամայր(ն) իրեն կրկին երեւցաւ եւ ըսաւ թէ՝ «Խաչ մի օծէ եւ իւղոյն շիշը վրան դիր եւ դու պիտի տեսնես Աստուծոյ սքանչելիքն»: Առաքեալն առաւօտ ելնելով քարէ խաչ մի շինեց եւ իւր ձեռօք օծելով իւղոյն շիշը վրան դրաւ եւ տաճարի պարսպի հիմնաքար ըրաւ: Այսուհետեւ շինուածն անխախտ մնաց եւ առաւօտ տեսնուեցաւ որ քարաշէն պատուհանէն իւղն աղբիւրի պէս դուրս կու գար, իսկ քարերը քակող դեւերը մարմնաւոր տեսքով սեաւ երամ աղուուց նման կապուած ինկած էին եւ յայն պահուն անգղ կոչուած թռչնոց երամք եկան եւ Առաքեալն հրամայեց անոնց որ կտցով զարնելով բռնեն այդ աղուաներն եւ ձգեն (ի) Սաչան... ահա այս պատճառաւ գիւղը կոչուեցաւ Անգղ եւ Վանքն Անգղայ վանուց Աստուածածին...: Յիշեալ կոնգակն... կը վերջացնէ ըսելով՝ «Գրեցաւ ի ՌՄԿԳ յունւի. ԺԳ. ձեռօք մեղաւոր գրչիս Յովհաննէսի Ալթիպարմաղեան» (հմմտ. եւ Արաքս, 1897, Բ., էջ 20—21):

Այս վանքի վրայ հետեւեալ աւանդութիւնն ալ հիւսուած է: Գրիգոր Նարեկացին անդամ մը Անգղայ Ս. Աստուածածնի ուխտի

կ'երթայ եւ ահա ճամբան շարաւոտ եւ անօդ-
նական ծերունիի մը կը հանդիպի: Եղկելին
կ'աղերսէ զինքը կռնակն առնուլ ու տանիլ:
Նարեկացին անյապաղ կը կատարէ անոր
բաղձանքը եւ մինչեւ անգամ կը յօժարի ա-
նոր վէրքերը մաքրել սրբել: Բայց յանկարծ
ծերունին կ'այլափոխուի, զինքը գովելով
աներեւոյթ կ'ըլլայ (Արաքս, 1898, էջ 87):

Անգղայ վանքի նկատմամբ շատ քիչ յի-
շատակագրութիւններ կան: «Ի գեօղ, որ
կոչի Անդեղ ի դուռն սուրբ Գէորգայ» 1596ին
Աւետարան մը կը գրուի (Լալայեանց, Յուց.
հայ. ձեռ. Վասպ., էջ 752): Անկէ յառաջ՝
ԺԴ. դարուն գրուած Աւետարան մը կը նուի-
րուի՝ «Անկղա... Ս. Գէորգայ զօրավարին»
(անդ, էջ 244): Դարձեալ 1569ին գրուած
Աւետարան մը Նսէֆ յիշատակ կու տայ՝
«Ի դուռն սուրբ Գէորգ զաւրավարին, ի գիւղն
ւր կոչի Անկղ» (անդ, էջ 671): Սոյն Աւետա-
րանին յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Աստուած
ողորմի ասացէք տէր Հայրապետին, որ զԳա-
բենից կողոպուտն գնեց ի Ստեփաննոս կա-
թողիկոսէն եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսէն,
որ ոչ գիրք եւ ոչ այլ ինչ ի Գաբենից վանիցն
ի յԱղթամար չի տանին» (Անդ, էջ 672): —
Գրիգոր եպիսկոպոսը 1611ին Աւետարան մը
կու տայ «ոխմ ի դուռն Գաբենից Ս. Աս-
տուածածնին եւ Ս. Գեւորգայ զօրավարին
ձեռամբ Յովսէփի րաբունապետի» (Անդ,
էջ 844):

Անգղայ վանքը Աղթամարի կը վերա-

բերէր եւ ունեցած է ընդարձակ հող, ծառաստան, ջաղացք եւ մարգագետին³ (Աշխատանք, 1911, էջ 274)։ Կողոպտուած է 1895ին (Արարատ, 1896, էջ 88) ու «Տխուր եւ ամայի է այժմ մենաստանս» (Էփրիկեան, Բնաշխ. Բոբն., էջ 177)։

3. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԴԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Իշխանիզոմ գիւղի արեւմտեան կողմը կայ Առաքելոց դար անուն բլուր մը։ Կ'աւանդուի թէ՛ անոր վրայ երբեմն կանգնած է եղեր առաքելաչէն վանք մը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 130)։

4. ԱՏՈՎՄԵԱՆՑ ԵՒ ԶԻԱԿԱԼԻ ԿԱՄ ՈԶԽԱՐԱՆԻՑ ՎԱՆՔԸ

Արտոս լեռան ստորոտը շինուած է Ատովմեանց վանքը⁴. Ի պատիւ Ատովմեան վկաներու, որոնք աւանդութեան համաձայն հոս ամփոփուած են իրենց յաղթական նահատակութենէ վերջ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 103)։ Մօտ է Էրէմերու եւ Խէզայ վանքերու եւ ուխտի օրն է Համբարձման տօնը։

³ Անգղի վանքի պարտէզին մէջ կայ սեւ քար մը եւ անոր մերձ աղբիւր մը, որուն ջուրը ջերմ ունեցողներու ցաւերը կ'ամոքէ ու կը բուժէ եղեր (Ազգ. Հանդ., 1913, Թ. 2, էջ 29)։

⁴ Միրախորեան Ատովմեանց կիսակործան մատուռ մը գիտէ (Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 143)։

Ծանօթ է թէ Ասողիկ կը յիշէ՝ «Հայր Գաղիկ առաջնորդ ուխտին սուրբ Ատոմայ» (Պատմ., էջ 160), սակայն առանց նշանակելու «զգաւառս, յորում էր» վանքը (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 509, Ալիշան, Հայապատում, էջ 79, Բաղմավէպ, 1904, էջ 120—122)։ Ծանօթ է նաեւ որ Սիմէոն կաթողիկոսը 1763ին Բաղտասար արեղան Ատովմեանց եւ Կոնոնոսի վանքերու (ի Հղու) վանահայր կը կարգէ (Դիւան, Գ., էջ 26, 65, 189)։ Ասոնց մասին այլուր։

Ատովմեանց վանքի մօտ փնտռելու է — եթէ անոր հետ նոյն չէ — Զիակալի վանքը (հմմտ. Սոփերք, ԺԹ., էջ 74—75)։ Հաւանօրէն նոյն ըլլայ ասոր հետ կամ նմանապէս անոր մերձ՝ Ոչխրանից կամ Ոչխարաց վանքը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 142—144. Զամչեան, Պատմ. Հյց., Բ., էջ 21)։ Այսպէս կոչուած, վասն զի այս տեղ Ատովմեաններն իրենց կրօնական համոզումներու համար անմոռնչ, բայց արիարար մեռան՝ «Սուրբն Ատոմ եւ որդի իւր յազգէն Գնունեաց, Վարս յՈստան տանէ... ի տեղւոջն, որ կոչի Ոչխարաց վանք, կատարեցան» (Տաշեան, Մայր ցուց. Վիենն. Մխիթ. Մատ., էջ 27 եւ 577, հմմտ. նաեւ Սոփերք, ԺԹ., էջ 82 եւ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 178)։ — Հ. Զարբհանեղեան այս վանքը կը դնէ «ի Ռչտունիս» (Պատմ. հայ. դպրութեան, Բ., Վենետիկ 1905, էջ 193)։

5. ԲՈՒԹԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Սոյն մենաստանն շինուած է մի քանի աննշան, այլ հետաքրքրութիւն զարթուցանող լերանց հարաւային ստորոտը: Վանուցս յարեւել-հիւսիս Շինական լեռներն են, ի հիւսիսակողմն Կատուի ձոր, յԱրեւմտակողմն Մանկանէզ լեռ եւ ի հարաւային արեւելակողմն սուրբ Սարգիս...: Սոյն վանուց, առանց յիշատակագրի մը, Թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելոց օրով շինուած լինելն կ'աւանդուի...: Սոյն վանքն հաստատուն, հաստահիմն եւ ամրաշէն է իւր հիմերով եւ պարիսպներով, որոց մէջ կը գըտնուին գեղեցկայարմար պահարաններ, յորս աննշան մաս մը քայքայեալ է վերի կողմերէն, անխնամ մնալուն պատճառաւ: Վանքս այժմ ամայեացած է, շրջապատի սենեակներն փլիլած, ոմանք կիսակործան: Թուականի կամ գրի համար չատ հետամուտ եղայ, այլ չկրցի գտնել բան մը...: Աստուածածին վանուցս մերձ է Բութ անուն իւր գիւղն, եւ որոյ այդ անունն, որպէս կը տեսնուի կցուած է վանուց անուան հետ» (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 35—37. հմտ. Բնաշխ. Բռն., Ա., էջ 431 եւ Սիոն, 1870, էջ 20):

6. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Խորականց գիւղի մօտերը :
1895ի դէպքին կողոպտուած ու ամայացած
(Արարատ , 1896 , էջ 88 , Աշխատանք , 1911 ,
էջ 290) :

7. ԵՐԵՄԵՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հաւածորի վանքերէն , 1895ին կողոպ-
տուած (Արարատ , 1896 , էջ 88) :

8. ԽԵԳԱՅ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Խէգ գիւղի միւս վանքն է Ս . Գէորգ , որ
Համանուն վանքերէն զանազանուելու համար
սովորաբար կը կոչուի Խէգայ կամ Խէքուց
սուրբ Գէորգ : Շինուած է Հայոց ձորի Խէգ
կամ Խէք գիւղի հարաւային արեւմտեան
կողմը , անկէ 20 վայրկեան հեռու : Ունի ան-
դմբէթ , անդարդ եւ կիսաւեր տաճար մը
(Աղղը . Հանդ . , 1911 , էջ 100 եւ Ինճիճեան ,
Նոր Հայաստան , էջ 145) : Սարգիսեան
կ'որակէ զայն «անշուք մենաստան» (Տեղա-
դրութիւնք , էջ 280) , իսկ Միրախորեան կը
գրէ՝ «Անկաթուղիկէ հին վանք մը , որոյ շի-
նութեան թուական չկրցայ գտնել զժբախտա-
բար , միայն թէ Վարդանանց դէպքերէն ետքը
չինուած լինելու է , շատ անճաշակ եւ հին
ձեւ մ'ունի» (Ուղեւորութիւն , Ա . , էջ 164) :
Աւանդութեան համաձայն եղեր է երբեմն
Հայկաբերդի հայ մեծամեծներու զբօսավայրը

(Զինատան հետ) եւ հարուստ էր ընդարձակ հողերով եւ առատ ջրով (Աշխատանք, 1911, էջ 289)։ Կը վերաբերէր Արթամարի եւ 1884ին վանահայրն էր Ստ. Տէր Սարգիսեան (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 164. հմմտ. եւ Բնաշխ. Բռն., Բ., էջ 168)։ 1895ին Կ'ենթարկուի կողոպուտի (Արարատ, 1886, էջ 88 եւ 247)։

9. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Կեմ գիւղի հիւսիսային կողմը կը դանուին Խնդրակատար անունով վանքի մը հիմքերը։ Այդպէս անուանուած՝ որովհետեւ հոն գիմողներուն խնդիրքները կը կատարուին եղեր (Աշխատանք, 1911, էջ 290. հմմտ. եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 139 եւ Բիւզանդիոն թերթ, 1900, Թ. 1127 եւ 1158, ուր Պալեան Վասպուրականի մէջ կը յիշէ երկու աւեր վանքեր. մին՝ Աթանանց գիւղի հարաւ արեւելեան ձորակի մէջ եւ միւսը Կէմ կամ Կիմ գիւղի մօտ, հմմտ. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 107, 194 եւ Հանդ. Ամս., 1941, էջ 94)։

10. ԽՈՍՊԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Խոսպ եւ Հերճ գիւղերու մօտերն է Ս. Աստուածածին վանքը, բլրակի մը կատարին, փոքրիկ, կոկիկ եւ զեղեցիկ։ Հաւանօրէն երեք դար յառաջ շինուած։ Երբեմն բաւական կանոնաւոր միաբանութիւն

ունեցած (Աշխատանք, 1911, էջ 290. Միրա-
խորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 184—185.
Հմմտ. Բնաշխ. Բռն., Բ., էջ 195): Տէր
եղած շատ մը կալուածներու:

11. ԾԻԾԱՂԱԲԵՐ ԿԱՄ ԷՐԷՄԵՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վերին Հայոց ձորի էրէմերու կամ Հէրէ-
մերու գիւղին արեւելեան կողմը, Խէզ գիւ-
ղէն բաւական հեռու կանգնած է Ծիծաղաբեր
Ս. Աստուածածնի վանքը, որ շինուած է այն
տեղը, ուր Տիրամայրը Թադէոս առաքեալին
(աւանդութեան համաձայն) երեւցած է
ժպտուն դէմքով: Անոր հիմնարկութեան պա-
րագաները կը մնան մութ: Աւանդութիւնը
Թադէոս առաքեալին մէկ գործը կը հռչակէ
դայն (Աղգր. Հանդ., 1911, էջ 56 եւ Աշխա-
տանք, 1911, էջ 290): Առաքել Դաւրիժե-
ցիէն գիտենք թէ Վասպուրականի 1648ի եր-
կրաշարժին այս վանքն ալ կը փասուի, սա-
կայն ետքէն կը վերանորոգուի (Պատմ.,
էջ 492): Անոր պարիսպը կառուցեր է Գրի-
գոր ճարտարապետը, ինչպէս դարպասին
պարիսպին վրայ արձանագրուած է՝ «Շինե-
ցաւ պարիսպս ձեռամբս մէմար Գրիգորին յի-
շատակ Տէր Աւետիս հերպետին, Թվ. ՌՃԺԲ»:

Վանքը ունի եկեղեցի եւ գաւիթ, շի-
նուած անտաշ քարերով: Կողոպտուած է
1895ին աշնան եւ տէր Մարտիրոս երիտա-
սարդ վանահայրը 1896ի կոտորածին կը

սպաննուի: Անկէ յառաջ վանահայր եղած է Մխիթար Մոկացի: Ունեցած է նաեւ բաւականաչափ հող եւ ենթարկուած Աղթամարի (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 167—169. Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 56. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 280. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 100—101, Արարատ, 1896, էջ 247):

Լալայեանց այս վանքը Ռշտունեաց վանքերէն կը համարի. որ կարելի է այնպէս եւս վարկանիլ, քանի որ Ռշտունեաց դաւառն մինչեւ այս կողմերն ալ ժամանակ մը տարածուած էր (Աղղր. Հանդ., 1911, էջ 56):

12. ԾԽՈՒ ՎԱՆՔ

«Արձագանդ»ի մէջ կը կարդանք՝ «Հայոց ձորը 8 վանք ունի... Ծխու վանք՝ նոյնպէս աւերակ, որ կը սլատմուի թէ կաթողիկոսանիստ եղած լինի երբեմն» (1887, էջ 240):

13. ՀԱՆԿՇՏԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

«Հանկչտանց: Մօտ է յայս գիւղ է եւ մենաստան» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145): Ահա այսքան է վանքիս մասին մեր ունեցած ծանօթութիւնը: Հայոց ձորի մէջ է Հանկչտանց կամ Ակնչտանց. հմմտ. Ակնդաշտայ կամ Խոռանդոսի վանքը:

14. ՀՈԳԵԱՅ ՎԱՆՔԸ

Վան քաղաքին հարաւային կողմը (անկէ 10—12 ժամ հեռու) Անձրեւացեաց գաւառի (Նորառուղ) Կորդուկ լեռան (Առնուսարի հարաւակողմը) ձորին մէջ կը բարձրանայ Հոգեաց վանքը՝ շրջապատուած բարձրաբերձ լեռներով (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083)⁵ : Քովէն կ'անցնի Տիգրիս գետը⁶ : Ներսէս Մո-

⁵ Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Նորդուղ անունով գաւառակ մը կայ ի Վասպուրական... կից Անձեւացեաց հին նահանգին, Թերեւս եւ անոր մէկ մասը... Հոգւոց վանքը հասանք... : Հոգւոց վանք(ը) խոր անդունդի մը մէջ գետեղուած է՝ բարձրաբերձ ապառաժներով շրջապատեալ ի հնումն աթոռ Անահտայ» (Համով Հոտով, էջ 66—67) : — Մ. Խորենացոյ՝ «Պատմութիւն Պատկերի Տիրամօր» գրութեան մէջ կը կարդանք՝ «Եւ է տեղին յորում դեւքն էին լեռնամէջ վիմաց ի վերայ գետոյն մեծի, որ կոչի Տիգրիս, հուպ ի բերդն ամուր որ կոչի Կանդուար եւ միւսոյն Աղուաւաց քար, ուստի ջուրք բազումք հոսին ի լեռանց ամրոցին... : Անդ հիմնարկեալ սուրբ Առաքեալն զհիմն տաճարի Սրբուհւոյն իւրովք Թնկ ձեռքն շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն եւ անուանեաց զնա սուրբ Աստուածածին եւ եղ ի նմա զսլատիկեր Տիրուհւոյն եւ տայ զնա սուրբ կանանց եւ գլուխ կացուցանէ անդ զքոյր Յուսկանն եւ զքոյրն Որմզդանայ եւ զՄաքովտրի եւ զայլ կանայս ընդ ձեռամբ նոցա կացուցանէ : Շինէ խրճիթս վանիցն եւ տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացելոցն եւ քահանայ կացուցանէ անդ յիւրոց աշակերտացն եւ անուանէ զտեղին Հոգեաց վանս, յանուն Տիրամօրն եւ Ս. Կուսին» (Հայաստանում, Ա., էջ 100—101, հմմտ. եւ վարը) : Իսկ Վարդան Աշխարհագիր կը գրէ՝ «Ըռըտունիք, Ոստան է, ուր կայ սուրբ ուխտն Հոգոց վանքն, ուր կայ կենդանագիր պատկերն (է) Տիրամայր սուրբն Աստուածածնին...» (S. Martin, Mémoires, II, էջ 426) : — Հոգեաց վանք՝ Պողազ-Քէսէն ձորակի մէջ (հմմտ. Արեւել. Մամուլ, 1898, էջ 737) :

⁶ Ինճիճեան կը գրէ՝ «Այս մենաստան անկանի ախրապէս ի գաւառին Խօշապայ, այլ ըստ իրաց ինչ

կացին շատ աղէկ կը նկարագրէ Հողեաց վանքի վայրն ու անոր հիմնարկութիւնը (հետեւելով Խորենացիին) .

«Եւ է տեղին յոյժ լեռնափակ ,
 Պատեալ վիմօք երկնադիտակ ,
 Իսկ մէջ ծոցոյն հարթայատակ ,
 Հոսանահերձ վըհաքատակ ,
 Զի Տիգրիսին մեծին կայչակ ,
 Որ յԱղենայ քառորդ վտակ ,
 Յասմամբ խաղայ միշտ համարձակ ,
 Ընդ դող հովտին արաղարաղ ,
 Մերձ կանդնաւոր մեծ ամբոցին ,
 Որ Աղուաւոց քար կոչէին ,
 Ուստի լերանցն ջուրք հոսին
 Եւ դետանան 'ստ դարնան մասին :
 Գայ զառիվայր առապարին ,
 Անցեալ ընդ հիմն տաճարին ,
 Ընդ արքային շիրմով պարին ,
 Ասլա ի մի խառնեալ յարին ,
 Հիմն արկանէ անդ հաւատոյ ,
 Ընդ խորանին կառուցելոյ ,
 Շինեալ յանուն կուսին հողւոյ ,
 Եւ պատկերին որ անդ սրբոյ :
 Անդ առաքեալ Բարդուղիմին
 Կառուցանէ իւրով ձեռին
 Փոքր ձեւով զեկեղեցին ,
 Եւ անուանէ Աստուածածին

տիրէ եւ սահմանակից պէյն Ճուլամերկի» (ՆՏր Հայաստան, էջ 157) :

Ջտեղին Հոգւոց վանք անուանէ ,
 Եւ ի քուեր կանանց յանձնէ ,
 Խրճիթ փոքրիկ նոցա շինէ
 Եւ ի դերբուկսն բաժանէ» :

(Հ . Ալիշան , Յուշիկք Հայրենեաց , Ա . ,
 էջ 309—310 :)

Հոգեաց վանքի առաջնորդարանն պարզ
 շէնք մըն է : Եկեղեցին կը կոչուի Ս . Աս-
 տուածածին : Տաճարը կամարակապ է եւ քա-
 րուկիրով շինուած : Իբր երեք կանգուն լայն ,
 ութ կանգուն երկար եւ վեցուկէս կանգուն
 բարձր : Դարպասը քայքայուած է , իսկ կա-
 թուղիկէն նորոգութիւն տեսած (Արեւելք ,
 1893 , Թ . 2856 . Սուրհանդակ , 1906 , էջ 2263) :
 Prof. J. Wünsch կը գրէ՝ « Ժամը 5էն ետքը
 տեսնուեցաւ մեծազանգուած կոփածոյ քարէ
 շէնք մը՝ հայկական Հոգոց վանքը , զոր Տաճ-
 կունք Քիլիսէ կամ Տէր-Միրեէմ կ'անուա-
 նեն : Շէնքը բերդանման եռանկիւնի մըն է ,
 մեծ մեծ աշտարակներով պատսպարեալ . . .
 դաւիթներն ու անցքերը , որք ահագին քա-
 ռակուսի քարերէ շինուած են թանձր պարսպի
 մէջ , նեղ էին եւ մթին : Նաեւ զմբեթաւոր
 եկեղեցին պատուհան չունէր ⁷ » (Հանդէս
 Ամս . , 1889 , էջ 236) :

Ս . Աստուածածնի տաճարին աջակողմը
 կայ Ս . Հրեշտակապետի խորանը (մատուռ) ,

⁷ Խալիսլած կաթուղիկէն 1904ին կը նորոգուի
 (Բիւզանդիոն , 1904 , Թ . 2264) :

որուն դաւիթը կամարակապ, նեղ եւ երկայն է, իսկ ձախակողմը կը գտնուի Ս. Սիրունի խորանը: Ս. Աստուածածնի բեմին տակ պահուած է Ս. Անդրէասէն կամ Ս. Յովհաննէսէն փորագրուած եւ Ս. Բարթոլոմէոսէն հոս բերուած Տիրամօր պատկերը, զոր ժամանակ մը յոյն կամ լատին կղերականները կը փորձեն փախցնել, բայց կը ձախողին (Սուրհանդակ, 1906, թ. 2264 եւ Արեւելք, 1888, թ. 1239 եւ 1893, թ. 2793. սոյն պատկերին մասին հմմտ. Տաշեան Հ. Յ., Մայր ցուցակ, էջ 63, 183 եւն): Այս տեղ կը դրանուն նմանապէս Գեղարդէն կամ փուշ սլաակէն մաս մը (Արեւելք, 1888, թ. 1239 եւ 1893, թ. 2856, 1905, թ. 5809) եւ խաչ մը (Հ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 393 եւ Արեւելք, 1888, թ. 1239. հմմտ. Ծաղիկ, 1899, թ. 30 եւ 40):

Վանքին սլարսպէն⁸ դուրս (դետին մօտ) կայ մատուռ մը, որ Ս. Յովհաննէս կը կոչուի՝ Տրդատ թագաւորի անունով: Կ'աւանդուի թէ՛ հայ առաջին քրիստոնեայ թագաւորին մարմինը հոս ամփոփուած ըլլայ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 157, հմմտ. եւ վերը՝ Ն. Մոկացիի խօսքերը՝ «Ընդ արքային շիրմով պարեն» եւ Մշակ, 1881, թ. 120): Հոս է նաեւ Յուսիկ իշխանի քրոջ մարմինը — մատրանանման տեղ մը զետեղուած (Շէրենց,

⁸ Պարխսլը 7—8 մետր բարձր է (Արեւելք, 1888, թ. 1238) եւ լայնանիստ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 104):

Սրբավայրեր, էջ 104) : Վերջապէս այս վան-
քին մերձ թաղուած է Մարիամ Մազդազի-
նացին, որ Տիրամօր պատկերին ծառայելու
համար հոս կու գայ եւ այրի մը մէջ ճգնելէ
վերջ կը մեռնի (Արեւելք, 1888, Թ. 1238,
Խ. Ն. Ոստանիկեան) : Այսպէս Հոգեաց վանքը
սրբութիւններու եւ սրբերու հաւաքավայր
եղեր է — աւանդութեան համեմատ (հմմտ.
նաեւ Արեւելք, 1893, Թ. 2854—2856) :

Հոգեաց վանքի անուանակոչութեան մա-
սին այս աւանդութիւնը կայ : Ոստանիկեան
կը գրէ՝ «Ահա մեր ճակատը կը տեսնենք մի
քարակոյտ, սակայն բոլորակ եւ վրան տա-
փակ նստաքար, հանգստաքար անունը կու
տան այս կոյտին եւ կը պատմեն թէ՝ Ս. Աս-
տուածածին այս քարի վրայ նստած երեւցեր
է սուրբ Առաքեալ Բարթոլիմէին եւ հրա-
մայեր է որ այդ ձորի մէջ կանգնէ տաճար
յանուն իր հոգւոյն, որմէ եւ վանքն կոչուեցաւ
Հոգեաց վանք» (Արեւելք, 1888, Թ. 1238) :
Հ. Սարգիսեան Խորենացւոյ հետեւեալ խօս-
քերը յառաջ բերելէ վերջ՝ «Անդ հիմնարկեալ
սուրբ առաքեալն զհիմն տաճարի սրբուհ-
ւոյն . . . եւ շինեալ եկեղեցի փոքրաւոյն եւ ա-
նուանեաց զնա սուրբ Աստուածածին . . . եւ ա-
նուանէ զտեղին Հոգեաց վանս յանուն Տի-
րամօրն եւ սուրբ Կուսին» հարց կու տայ՝
«Բայց Տիրամօր անուանէն Հոգեաց վանք»⁹

⁹ Հայերէնի հոգւոյն համեմատ աւելի ճիշդ «Հոգ-
ւոյ վանք» բտուելու էր (հմմտ. Հիւրշման, Հին Հայոց
տեղւոյ անունները, էջ 217) :

անուան ի՛նչպէս կարէ ծագիլ, այս բանս քիչ մը կը կաղայ (Բաղմ., 1887, էջ 112, ծն. 1) : Չէ՞ կարելի խորհիլ որ Հոգեաց վանք կոչուած ըլլայ, որովհետեւ աւանդութեան համեմատ հոն հոգիներ (դեւեր) կը բնակէին եւ Ս. Բարթոլիմէոս զանոնք հալածեց :

Մ. Խորենացին իրեն վերագրուած «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ (Արծրունւոյ) գրութեան»¹⁰ մէջ Հոգեաց վանքի հիմնարկութեան պատմութիւնը գրած է շարահիւսելով Տիրամօր պատկերի պատմութեան¹¹ մէջ : Արդ այդ գրութեան համեմատ՝ Ս. Բարթոլիմէոս առաքեալ Ս. Կուսի երջանիկ մահուան ներկայ չի կրնար ըլլալ Հնդկաստան գտնուելով¹² : Բնական է այս իրեն մեծ վիշտ կը պատճառէ : Միւս ընկերակիցները զինքը սիրովեւ համար «ետուն նմա զպատկեր Տիրամօրն, որ էր ի փայտն նկարեալ, բնաւորեալ զօրութեամբն»¹³ : Ս. Առաքեալը

¹⁰ Տպուած Վենետիկ, 1865 «Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք», ի մէջ, էջ 283—296. հմտ. Բաղմալէպ, 1887, էջ 97—116. հմտ. դեռ Բաղմ., 1927, էջ 39) :

¹¹ Սահակ իր թղթին մէջ կը գրէ՝ «Կամիմք ուսանել ի քէն զսքանչեւագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամօրն կայ ի Հոգեաց վանս, եթէ ուստի՞ էր եւ յումմէ՞ բերաւ» (Անդ, էջ 281) : — Պատկերի մասին հմտ. Արարատ, 1897, էջ 235 եւ Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դադ. Վ.ի, Ա., էջ 78) :

¹² Ն. Լամբրոնացին զինքը ներկայ գիտէ՝ «Ի Հայոց Թագէոս եւ Բարթոլիմէոս» (Ոսկեան Հ. Հ., Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա 1926, էջ 107) :

¹³ «Հարց Վահրամայ վարդապետին եւ պատասխանիք վարդապետին Վանականայ» գրութեան մէջ կայ՝ «Այլ Աստուածամաւր պատկերն ի Հոգեց վանքն յԱղ-

դայն ընդունելով մեծապէս կը հրճուի եւ հետն առնելով կու գայ Անձեւացեաց երկիրը եւ «անդ հիմնարկեալ... զհիմն տաճարի սրբուհւոյն իւրովք իսկ ձեռօքն շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն եւ անուանեաց զնա սուրբ Աստուածածին եւ եղ ի նմա զպատկեր տիրուհւոյն¹⁴ եւ տայ զնա սուրբ կանանց... շինէ խրճիթս վանիցն եւ տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացելոցն եւ քահանայ կացողանէ անդ յիւրոց աշակերտացն եւ անուանէ զտեղին Հոգեաց վանս յանուն Տիրամօրն եւ սուրբ Կուսին, զի բազում սքանչելիս¹⁵ կատարէր Աստուած ի ձեռն սուրբ Կուսին յայնմ տեղւոջ... : Իսկ քոյր Յուսկանն Մարիամ կոչեցեալ անցանէր յայնկոյս գետին մեծի, շինէր իւր խրճիթ առ ստորոտով քարին փոք-

բակայ դաւառին կայ» (Սիւրմէեան, Մայր ցուց. հայ. Զեռ. Հալէպի, Բ., էջ 123) :

¹⁴ Այս պատկերը շփոթուած է Քրիստոսի սուրբ դաստարակին հետ. հմմտ. վերը :

¹⁵ Կ'աւանդուի թէ՛ վանքին կառուցման ատեն դեւերը շարունակ քանդեր են պատերը մինչեւ որ Ս. Աստուածածնի հրամանով մէկ օրուան մէջ վանքին հիմնարկութիւնը եւ կառուցումը տեղի կ'ունենայ եւ դեւերը սարսափահար կը փախչին : Բայց կաղ դեւ մը միայն կը մնայ, որ մինչեւ այսօր վանքին թոնիրին մոխիրը կը հաւաքէ եւ գետը կը նետէ (Ազգր. Հանդ., 1913, էջ 49 եւ նոյնը՝ 1916, էջ 204. հմմտ. եւ Բաֆֆի, Վէպիկներ եւ պատկերներ, Ա., էջ 487) : Շինութեան ատեն արջ մըն ալ փայտակրութիւն բրած է եւ սատկելէն յետոյ Ս. Յովհաննէսի մատրան մօտ թաղուած (Ազգր. Հանդ., 1913, Բ., էջ 49) : Արջի ծառայութեան ուրիշ վանքերու պատմութեան մէջ ալ կը պատահինք, ինչպէս պիտի տեսնենք (հմմտ. աւանդութիւններու համար՝ Հայ Պատանի, 1921, Թ. 10 եւ Շէրենց Վանայ սաղ, Թիֆլիս 1899, էջ 159) :

բաղունի եւ միայնացեալ կատարեցաւ: Եւ ի նմին տեղւոջ կացուցանէ տեսուչս տեղւոյն զքոյրն զԱննա եւ զՄարթա եւ զքոյր Որմզդատայ եւ Մաքովորի: Իսկ Աննա շինէր իւր խրճիթ յայնկոյս ձորոյն, որ Դարբնաքարն կոչին, միայնացեալ անդ կատարեցաւ, տուեալ զտեսչութիւն տեղւոյն Մարթայի եւ բաղում նշանս եւ սքանչելիս կատարէր Աստուած ի ձեռն սրբոց կանանցն: Ձոր եկեալ յետոյ սրբոյն Գրիգորի վանս հաստատեաց զտեղին, շինեալ եկեղեցիս, բայց զտաճար սրբուհւոյն ոչ քակեաց, զի ձեռադործ աստաքելական էր... եւ կայ մինչեւ ցայսօր ժամանակի, յորում բժշկութիւնք բաղումք լինին եւ ուրախութիւնք ոչ սակաւ¹⁶» (Հմմտ. նաեւ Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 198—199):

Արդ Մովսէս Խորենացիի համեմատ, որուն աւանդութիւնը վերջին դարու մատենագիրները կը կրկնեն (Հմմտ. Ա. Դաւր., էջ 512) Հոգեաց վանքը հիմնած է Ս. Բար-

¹⁶ Ներսէս Մոկացին իր գրութիւնը կը շարունակէ՝

«Զտեղին Հոգւոց վանք անուանէ
Եւ ի քրւեր կանայս յանձնէ,
Խրճիթ փոքրիկ նոցա շինէ
Եւ ի դերբուկսն բաժանէ:
Կացուցանէ զքոյրն Յուսհատայ
Մայրպետ կրօնից զլուիս նոցա,
Զքոյրն Աւրմզդդայ եւ Մաքովորայ
Եւ զայլ կանայսն յետ նոցա»:

(Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց, Ա., էջ 310. Ներսէսի այս գրութենէն, զոր շարունակեր է Ստեփաննոս Շատախցի, կայ օրինակ մը էջմիածին՝ Թ. 2079):

Թուղիմէոս առաքեալը եւ ան նախապէս եղած է կուսաստան, ուր կը հանդիպին ապա Հռիփսիմեան կուսաններն ալ (Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց, էջ 301. հմմտ. եւ Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 63 եւ Նոր Դար, 1894, Թ. 108) :

Յետոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ զայն կ'ընդարձակէ եւ աւելի կը շէնցնէ¹⁷ : Պալեան կը գրէ՝ «Պատմականօրէն սա ստոյգ է որ այս վանքը Դ. դարուն մէջ նշանաւոր վանքերէն մին էր եւ իր մէջ ամփոփուած էին ուսումնական եւ ուսումնաժաւալ շատ մը միաբաններ» (Բիւզ., 1900, Թ. 1083, հմմտ. եւ Բաղմ., 1887, ծն. 1, էջ 113) : Հ. Ալիշան եւս կը գրէ՝ «Բայց տեղն (Հոգեաց վանք) ի Լուսաւորչէ նորոգեալ երթալով անուանի եղաւ, ուր յետ կուսանաց արք կրօնաւորեցան եւ Հայոց անուանի վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւ եպիսկոպոսարանաց մէկն եղաւ. վանաց երէցն ու եպիսկոպոսը կոչուեցաւ Աստուածածնի Պատկերին առաջնորդ, որ նոյն է ընդ Հոգեաց վանաց եւ երբեմն նոյն իսկ Անձեւացեաց եպիսկոպոսական աթոռն, որոյ առաջին ի պատմութեան յիշատակեալ եպիսկոպոսն է Աբիսողոմ ի Դ. դարուն՝ մե-

¹⁷ Հ. Ա. Վ. «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1893, էջ 272) կ'արտայայտուի Հ. Ասատուրի դէմ (Մասիս 1892, էջ 78, որ Խորենացիին հետեւելով կը համարի թէ այս վանքը Ա. դարուն Ս. Բարթուղիմէոսէն իրեւ առաջին կուսաստան հաստատուած է) թէ այն կազմակերպութեամբ, զոր Խորենացին կը նկարագրէ Հոգեաց վանքը չի կրնար Ա. դարուն հիմնուած ըլլալ, այլ Դ. դարուն կամ աւելի ուշ :

ծին Ներսէսի օրերը: Այս սուրբ Ներսէս հայ-
րապետս այլ եկաւ հոս ուխտի եւ հետը բո-
րոտներ¹⁸ բերելով բժշկեց Տիրամօր շնորհ-
քովը եւ հիւանդանոց մ'այլ շինեց ուրիշներու
համար, որով երրորդ անգամ մեծ հաստա-
տութիւն առաւ սուրբ պատկերին տօնն, զոր
եւ յետագայ Հարք եւ եպիսկոպոսք հանդիսիւ
կատարէին այսօրս (Գ. Նաւասարդի) իբրեւ
ի յիշատակ վերափոխման կուսին» (Յուշիկք
Հայրենեաց, Ա., էջ 307 եւ Մեսրոպ Երիցու
Պատմութիւն Ս. Ներսէսի, Սոփերք, 2.,
էջ 40. հմմտ. Հայ Բուժակ, 1925, էջ 37—38):

Այս աւանդախառն տեղեկութիւններէն
այսքանը միայն կարելի է ստուգապէս հե-
տեւցնել թէ Հոգեաց վանքի հիմնարկութիւնը
բաւական հին է¹⁹, սակայն որոշ դար կամ
տարի նշանակելը շատ դժուարին է: Այս
վանքին մասին ուշ ժամանակէ ստոյգ տեղե-
կութիւն կը ստանանք: Թովմաս Արծրունին
Հոգեաց վանքի առաջնորդներէն կը յիշէ
Թէոդորոս Երէցը, զոր Աշոտ կը ղրկէ Գուր-
գէնին. «յդէ առ Գուրգէն զՎահան Արծրունի
եւ զՎանաց Երէցն Թէոդորոս, զգլխաւորն
Հոգեաց վանից. ասէ, ես եկի խաղաղու-

¹⁸ Վերջին ատեններս լուսնոտները հոս կը բե-
րուէին բուժուելու համար (Ազգր. Հանդ., 1916,
էջ 210):

¹⁹ Հ. Հացունիին հետ պէտք է անընդունելի հա-
մարիլ Ս. Բարթոլոմէոսէն հաստատուած կուսանոց
մը (Բաղմավէպ, 1927, էջ 38, հմմտ. Էւ անդ, 1923,
էջ 13):

թեամբ յարքունուստ հրամանէ . . . արդ թողացո զերկրորդ մասն Անձաւացեաց որդւոյ իմոյ Դերանկիդ» (Պտմ. , էջ 212—213) .

Ուրիշ առաջնորդ մըն է Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը , զոր Փիլարտոս հակառակաթոռ կաթողիկոս կ'ուզէ դնել : Բայց նա յանձն չ'առնուր (Մատթ . Ուռհայեցի , Պտմ. , էջ 275) :

Հոգեաց վանքի անուանի անձն է Վարդան վարդապետ , որուն մասին թ . Մեծոփեցիին դրուատիքները (էջ 41) կ'արժէ լսել՝ «Յետ մահուն սորա (Սարգիս վարդապետի) յաջորդեաց զաթոռ վարդապետութեան (Խառաքաստայ) երջանիկ եւ աստուածամերձ այրն ցանկալի հրեշտակաց եւ մարդկան , պատկառելի քաջ վարդապետն Վարդան՝ դուրով ի սուրբ ուխտէն Հոգւոց վանաց , գեր ի վերոյ դուրով իմաստութեամբ եւ խրատութեւ առաքինութեամբ քան զամենայն վարդապետս Հայոց . . . » : Հաւանօրէն քաղաքական պարագաներու հետեւանքով Վարդան Հոգւոց վանքէն հեռացած էր եւ Խառաքաստի մէջ կը պաշտօնավարէր եւ կ'ուսուցանէր : Մեծ կ'ըլլայ Վարդանի արդիւնքը , չորս տարի կը լուսաւորէ Քաջբերունեաց աշխարհը եւ «աղբերացաւ մարմնական ընչիւք եւ ողորմութեամբ մայրաքաղաք վանքն Աստուածածնի եւ ամենայն երկիրս Արճիշոյ» : Վարդան այս տեղէն ալ կը հալածուի եւ անցնելով Տոսպ Սալնապատի վանքի մէջ 1406ին կը մեռնի

(Անդ, էջ 41. հմմտ. նաեւ Զարբհանալեան, Պտմ. հայ. դպրութեան, Բ., էջ 141—148) :

Տարիներ վերջ 1490ին դրուած աւետարան ը ընծայ կը տրուի՝ «Ի դուռն Հոգոց վանից սուրբ Աստուածածնին» (Հանդ. Ամս., 1910, էջ 52—53) : Իսկ 1557ին հոս սկիզբ կ'ընէ Սրապիոն Աւետարանի մը արտագրութեան եւ կը մաղթէ՝ «Աստուած աւհրնէ զՀոգոցն վանից արեղաներն՝ զՍտեփաննոս եպիսկոպոսն, տէր Հայրապետն, զտէր Սահակն, զտէր Յովաննէս զմահտասին, տէր Յովհաննէս, զհերպէտն տէր Ղազարն, զտէր Մարգարէն, զտէր Կարապետն, զտէր Վարդան, զտէր Սարգիսն, զտէր Կարապետն, զտէր Մշրուֆն, զտէր Մեսրոպն : Ամենքն ինձ հետ աղեկութիւն են արարեր»¹) աւայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 658—660) : Վանք մը՝ որ այսքան միաբան ունեցեր է, ենթադրել կու տայ թէ՛ լաւ շրջան բոլորած ըլլայ : Առաջնորդն եղած ըլլալու է Ստեփանոս եպիսկոպոսը : Ուրիշ առաջնորդ մը կը յիշէ Առաքել Դաւրիթեցի (որ Հոգեաց վանքը «մեծափառ ուխտ» [էջ 492] կ'անուանէ) եւ է՝ Պետրոս եպիսկոպոսը, որուն Ռօշապի Սուլէյման բէկ Վարադայ սուրբ Նշանը կը յանձնէ՝ Հոգեաց վանքի մէջ դայն զետեղելու համար : Սակայն եպիսկոպոսը կը հակառակի պատճառաբանելով որ՝ Ս. Նշանը Վարագի կը վերաբերի եւ ինքը օտարին սեպհականութիւնը իւրացնել չ'ուզեր : Իբրահիմ

բէկ եւս նոյն առարջարկը կ'ընէ՝ բայց Պետրոս անոր կամքին դէմ ալ կը դնէ (Անդ, էջ 512—513 եւ 520)։ Անոր օրով «Յիսուս որդի» մը կը կազմուի՝ «Կազմեցաւ ձեռամբ Հայրապետ Երիցուս ի յառաջնորդութեան սուրբ Հոգոց վանից Աստուածածնին»²⁰ Պետրոս արհեստիսկոպոսի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Tübingen, 60)։ Սոյն Հայրապետ 1666ին կը դրէ աւետարան մը եւ յիշատակարանին մէջ վանքը կ'անուանէ «առաքելաշէն եւ հռչակաւոր» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 249)։ 1669ի ժամանակները Յովհաննէս Թիւթիւնճին, որ Աղթամարի կաթողիկոս ալ կ'ըլլայ, Հոգեաց վանքի առաջնորդութիւնը յինքն կը կորզէ (Դիւան, Ժ., էջ 105. հմմտ. եւ Բիւզանդիոն, 1900, Խ. 1198 եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանադիրք կաթ. Աղթամարայ, էջ 139)։ Սակայն 1670ին վանքին առաջնորդ կը յիշուի Մանուէլ վարդապետ, վասն զի 1670ին կ'աւարտի աւետարան մը՝ «Ի տիրապետութեան... եւ մերոյ աթոռոյս յառաքելաշէն եւ հռչակաւոր Հոգոց վանից սուրբ Աստուածածնին տէր Մանուէլ վարդապետի» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 938, գրիչն է Հայրապետ Երէց)։

²⁰ Վանի 1648ի ծանօթ երկրաչարժի ատեն Հոգեաց վանքի մօտ գտնուող Արեղներ՝ «հաստատակառոյց, արարչակերտ, կարծրագոյն վիմական» լեռը կը խախտի եւ կը քայքայուի, իսկ վանքին կ'երեւայ թէ բան մը չէ հանդիպած կամ չատ փնասուած չէ, քանի որ Առաքել Դաւրիժեցի այդ առթիւ աւերուած վանքերու ցանկին մէջ անոր անունը չէ դրած (Ա., էջ 492—493)։

1696ին Ղազար վարդապետ «ի Հոգոց վանք» կը գրէ Բժշկարան մը (Կարենեան, Ցուց. էջմ. 430) ²¹ :

1730ին Մարգար առաջնորդը Աբրահամ կաթողիկոսէն ժողովարարութեան կոնդակ մը կը ստանայ, վասն զի «կաթողիկէ սուրբ վանիցն քանդեալ է եւ փլուզեալ» : Սոյն կոնդակը կը գտնուի մեր Մատենադարանի Թ. 694 Հաւաքածոյին մէջ : Կը հրատարակեմ զայն :

է

(կնիք)

«Շնորհօքն Աստուծոյ Աբրահամ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ՌՃՀԹ. Յիսուսի Քրիստոսի եւ Սբ. Կարապետի ծառայ Աբրահամ վարդապետ ՌՃԾ :

(բնագիր)

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրահամ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատրիարկ Վաղարշապատու Լուսակառոյց եւ Տիրանկար, Սրովբէաճեմ եւ Քրովբէապար Սրբոյ եւ մեծի Աթոռոյս էջմիածնի : Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան : Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բաղմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի

²¹ «Գրեցաւ Զիու հէքիմարան ի Հոգոց վանք թվին ՌՃՆԵ ամին ի Մայիս ամսոյ Ի. ձեռամբ Յամթեցի Ղազարի վարդապետին, որ է Մակ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 459) :

վերայ ընդհանուր ազգիս հայկազունեաց . ուր եւ հասցէ նամակս զայս օրհնութեան մերոյ ի քաղաքս եւ ի զասապայս , ի գիւղաքաղաքս եւ ի գիւղս , ի խանութս եւ ի կարվանսարայս եւ ամենայն շէնս բնակութեան ձերոյ եւ ի միջի դոցին կառուցեալ եւ հաստատեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց դասուց . եւ նոցին գլուխ կարգեալ Արհի Առաջնորդաց . Աստուածաբան Վարդապետաց , Մեղսաքաւիչ Քահանայից . Ուսումնասէր Սարկաւազաց . Հաւատարիմ Իրիցփախաց . Պերճապատիւ Իշխանաց . Փարթամայոյզ Դօլվաթաւորաց . Շքեղաշուք Մեծատանց . Իրաւադատ Մելիքներաց . Իմաստախոհ Վաճառականաց . Գեղեցկանկար Արուեստաւորաց . Արդարավաստակ Երկրագործաց եւ այլ առ հասարակ մեծամեծաց եւ փոքունց , արանց եւ կանանց . ծերոց եւ տղայոց . երիտասարդաց եւ կուսից . ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ Լուսաւորչածին երամոցդ ի Տէր խնդալ միշտ : Ամէն :

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յամէնունակ շնորհաբաշխ բարերար մարդասիրէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր . եկեսցի եւ բնակեսցի առ ձեզ . իբրեւ զյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ : Ընդ որոյ հովա-

նաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք յամենայն ժամ . ամէն :

Այլ եւ զոր օրհնութիւն աստուածային եւ մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամէնօրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ Յովհաննու Կարապետին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց առ ձեզ լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուովք եւ արդասալիր ճոխութեամբ . իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից . դրախտ տնկեալ ի վնացս հողւոյն վտակաց կալ մնալ ձեզ խաղաղական ամօք եւ պարագայց ամօք . մինչ ի խորին ծերութիւն ամէն :

Եւ արդ ընդ աստուածապարզեւ օրհնութեան նամակաւս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոյ , եւ լուսածնունդդ պաւակացդ մօրս լուսոյ սուրբ Էջմիածնի : Զի հրամայէ սրբազան առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս եթէ ի պէտս սրբոց հաղորդեցարուք : Նոյնդունակ եւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յորդորելով զհաւատացեալս իւր ի տուրս ողորմութեան երանի տա(յ) ողորմածացն ասելով՝ երանի ողորմածաց , զի նոքա ողորմութիւն գտցեն եւ թէ՛ տուք եւ տացի ձեզ բախեցէք եւ բացցի ձեզ : Արդ հոգեւոր որդիք մեր , զի թէպէտ ամենայն բարեգործութիւնք մարդկան ընդունելի են առաջի Աստուծոյ , բայց ողորմութիւն տալն բարձր ի գլուխ պարծի ի վերայ ամենայն բարեգոր-

ծութեանց մարդկան եւ առաւել հաճոյ լինի
առաջի Աստուծոյ եւ ողորմութիւն տուողացն
զմարձս բազմապատիկս պարգեւէ Աստուած ,
քանզի տրօք ողորմութեան բառնայ Տէր Աս-
տուած յերկրէ դամենայն ցասումն եւ զպա-
տուհասն եւ ծագէ զչնորհս ողորմութեան
իւրոյ ի վերայ արարածոց իւրոց , այլ եւ տրօք
ողորմութեան քաւէ Տէր Աստուած զմեզս
մարդկան եւ արժանի առնէ յերկնից ար-
քայութեան . եւ անթառամ պսակացն : Եւ
արդ սիրելիք մեր ի Տէր . զի թէ ողորմութիւն
տալն ամենայն ուրեք ընդունելի են առաջի
Աստուծոյ . բայց որ սակս սրբոց եկեղեցեաց
չինութեան եւ վանօրէից հաստատութեան
եւ սրբոց ուխտից պայծառութեան ընծային
հուէրս եւ ողորմութեանս . այն առաւել հա-
ճոյ եւ ընդունելի լինի առաջի Աստուծոյ :
Յորոց մին ի բազմացն է Լուսաղարդ Տաճար
եւ հռչակաւոր եկեղեցի սուրբ Աստուածածնի
վանքն որ Հոգւոց վանք կոչի , որ շնորհօքն
Աստուծոյ կառուցեալ կայ յերկրին Վանայ եւ
ի սահմանս Ասլաղու եւ անդ կայ ամփոփեալ
կենդանադիր անձեռագործ կիպարեայ պատ-
կեր ամենասուրբ Աստուածածնին եւ առնէ ,
բազում բժշկութիւնս պէսպէս ցաւազնեալսն :
Բայց սակս հնագոյն լինելոյն կաթուղիկէ
սուրբ վանիցն քանդեալ է եւ փլուզեալ :
Սակս այսմ պատճառի եւ մեք շնորհեցաք
զայս նամակ օրհնութեանս մերոյ ի ձեռն մեր
սիրելի եւ նորին առաջնորդ Մարգարայ վար-
դապետին գալ եւ շրջել ի դրօնս ողորմա-

ծացդ եւ խնդրել կամաւոր ողորմութիւն , եւ
 դուք սիրելիք մեր ի սէրն Քրիստոսի եւ
 սուրբ Աստուածածնի իւր ծնողաց խաթեր
 եթէ ինքն դայցէ եւ կամ մի ոք ի միաբանից
 իւրոց առաքեսցէ այսու նամակաւս առ բա-
 րեպաշտութեան ձեր առատ եւ արդիւնաւոր
 տուրք եւ ողորմութիւն շնորհէք ի ձեռն
 դորա որ տարեալ վերստին նորոգեսցեն զկա-
 թողիկէ սրբոյ վանիցն սուրբ Աստուածած-
 նին ի փառս Քրիստոսի եւ ի պարծանս ձեր
 եւ դուք ըստ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց
 փոխարինաց միոյն բիւրապատիկ վարձս ի
 Տեառնէ ընկալջիք աստ եւ ի հանդերձեալն :
 Նա եւ որքան ի սուրբ ուխտն այն սաղմոսեր-
 դութիւն , պաշտօն եւ պատարագ որ մատչի
 ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին
 եղիցի . ամէն : Հայր մեր :

Գրեցաւ առ դրան սուրբ Էջմիածնի» :

Կոնակը գրուած է «Կոնդակ Աբրահամ
 կաթողիկոսի անթիւ վասն ժողովարա-
 րութեան Հոգւոց վանից որ ի Վան» . ապա
 մատիտով կայ՝ «1730» :

Այս կոնդակի շնորհիւ կամաց կամաց
 բաւական դրամ հաւաքուելով պէտք եղած
 նորոգութիւնները 1765ին կ'աւարտին՝ «Այլ եւ
 ի թուին ՌՄԺԴ (1765) շինեցաք զՀոգոց վա-
 նից կաթողիկէն»²² բազում աշխատութեամբ ,
 վասն զի քարինս ի Շատախու բերաք , ի հի-

²² Շինութեան կ'օժանդակէ Յովհաննէս Մոկացի
 (Աղաւնունի , Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի ,
 էջ 382) :

մանէ մինչեւ ի դադաթ ոչ մնաց քար որ ոչ դամեցաւ. այլ ամենայն երկաթագամ եւ կապարակապ ամրութեամբ կազմեցաւ, նա եւ բոլոր պարիսպն ի հիմանց նորոգեցաւ ամենեւին կրաշաղախ ամրութեամբ. եւ գեղեցկապէս քարադարդ յօրինմամբ կառուցաւ: Իսկ շինութիւն պարսպին սակաւ ինչ մնաց թերի, վասն երթեւեկ բազմութեան հարկապահանջ անօրինաց, որ կեղեքէին դմեղ անխնայապէս եւ չարչարէին» (Դիւան, Ժ., էջ 191—192):

Տարիներ յետոյ՝ 1835ին գրուած ԺԲ. Առաքելոց Պատմութեան գրքի մարմնէն դուրս էջ 83 կարմիր մանր գրերով գրուած է՝ «Յամի Փրկչին (թուականը չէ նշանակուած) եւ մեք խոնարհ ծառայ Տեառն յայս գիրս առաք ի Գարեգին վարդապետէ եւ օրինակեցաք ի վերայ մագաղաթիս ի վանս Հոգւոց եւ նուիրեցաք ի Թանգարան... Յամի Փրկչին (թիւ չիք) Գրիգոր Անձեւացի» (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 23):

Վերջին ժամանակներու վանահայրներէն են՝ Մատթէոս Կարճկանցի (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1083. Արեւելք, 1884, թ. 214, 1888, թ. 1239), Տիմոթէոս (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 107), Եղիշէ Մոկացի (Սուրհանդակ, 1906, թ. 2264): Յիշենք նաեւ Մխիթար Շատախցին, Վահան քհ. Ասատուրեան (Վան-Տոսպ, 1917, էջ 249 եւ 311): Վանքին մէջ 1904ին որբանոցի պէս

բան մը կը բացուի (Բիւզանդիոն, 1903, թ. 2181, 1904, թ. 2264) :

Հողեաց վանքը կը տրամադրէր չատ մը հողերու վրայ եւ ստէպ թշնամիներու աչքին կողոպուտի հրապոյր եղած է (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 107, Արեւելք, 1888, թ. 1239, Արարատ, 1896, էջ 88 եւ 247. Դաշինք, 1909, թ. 79, Աշխատանք, 1912, էջ 918) : Ուխտի օրերն էին Համբարձումի եւ Վարազայ խաչի տօները :

«Պատմութեան ընթացքէն կարող ենք իմանալ որ՝ այն վանքը (Հողեաց) անցեալի մէջ մի որոշ տեղ է բռնել Հայաստանի վանօրէից մէջ իր բաղմաթիւ օգտակար մատակարարութիւններով հանդէպ ազդին եւ ժողովուրդի» (Աշխատանք, 1911, էջ 291 հմմտ. Խրիմեան Հ. Հրաւիրակ Արարատեան էջ 75, Սրուանձտեանց՝ Մանանայ, էջ 143) :

15. Ս. ՄԱՐԻՆՈՍԻ ԿԱՄ ՍՐԽՈՒ ՎԱՆՔԸ

Ս. Մարինոսի կամ Սրխու վանքը կը կառուցուի Հայոց ձորի կեմ եւ Կալպալասան (յՈստան) գիւղերու մօտերը, Խէզուց վանքէն կէս ժամ հեռու (Սարգիսեան, Տեղաչրութիւն, էջ 280. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 139 եւ Բիւզանդիոն, 1900,

Թ. 1127. հմմտ. եւ Էփրիկեան, Բնաչխ. Բորն., էջ 316) : Շինուած է ընդարձակ լեռնադօտիի մը կողին վրայ՝ երկայն ժայռոտ հովտի մը ծայրը : Տաճարը՝ քարուկիրով եւ հոյակապ : Պսակուած կաթուղիկէով : Հիմնարկութեան թուականը կը մնայ անծանօթ, սակայն չէնքէն դատելով շատ հին կ'երեւայ : Կ'աւանդուի թէ՛ երբեմն ճոխ կուսաստան եղած ըլլայ եւ հոն 300 կուսակրօն սրբուհիներ, իրենց առաջնորդ ունենալով Ս. Թէոդորա-Մարիանոս, ապրած ըլլան : Վերջերս դեռ կը ցուցնէին Ս. Մարինոսի գերեզմանը (վանքէն քիչ հեռու անշուք մատուռի մը մէջ) : Ան եղած է ուխտատեղի ամուլներու եւ սակաւակաթ կիներու (Ազգր. Հանդ., 1916, էջ 210 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 140—141, Սիոն, 1869, էջ 214, Բիւզանդիոն, 1905, Թ. 2753) :

Հոս Յովհաննէս 1592ին կ'աւարտէ աւետարան մը. «Կատարեցի զսուրբ աւետարանս ի մեծ թուականիս Հայոց ՌԽԱ (1592) ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սրհու վանք ընդ հովանեաւ սրբազան եկեղեցեացս սուրբ Աստուածածին եւ սուրբ Յովաննէսին եւ սուրբ Մարինոսին... ի յառաջնորդութեան Ներսէս եպիսկոպոսին, ի հէրպետութեան տէր Ղազարին...» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 732—733, ուր կ'ըսուի նաեւ թէ՛ «Նորոգեցաւ աւետարանս ի դուռն Սրխա(յ) վանից սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յո-

վանիսին եւ սուրբ Մարիանոսին ձեռամբ
տէր Սախակ Հէրապետին» :

Իսկ 1596ին գրուած է ուրիշ Աւետարան
մը (Բիւզանդիոն, 1905, Թ. 2753) :

Ս. Մարի(ա)նոսի վանքը Վանի հանրա-
ծանօթ երկրաչարժին կը կործանի (Առ.
Դաւրիժ. Պատմ., էջ 492), սակայն կը վերա-
կանդնուի : Կը վերաբերի Աղթամարի եւ
տրամադրութեան տակ ունեցած է արդիւնա-
բեր հողեր (Աշխատանք, 1911, էջ 289 եւ
Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 140
եւ 199) :

16. ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿԻ ՄԱՏՈՒՌ, ԱՏՈՄԻ ՄԱՏՈՒՌ

Թէ Հայոց ձորի այս մատուռները նմա-
նապէս վանք եղած են, չենք գիտեր (Շէ-
րենց, Սրբավայրեր, էջ 98, Աշխատանք,
1911, էջ 290 եւ Միրախորեան, Ուղեւորու-
թիւն, Ա., էջ 143) :

17. Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հայոց ձորի մէջ Ս. Վարդան անուանով
չոյզ վանքեր կան : Մէկը շինուած է եղեր
Ս. Վարդան գիւղին ²³ մէջ եւ ծովին շատ
մերձ ըլլալով ծովէն քանդուած ու աւերուած

²³ Հաւանականօրէն Հ. Ինճիճեան Ս. Վարդան
գիւղի համանուն վանքը շփոթած ըլլայ Թշատնեաց
Ս. Վարդան վանքին հետ (Նոր Հայաստան, էջ 144) :

(Աշխատանք, 1911, էջ 290, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027 և Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 123—124) :

Երկրորդը կը գտնուի Առեղի մէջ և Ենթակայ Վարացի իրաւասութեան (Աշխատանք, 1911, էջ 290, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027) : Աւանդութեան համաձայն այս վանքին մէջ պահուած է Վարդան Մամիկոնեանի գլուխը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 160—161) :

18. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

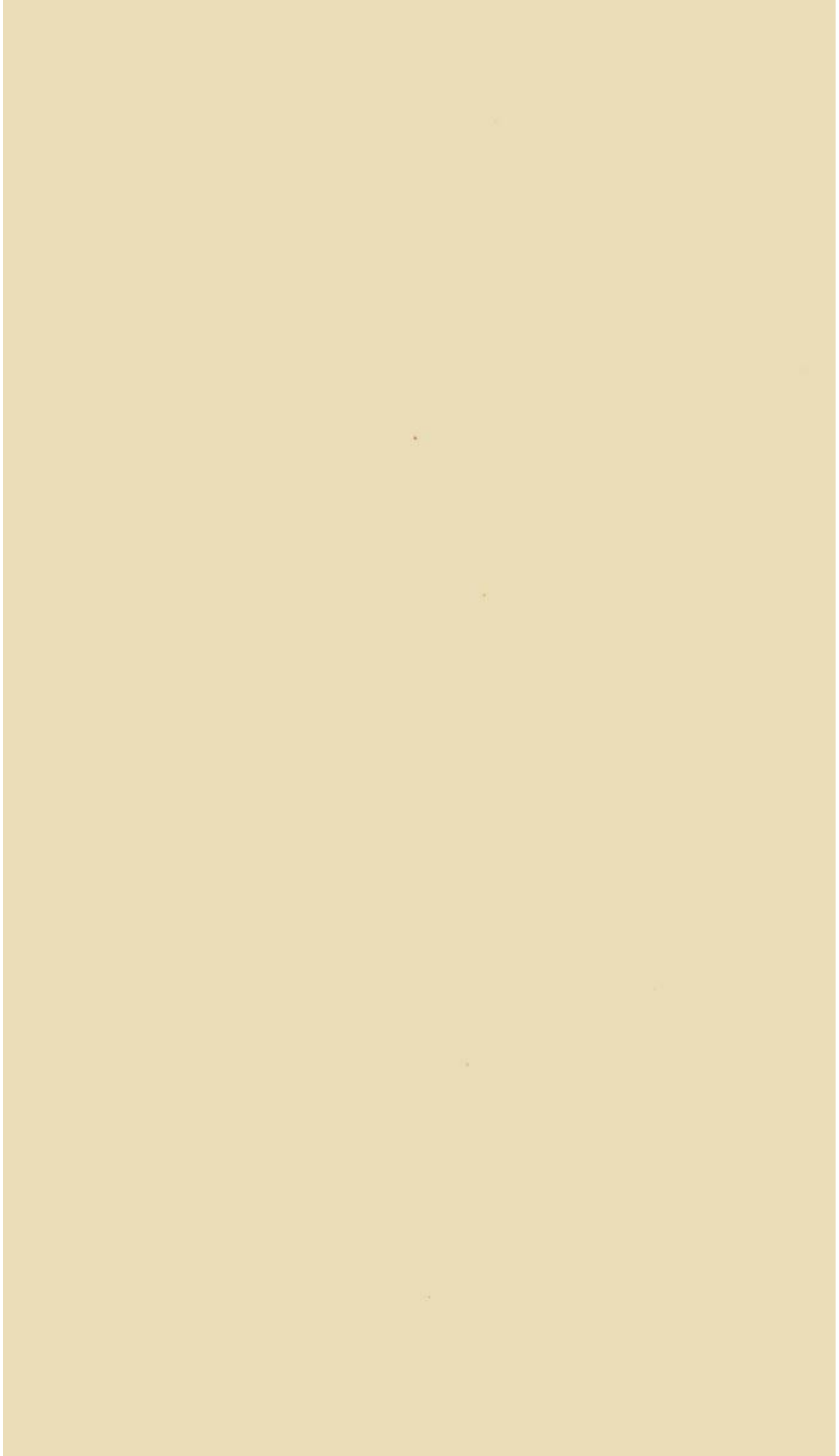
Հայոց ձորի վանքերէն : Խորականց զիւղի քով : 1895ին կողոպուտի ենթարկուած ու կործանած (Արարատ, 1896, էջ 88 և 247, Աշխատանք, 1911, էջ 290) :

19. ՍԻՐԵՔԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հաւածորի վանքերէն. 1895ին կողոպուտուած (Արարատ, 1911, էջ 88) :

20. ՔԱՎԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հայոց ձորի Իշխանիզոմ հայաբնակ զիւղին հարաւային կողմը կը ցուցուի Քաւայ Աստուածածին (Քաւիչ Աստուածածին) «անուամբ մի հին վանուց տեղի» (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 130) :

ԺԱ.

ԱՂԲԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Աղբակ անունով ծանօթ են դոյզ գաւառ-
ներ: Փոքր Աղբակ կը գտնուի Կորճէք կամ
Կորճայք նահանգի մէջ, իսկ Մեծ Աղբակ
(Հէքիարի) Վասպուրականի գաւառներէն է
եւ սահմանակից Խօշապի, Գ(Ե)աւառի,
Նորտուղի եւ Զիւլամերկի (Մշակ, 1881,
թ. 120):

ԱՂԲԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱԴԱՄԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔԸ

Արծրունիներու ոստանին՝ Աղամակերտի մէջ հիմնուած է վանք մը, որուն անունն ու պատմութիւնը կը մնան անծանօթ: Միայն թումաս Արծրունիէն այսքանը ծանօթ է թէ՛ հոն ամփոփուած են Աղան Արծրունիի ոսկրները՝ «Իսկ երանելոյն Աղանայ Արծրունւոյ... դարձեալ ի Յունաց աշխարհէն եկն երկիրս Հայոց... (ասլա) վերափոխի յաշխարհս ի դասս սրբոց, որոյ ոսկերքն ընդ այլ սուրբսն հանգուցեալ կան ի վանսն Յաղամակերտոյ» (Պտմ., էջ 83):

2. ԱԼՏԱՐԱՀԻ ՎԱՆՔԸ

Առակ գիւղի մօտ շինուած է Ալտարահայ վանքը, որուն տաճարը 884 տարւոյ հնութիւն ենթադրել կու տայ: Ամայի: Հողերը շէխ Համիտ գրաւած է (Աշխատանք, 1912, էջ 1002):

3. Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԵՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Աղբակի ¹ հռչակաւոր վանքն է Ս. Բարթուղիմէոս, որ Վանէն գրեթէ երեք օրով հե-

¹ Արեւելքի մէջ (1884, Թ. 214) Հողեաց վանքն ալ Աղբակի մէջ կը դրուի:

ուս է (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 164) :
Կամ՝ «Սոյն նշանաւոր վանքն կը գտնուի
Աղբակ գաւառի կենդրոնական Արեւելը, ուր
կը բարձրանայ դէպ ի երկնից կապուտակ
կամարն, արհեստական մի բարձր բլրոյ վե-
րայ, ընդարձակ նստուածքով մը, կառու-
ցեալ կոփածոյ ընտիր քարերէ, ահաւոր եւ
հակայաչէն դիրքով մը» (Միրախորեան,
Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 73) : Շէնքը ունի
մեհենական ճաշակ եւ ենթադրել կու տայ թէ
ժամանակին՝ եղած է մեհեան եւ ապա վե-
րածուած վանք-եկեղեցւոյ :

Տաճարը, որ ներքուստ եւ արտաքուստ
հրաշալի է, կը բաղկանայ երեք մասերէ .
Ա. կամ միջին մաս որ է աւագ Սեղան .
Բ. աջակողմեան՝ Հաղարապետի սեղան եւ
Գ. ձախակողմեան՝ փոքրիկ մատուռ մը, ուր
է Ս. Բարթուղիմէոսի զերեզմանը, որ ունի
այս անթուակիր արձանադրութիւնը՝ «Այս
է տապան հանդստեան սրբոյ Բարդուղիմէոսի
որբազան Առաքելոյ առաջին Լուսաւորչին
Հայաստանեայց աշխարհի» (Անդ, էջ 75) :
Սոյն զերեզմանին տապանաքարին վրայ կայ
ուրիշ տապանաքար մը, որուն վրայ դրոշ-
մուած է՝ «ԹՎԻՆ ՌՄԼԷ, այր ԼԵԼՈՆԻՆ յԻՀԱ-
տակ է տապանաքարս. սա է գիւղացի Վար-
դանի որդի ՄԵԼԻՔ Սաֆարին ի յիշատակ կո-
ղակցին՝ ԾՈՂԿԻՆ (գուցէ՝ Ծաղկին, անդ,
էջ 75) : Ս. Բարթուղիմէոսի եկեղեցին հաս-
տատուած է վեց կլորակ քարէ սիւներու
վրայ՝ իրարմէ համեմատական հեռաւորու-

թեամբ կանդնած պարխսպներու առջեւ : Մէջ տեղերը սխւն ու յենարան չկայ : Եկեղեցւոյ ներքին շրջապատը կը զարդարեն այն վեց սխւները , որոնց վերի գլուխները հրաշակերտ արուեստով կը բարձրանան ու կը խառնուին հսկայ կամարին , որուն շինուածքին ճարտարապետութեան եւ ամբողթեան վրայ մարդ դարմացած կը մնայ : Նոյնատեսակ կամար մը կը կաղմէ նաեւ տաճարին առաստաղը : Սոյն երկու կամարներու կենդրոնական ուղղութեամբ դէպի դուրս շինուած են միջակ մեծութեամբ երկու կաթուղիկէներ՝ առանց դանդաղատան (Անդ , էջ 75—76 եւ Բիւզանդիոն , 1897 , Թ . 333) :

Մեծ կաթուղիկէն 1877—1878 տարին ըստ նորոգուած է Եղիազար վանահօր ջանքերով , որ 18 տարի առաջնորդութիւն ըրած է եւ վանքին բարդաւածումին փոյթ տարած :

Վանքին եկեղեցւոյն դուռը նախապէս շատ ընդարձակ եղած է եւ ետքէն անձկացուած՝ հաւանօրէն թշնամիներէն աւելի դիւրաւ պաշտպանուելու համար : Բերանացի աւանդութեան համաձայն դրան կամարին վրայ նշանակուած է եղեր վանքին շինութեան թուականը : Դրան արտաքին ճակտին վերի կողմը սքանչելիօրէն ներկայացուած է Հօր Աստուծոյ պատկերը համաձայն Եղեկիլիեան տեսլեան — առիւծներով եւ հրեշտակներով շրջապատուած — իսկ վարի կողմը փորագրուած է Ս . Բարթուղիմէոս առաքեալը , որ տէգը ձեռքին կը սպաննէ այն վի-

չապը, որ մանուկները կը լափէր (Միրա-
խորեան, անդ, էջ 76 եւ 91—93) : Դրան եր-
կու կողերուն վրայ փորագրուած են վան-
քաչէն ճարտարապետներու պատկերներն
իրենց հասակովն ու գործիքներով. ասոնց
մէջ տեղը զետեղուած է Յովհաննէս Մկրտիչի
գլուխը եւ դրան երկու կողմերը դրուած են
երկու բուովարակիրներ : Դժբախտաբար ան-
դէտ եւ թշնամի ձեռքեր զանոնք խաթարած
եւ ասպականած են ² :

Վանքին աջ թեւն երկրաչարժէ փնա-
սուած ըլլալով նորոգուած է, ինչպէս հե-
տեւեալ արձանագրութիւնն, որ հոն քարե-
րէն մէկուն վրայ կը գտնուի, կը վկայէ՝
«ՌԲԺ (1200 + 551 = 1751) ամին նորոգումն
եղեւ սուրբ ուխտին իշխանութեամբ Հաքա-
րու էգտին Շէրիֆ Խոսրով փաշային» : Իսկ
ձախակողմեան թեւին վրայ կայ սա ան-
թուական արձանագրութիւնը՝ «Շնորհիւ
բարերարին եւ մարդասիրին, կարողութեամբ
սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ ուխտը(ս) Զրատին
հրամանաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռամբ
Ս. Կիրակոս վարդապետի առաջնորդու-
թեամբ սուրբ ուխտին հոգեւոր» (անդ,
էջ 77—78) :

Վանքին շրջապատը կան ընդարձակ եւ
ղարմանալի կերպով կերտուած պահարան-
ներ՝ լայն ու հաստատուն պարիսպներով,

² Հմմտ. Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի մասին
Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und
Europa, էջ 811, ուր եւ դրան ճակատը :

որոնց վրայ քանդակուած են բաղմաթիւ խա-
չեր եւ նմանապէս արձանադրութիւններ ,
որոնց ընթերցումն ու հրատարակութիւնը
միշտ բաղձալի է :

«Վանքը պատած է պարիսպներով եւ
աշտարակներով . նա ունի իր մէջ բաց ի
հոյակապ տաճարից շատ խուցեր միաբանու-
թեան համար եւ շատ ուրիշ ծածկոցներ վան-
քային տնտեսութեան մշակների եւ անասուն-
ների համար» (Բաֆֆի , Զալալէդդին , Վիեն-
նա , 1905 , էջ 61) :

Ս . Բարթոլոմէոսի վանքը ստէպ հա-
րուածներ ընդունած է բնութենէ եւ մարդ-
կանէ եւ միշտ ալ դտնուած են բարերարներ
դայն վերաշինելու եւ բարեղարդելու համար ,
բնական է պարադաներու ներածին չափով
(Բիւզանդիոն , 1897 , Թ . 333) :

Անոր նուիրական ու խնկելի հարստու-
թիւնը նկատուած է համանուն Առաքեալին
ծնօտը , որ սնտուկի մը մէջ ամփոփուած
թաղուած է , իսկ աջ ձեռքը կը դտնուէր
Սալմաստի Հաֆթուան գիւղին եկեղեցին ,
ուսկէ հաւանաբար ետքէն վանքը փոխա-
դրուած ըլլայ (Միրախորեան , Ուղեւորու-
թիւն , Բ . , էջ 97 եւ Աղղր . Հանդ . , 1913 ,
Թ . 2 , էջ 59) :

Աւանդութիւն մը Ս . Բարթոլոմէոսի
վանքի հիմնարկութիւնը կը վերագրէ Սանա-
տրուկ թագաւորին , որ սոյն վանքին հիւսի-
սային պարսպին ներքեւ դտնուած «Կաթնաղ-

րիւր»ի ջրին մէջ բորոտութենէ սրբուելէ³ յետոյ Աստուծոյ շնորհակալութեան համար շինել կը հրամայէ սոյն վանքը (Աղղր․ Հանդ․, 1913, էջ 35)։ Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն այդ վանքին հիմնադիրն է Տրդատ թագաւորին որդին, որ վանքին հիւսիսային կողմ գտնուած աղբերակին (աւազանին) մէջ լուացուելով բորոտութենէ կը սրբուի եւ իր թագաւոր հօրմէն զօրք խնդրելով (կռապաշտներէ երկնչելով) կը կառուցանէ վանքը, որուն այցելութեան կու գան նաեւ Տրդատ եւ Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ նմանապէս հիմնադիր ճանչցուած է (Միրախորեան, Ուղ․, Բ․, էջ 74 եւ 95—97, Էփրիկեան, Բնաչխ․ Բորն․, Ա․, էջ 403)։

Ս․ Բարթոլղիմէոսի վանքը հին հաստատութիւն է, գուցէ Թ․ դարէն (Արեւելք, 1885, Թ․ 570), սակայն անոր մասին հաւաստի տեղեկութիւններ ունինք ԺԴ․ դարէն⁴։ Տարօնի մէջ 1339ին գրուած Աւետարանի մը յաւելեալ յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Գրեցաւ ի թվ․ Հայոց ՊԼԷ (1388) ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյն Բարթոլղիմէոսի եւ յառաջնորդ․․․ առ հեղի եւ խոնարհի (դժբախտարար մնացածը պակաս․

³ Ս․ Բարթոլղիմէոսի վկայարանութեան համեմատ բորոտը Սանատրուկի հազարապետն է (հմմտ․ Սովերք, ԺԹ․, էջ 27)։

⁴ Սիմէոն 999ին կ'երթայ «յաշխարհն ուստի եւ սուրբ Բարթոլղիմէոսն կատարեցաւ ի տեղւոջն, որ աթոռակալութիւն Արծրունեաց տանն կոչի Ելենի ինչ անուն տեղւոյ», սակայն վանքի մասի խօսք չկայ (Զարբհանալեան, Մատենադարան, էջ 452—455)։

Համտ. Լալայեանց, Յուլց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 202) :

Գուցէ յիշատակագիրը կ'ուղէր դնել Ստեփանոսի անունը եւ կամ դրած է, սակայն անողորմ ձեռք մը համարձակեր է դայն ջնջելու, այն Ստեփանոսի անունը, որ 1398ին կը յիշատակուի Վարդանի Հնգամատեանի Մեկնութեան յիշատակագրութեան մէջ⁵ : Ահա սոյն յիշատակարանին հրատարակութիւնը .

«Փառք... ի թուականիս Հայոց Պի՛նէ գրեցաւ Արարածոց մեկնութիւնս (Վարդանայ) ձեռամբ մեղապարտ ծառայի Պետրոսի փծուն գրչի ի խնդրոյ արժանաւորեալ կրաւնաւորի Պետրոս քահանայի, որ է քուերորդի տեառն Ստեփանոսի, որ է յաթոս սուրբ առաքելոյս Բարթողիմէոսի... : Յիշեցէք զտէր Ստեփաննոս եւ զտէր Տիրացու որ է հաւրեղբաւր որդի նորին եւ յոյժ ցաւակից սուրբ ուխտիս... եւ զՊետրոս կրաւնաւոր որ... ետ գրել զսայ յիշատակ իւրն եւ ծնողացն իւրոց հաւրն իւրոյ Ղարամանին եւ մաւրն իւրոյ Աւագուհւոյ... : Արդ գրեցաւ սայ ի դառն եւ

⁵ Հայոց Պի՛նէ թուին ի Վարագ գրուած ճառընտիր մը կը տրուի «նուէր սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի փանիցն» (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 429. Համտ. եւ Նօտարք, էջ 119 : Իսկ 1345ին Գրիգոր դպիր Մաշտոց մը կը գրէ՝ «Ի խնդրոյ Տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի եւ աթոռակալի սուրբ առաքելոյն Բարթողիմէոսի (Սարգիսեան Հ. Բ., Քննադատութիւնք Յովհան Մանգակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ 1895, էջ 13) :

ի նեղ ժամանակիս, զի բազում ի վշտի կա(յ) երկիրս այս... : Յայսմ ամի ըմբռնեցին զսլարոնն Հայքարա որ էր յոյժ խնամակալու ազգիս քրիստոնէից առաւել քան զնախնիքն իւր, զի ըմբռնեցին զնա եւ դրին ի բանտի ի մէջ ծովու եւ զաւրաւք բազմաւք եկին ի ձորն Դիզա եւ աւար հարին մինչ ի Ջուլամէրկ եւ ի Գաւառ, զոմանց զտուն այրեցին, զոմանց զվաստակ կերան, եւ զսահուստն զամէն զտան եւ զանառիկ ամրոցանին առին եւ զայն որ խնայեցին յետո. հարկապահանջութեամբ արարին իբր զկողոպուտ... : Գրեցաւ զիրքս ի գաւառս որ կոչի Բարմն որ է Ախրակ, ի զուռնս սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի եւ յիշխանութիւն Միրալադնի եւ Ամիր Զէնդնի, որ է դեռ ըմբռնած ի մէջ կղզոյն Ախթամարայ⁶» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1091, Մեկնութիւն Հնդամատենին Վարդանայ) :

Ստեփանոսի յաջորդը կ'ըլլայ հաւանօրէն Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որուն անունը կը յիշուի Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ 1418ին՝ «ի թուարեւութեանս Հայոց տումարիս ի ՊԿԷ (1418), ի կաթուղիկոսութեան Տեառն Գրիգորի, որ մականունն Խանձողատ կոչի, ի վիճակիս առաքելոյս Բար-

⁶ Շարունակութեան մէջ կը խնդրուի յիշել՝ «զԱստուածատուր քահանայն, որ զաւրինակն շնորհեց եւ զԱկոր կրանաւորն, որ զթուղթն կոկեց» :

Թուղիմէոսի, ի հայրապետութեան տէր Մես-
րոպի ի յերկիրս, որ Գաւառս կոչի, ես ցան-
կացող եղէ այս սուրբ Աւետարանիս Շաքար
եւ ստացայ զսա յիշատակ ինձ եւ կողակցին
իմոյ Մարեմի» (Նօտարք, էջ 56, ուր ծն. 3.
Մեսրոպի համար կ'ըսուի՝ «էր սա դէտ Աղ-
բակու վիճակին եւ վանահայր Բարդուղի-
մէոսի առաքելոյ սուրբ ուխտին») :

Մեսրոպի յաջորդն ըլլայ Թերեւս Յով-
հաննէս, որ 1438ին գրուած Յայսմաւուրքի
մը յիշատակարանին մէջ կը մաղթուի յիշել՝
«զքաջ հովուապետն եւ զարհիական գլուխն
զտէր Յովհաննէս, արհեպիսկոպոսն սուրբ
ուխտիս Բարդուղիմէոսի առաքելոյն» (Աճա-
ռեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 41) :
Նոյն Ձեռագրին մէջ ստէպ մեծամեծ վովեստ-
ներ ու դրուատիքներ կը շուայլուին Յովհան-
նէսի. զ. օ. «զսրբազան եպիսկոպոսն, զտէր
Յովանէս, զողորմածն եւ զաղքատասէր եւ
զառատաձեռն. նմանեալ սուրբ հայրապետին
Գրիգորի» (Անդ, էջ 41) ⁷ : Գրեթէ քսան
տարի վերջ կը հանդիպինք (1457ին) տէր Կի-
րակոս րաբունապետին «որ խիստ լաւ զար-

⁷ Այս Յովհաննէսի մասին են դուցէ նաեւ հե-
տեւեալ տողերը՝ «Ձամենաներհուն եւ զարհիական
գլուխն մեր զտէր Յովհաննէս զարժանապատիւ աթոռա-
կալն սուրբ ուխտին Բարթողիմէոսի առաքելոյն եւ
զվերատեսուչ հոգոց այնմ նահանգի... յիշեալիք»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2364. Հաւա-
քածոյ Իմաստասիրական) : Բայց շատ աւելի հաւանա-
կան է որ 1611ին յիշուած Յովհաննէս առաջնորդին կը
հային այս տողերը (հմմտ. վարը) :

դարեր է զվանքս հոգեկանաւք եւ մարմնա-
կան պիտոյիւք, զի անպարապ է պատարադ
եւ ժամակարգութիւն ի դրանէ սուրբ առա-
քելոյս, զի քան զքսան եւ զերեսուն անպակաս
է կարգացողք եւ սաղմոսերգութեն ի ժամա-
տեղեացս» (Աճառեան, Անդ, էջ 104) :

Ինչպէս կ'երեւայ Կիրակոսի (որ փայլուն
գործունէութիւն ունեցած է) 1457էն վերջ
երկար չի վիճակուիր առաջնորդութեան
պաշտօնը, փասն զի արդէն 1458ին Ս. Բար-
թուղիմէոսի գահին վրայ բազմած կը գտնենք
Հայրապետ Արքեպիսկոպոսը՝ «Զսակաւ գիրս
գրեցի ի թվ. Հայոց Զէ (1458) . արդ ես Յո-
հանէս կրօնաւս(ր) ստացա(յ) զսուրբ աւե-
տարանս յիշատակ ինձ... յամս աստուածա-
պատում վերադիտողի Աղբակո նահանգի ԺԲ
գաւաղանացս աթոռո(յ) Բարդաւղիմէոսի
ստաքելոյս Տեառն Հայրապետի արհեպիսկո-
պոսի (Ոսկեան Հ. Հ., Մայր Յուլ. հայ. Զեռ. Մխիթ. Մատ. ի Վիեննա, Բ. հտր.,
էջ 535, Թ. 821 հին Թ. 912 Աւետարան, ան-
տիպ) :

Այս յիշատակարաններէն արդէն պայ-
ծառ կը տեսնուի եւ աւելորդ է շեշտել որ՝
Աղբակի առաջնորդները նաեւ Ս. Բարթուղի-
մէոսի վանահայրներն էին եւ հոն հաստա-
տած իրենց աթոռը: Գուցէ վերոյիշեալ Յով-
հաննէս կրօնաւորն է, որ ետքէն Ս. Բարթու-
ղիմէոսի եւ Աղբակի առաջնորդ կ'ըլլայ եւ կը
յիշուի 1487ին՝ «Գրեցաւ Աւետարանս ձե-
ռամբ Մարգարայ մեղաւորի ի թուականու-

Թեանս Հայոց ԶԼԶ ի յերկիր Աղխրակայ . . .
 ի յառաջնորդութեան սուրբ Աթոռոյն Առա-
 քելոյն Բարդուղիմէոսի տէր Յովհաննէս ար-
 քեպիսկոպոսի եւ Ղազար քաջ եւ արի փիլի-
 սոփայի» (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ,
 էջ 84) : Երկու տարի վերջ 1489ին կը գրուի
 Յայսմաւուրք մը՝ «Ի գեաւդս որ կոչի էրըն-
 կանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի
 տաճարիս», ուր կը յիշուին Ս. Բարթոլղի-
 մէոսի աթոռակալ տէր Յովհաննէս, տէր
 Ստեփանոս, ամենագով եւ շնորհալի խորին
 փիլիսոփայ Ղազար կրօնաւոր եւ ծերունին
 Մարտիրոս արեղայ (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ.
 Դադ. Վրդ., Բ., էջ 51. հմմտ. վերը) :
 Յաջորդ տարին (1490) Մարգար կը գրէ
 Աւետարան մը՝ «Ի յառաջնորդութեան սրբոյ
 աթոռոյս Բարդուղիմէոսի առաքելոյն տէր
 Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի . . .» (Լա-
 լայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 512) :

Քանի մը տասնեակ տարիներ վերջ
 1557ին կը հանդիպինք Ս. Բարթոլղիմէոսի
 վանքին անուան ու անոր առաջնորդին՝ տէր
 Սահակին : Աւետարան մը կը գրուի ՌԶ
 (1557) թուին՝ «Ի հայրապետութեան Տեառն
 Բարսեղի⁸ եւ յառաջնորդութեան սուրբ
 ուխտիս Բարդուղիմէի առաքելոյ տէր Սահա-
 կին, տէր Պարսամ, տէր Գրիգորին մեր հա-

⁸ Ս. Բարթոլղիմէոսի միաբան եղած է նաեւ
 Բարսեղ Դաւառցի կամ Աղբակեցի. հմմտ. ապա Ամ-
 լորդւոյ վանքը ի Բաղէշ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք-
 Յիշատ. էջմ. 1480, տարի 1615) :

րադատ եղբարցս...» (Սարգիսեան, Մայր
ցուց. Վենետ., Ա., էջ 529) :

Բաւական երկար ժամանակէ վերջը՝
1611ին Ս. Բարթոլիմէոսի առաջնորդ կը
դռնենք «ղամենաներհուն, քաջ րաբունին եւ
ղարհիական զլուխն... զտէր Յովհաննէս» որ
Պորփիր մը ստանայ (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւաք. Յիշատ. էջմ. 1763. հմմտ. Կարենեան,
Յուց. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1899) : Իսկ
1647ին⁹ անուանին Կիրակոս վարդապետ
Վարազի առաջնորդութեան հետ դեռ Ս.
Բարթոլիմէոսի առաջնորդութեան պաշտօնը
կը ստանձնէ (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ.
Վասպ., էջ 270) : Բայց քիչ վերջ երկու ա-
թոռները նորէն կը բաժնուին եւ 1655ին Յով-
հաննէս կ'ըլլայ վանահայր, իսկ 1659ին ար-
դէն «քաջ րաբուն» Եսայի Ս. Բարթոլի-
մէոսի առաջնորդութեան ղեկն իր ձեռքի
մէջ ունի : Այդ թուականին Պօղոս երէց կը
գրէ շարականոց մը՝ «Ի յերկիրս աստուածա-
սլահ Սալմաստ ի գօղն որ կոչի Շալասար ընդ
հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին ի յա-
ռաջնորդութիւն Եսայի քաջ րաբուն վարդա-
պետի, որ է աթոռակալ սուրբ ուխտիս Բար-
դողիմէոսի սուրբ առաքելոյն» (Ակինեան Հ.
Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1586, հմմտ. Կա-
րինեան, Յուց. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1544) :
Եսայի շինարար եղած է : ՌՃԺ (1661) թուին

⁹ Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով Ս. Բարթոլի-
մէոսի վանքը կը նորոգուի (Բիւզանդիոն, 1897,
Թ. 333) :

«յերկիրն Աղբակու ի գիւղն էրընկանի ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Բարդուղիմէոսի տէր Եսայի րաբունապետի» կը գրուի Ոսկեփորիկ մը: Սոյն յիշատակարանին մէջ կ'աւելցուի թէ «յայսմ ամի շինեաց զօլն Խանասորայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. ի Հ. Պոտուրեանէ): 1666ին կամ 1667ին Եսայիի առաջնորդութեան օրով վերոյիշեալ գիւղի մէջ կը գրուի Աւետարան մը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 271, Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղ. Վրդ., Ա., էջ 10): Եսայիին յաջորդները կը մնան անծանօթ, սակայն ծանօթ է թէ 1715ի չարժին «Բարթուղիմէոս Առաքելոյ գմբէթն թռաւ» (Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 368)¹⁰:

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսն իր համբորդութեան ժամանակ Աստապատի մէջ երեք եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, որոնցմէ մին ալ «ի վերայ Բարդուղիմէոսի սուրբ Առաքելոյ վանիցն, որ ի յՈրմի ըստ խնդրոյ երկրին եւ վիճակի այնմիկ» (Պատմադրութիւն, Վաղարշապատ 1870, էջ 79): Դժբախտաբար եպիսկոպոսին անունը լռուած է:

Լիմի միաբան Յովհաննէս Մոկացի 1755ին «գնայ ի կողմանս Մարաց ի Շատախ, ի Բարմայ որ է Աղբակ, ուր է շնորհաձիր շիրիմ եւ մեծահռչակ վանքն սրբոյն Բարդու-

¹⁰ Հմմտ. նաեւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333. ուր եւ թալաններու, աւերներու եւ վերաշինութիւններու նկատմամբ:

ղիմէոսի Առաքելոյն եւ անդ ձմերէ առ բարեպաշտ իշխանն Պետրոս» : Սակայն «ի տեսանել զգերահրաշ սուրբ վանքն քայքայեալ եւ զսիւնս խախտեալ՝ ի վայր թօթափեալ եւ զրոլոր որմունս ի ստորեւ սուղեալ . կրկին կաթողիկէից նշմարանք ոչ երբեք մնացեալ» , խորապէս կը յուզուի եւ նորոգութեան կը ձեռնարկէ : Բարեբաստօրէն իրեն ընտիր օգնական կ'ունենայ իր Եղիազար եղբօրորդին եւ ամէն արդելքի յաղթելով վերանորոգումն ի գլուխ կը հանէ եւ 1760ին «չինեաց եւ դարպաս եկեղեցւոյն ի պարծանս աղգիս Հայոց» (Դիւան , Ժ . , էջ 189—192 , հմմտ . եւ Աղաւնունի , Հայ Երուսաղէմ , էջ 381) :

Քանի մը տարի վերջը՝ 1763ին Էջմիածին կու գայ Ստեփանոս վարդապետ , որ «հրամանաւ քուրտ պարոնի երկրին այնմիկ» , բայց առանց Էջմիածնի կաթողիկոսին հաւանութեան , Ս . Բարթողղիմէոսի վանքին առաջնորդութիւնը կը վարէր — ինքնագլուխ : Իր այս յանցանքին համար բանադրանքի ենթարկուած էր : Սակայն եկեղեցական ծանր պատիժին անսաստելով՝ «զսուրբ վանքն զայն արարեալ էր զուրկ ի պաշտամանց եւ ի պատարագաց եւ բնաւ իսկ ժամակարգութեանց . . . զմիաբանս ոչ պահէր ի նմա , այլ զերկուս կամ զերիս այրի քահանայս եւ զքանի մի հացարար պառաւունս ընտանեօք եւ զմշակս» : Ստեփանոս այժմ Էջմիածին եկած էր երեք նպատակով՝ ա . իր ընտրութիւնը վաւերացնելու , Բ . բանադրանքէ

աղատուելու, զ. եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Ժամանակակից Սիմէոն կաթողիկոսը այդպիսի անձի մը վրայ չ'ուզեր դիւրաւ ձեռք դնել (Դիւան, Գ., էջ 46—49, 54 եւ 74): Սակայն համանման սխալ քայլերու եւ սայթաքումներու տեղի չտալու ապահովութիւնն ունենալէ յետոյ զանիկա նախ Ս. Բարթողիմէոսի առաջնորդ կը նշանակէ եւ ապա ՌՄԺԳ (1764) թուին եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ (հմմտ. Արարատ, 1876, էջ 172): Բայց Ստեփանոս երախտամոռաց կ'ըլլայ (Դիւան, Գ., էջ 107): Նա կը ստիպուի Աղբակի բէկին բռնութեան տեղի տալով 1766ին Սալմաստ ապաստանիւ (Անդ, էջ 607):

Տաս տարի յետոյ (1776ին) Սալահ բէկ Սիմէոն կաթողիկոսէն կը խնդրէ Սողոմոն վարդապետը Ս. Բարթողիմէոսի վանահայր հաստատել, սակայն կաթողիկոսը ժողովըրդեան անսալով կը հակառակի (Դիւան, Ը., էջ 473, 477): Սալահ բէկ այս եղածին վրայ բարկանալով կը սպառնայ՝ «Բարդուղիմէոսի առաքելոյ վանք՝ ինձ հայրենական մուլք է... զՍողոմոն վարդապետն խնդրեցի եւ դու ոչ յղեցեր. այժմ եւս խնդրեմ ահա յղես զնա աստ: Ապա թէ ոչ յղեցես՝ ստոյգ իմա, զի տաճիկ մօլլայ եմ դնելոց ի մէջ այն վանիցն եւ ջամի եմ շինելոց» (Դիւան, Ը., էջ 506): Սիմէոն սպառնալիքներէն չի խուսիլը՝ «Թէպէտ քո մուլքն է, բայց Հայոց վանք է եւ ոչ տաճկի» (Անդ, էջ 507): Վերջապէս երկու կողմերը զիրար կը հասկնան եւ Սի-

մէոն՝ «դէրէց ոմն Ստեփանոս անուամբ ի Հաֆթուան դեղջէ» կը հաստատէ առաջնորդ (1776ին, անդ, էջ 607) եւ 1778ին «ձեռնադրեաց զՍաղմաստցի Ստեփաննոս վարդապետն եպիսկոպոս ի յառաջնորդութիւն սրբոյն Բարդուղիմէոսի առաքելոյն եւ նորին վիճակացն» (Արարատ, 1876, էջ 176)։ Սիմէոնի յաջորդը՝ Ղուկաս կաթողիկոս 1783ին Ստեփանոսին թուղթ մը կը գրէ (Անդ, Դ., էջ 494)։

Ս. Բարթոլղիմէոսի անարժան առաջնորդներէն մէկն ալ կ'ըլլայ Խաչատուր վարդապետ, որ «ոչ ունէր զփոյթ հոգարարձութեան, այլ բարձի թողի արարեալ զնա (զվանս) ինքն որպէս խլուրտ մուկն աստ եւ անդ ծակէ ի ծակ շրջելով զանձն իւր արածէր եւ այն հռչակաւոր սուրբ վանքն այնպէս անտերուհնչ մնալով աւերէր եւ քակիւր» (Դիւան, Զ., էջ 536)։ Դաւիթ կաթողիկոսը զինքն իւր պաշտօնէն կը զրկէ ու կը բանադրէ (Դիւան, Է., էջ 114)։ Անկէ յառաջ Ղուկաս կաթողիկոսէն ալ բանադրուած էր։ Խաչատուր Քարողգրքի մը մէջ իր մասին այսպէս կը գրէ՝ «Մինչ սկսայ տետրակս զայս գրել, էր Ղուկաս կաթողիկոսն հայրապետն Հայոց մինչ բանադրանօք էած զմեզ յաթոն, բայց Տէր Յիսուս կեանս երկարս տացէ նմա եւ ոչ բնաւ խստագոյնս խօսեցաւ ընդ մեզ, այլ հայրաբար խրատս ետ եւ արձակեաց զալ ծառայութիւն առնուլ սրբազան Առաքելոյն. լաւ օրհնանիշ խիլայիւ արձակեաց. էր թիւն

ՌՄԽ (1791) ամին : Ի թուին ՌՄԽԴ (1795) ամին կրկին խնդրեաց զմեզ երանելին վասն գործոյ սրբազան առաքելոյն Բարդուղիմէոսի եւ առաքեացն առ պէկն պայման առնուլ ապա թէ տալ մեզ առաջնորդութիւն . մինչ խաղաղութիւն լինի զնալոց եմք այս սրբազան» (Աճառեան , Յուլ . հայ . Ձեռ . Թաւրիղի , էջ 25) : Սոյն Քարողադրքին մէջ Խաչատուր զեռ հետեւեալ տողերն ունի՝ «Արդ ես Խաչատուր վարդապետս եղկելիս եւ ծառայս յամենայն վարդապետաց ժողովեցի զայս ծաղկաքաղ տետրակս քարոզից յառաջ սրբազան առաքելոյն Բարդուղիմէոսի Ի Լատինացոց զրեանցն թարգմանեալ . . . զրեցաւ Ի ՌՄԽ (1791) թուին Ի զուոն սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի» (Անդ , էջ 25) : Խաչատուր հաւանօրէն այդ թուականին (եւ ոչ թէ 1771ին) կը ստանայ Ներսէս Շնորհալուոյ գրութիւնները (Աճառեան , Անդ , էջ 15) : Խաչատուրին համար Ղուկաս կաթողիկոսը կը զրէ թուղթ մը առ Վանցի Յակոբ աղայն (Դիւան , Դ . , էջ 660) : Կաթողիկոսական աթոռի գրաւումի վէճի ատեն (Դանիէլի եւ Դաւթի մինչեւ) Խաչատուր Դանիէլի կաթողիկոսական ընտրութեան կուսակից կ'ըլլայ (Դիւան , Ե . , էջ 234) : Դաւթի կաթողիկոսը 1802ին (Դիւան , Ձ . , էջ 538 , հմմտ . եւ Է . , էջ 135) Խաչատուրի տեղ Ս . Բարթուղիմէոսի վէճիլ կը դնէ Աբրահամ խոհեմամիտ վարդապետը , որ սակայն անկարող կ'ըլլայ անոր օրով վանքին անկաժ վիճակը վերա-

կանգնեցու (Դիւան, Է., էջ 390—399) : Այն ատեն Դաւիթ կաթողիկոսը կը խորհի նուիրահաւաքումով վանքին զրութիւնը բարւոքել (Անդ, էջ 392) :

Դաւթի յաջորդը՝ Եփրեմ կաթողիկոսը 1817ին կոնդակով մը Ս. Բարթողիմէոսի առաջնորդ կը կարգէ Իսրայէլ գիտնական եպիսկոպոսը (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վրդ.ի, Բ., էջ 7) : Իսրայէլ նկատելով՝ Հայերու դաղթը իբրեւ ազգակործան եղելութիւն ու պարագայ՝ շատ կը հակառակի Ներսէս Աշտարակեցիի եւ Բասդեւիչի ծրագրին՝ (Երէցեան, Կովկասի Հայք, էջ 327—330) : Ետքէն Ներսէս իբրեւ կաթողիկոս ՌՄՂԲ թուին (1843ին) կը դովէ Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որ թէ՛ Թաղէի եւ թէ՛ Ս. Բարթողիմէոսի առաջնորդ էր եւ ինքզինքը ուսսական կայսրութեան համամիտ ցուցնելով չէր ստորագրած այն խնդրագրին, որով Հայերու պաշտպանութիւնն Անգղիացիներուն յանձնուիլ կը հայցուէր (Թօփճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վրդ., էջ 11—12) :

Վերջին վանահայրներէն՝ Եղիազար Ծ.

Իսրայէլի օրով վանքը շատ կը յառաջանայ եւ կ'ունենայ 13—15 վարդապետ միաբան (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 79) : Իսրայէլ Աբաս Միրզայէն Ս. Բարթողիմէոսի վանքին համար կը ստանայ կալուած : Նոյն շնորհքը Աբաս Միրզա կ'ընէ նաեւ Ս. Թաղէի եւ Ս. Նախավկայի վանքերու (հմտ. Բաֆֆի, Խամսայի մեկնութիւնները, Վիեննա 1906, էջ 268) : — Կարճ ժամանակով վանքին վանահայր եղած է Մովսէս Լմնեցի (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 74) :

վարդապետն երկար ատեն խոհեմօրէն առաջնորդութիւն ընելով կը նորոգէ վանքը (կաթուղիկէն՝ 1877—1878) եւ տնտեսական նապէս դայն շատ կը յառաջացնէ, սակայն ղժբախտարար թրքական ռուսական պատերազմը (1877—1878) զինքը շատ մը ղժուարութիւններու եւ տառապանքներու առջեւ կը դնէ, որով կը ստիպուի վանքէն հեռանալ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 156—157 եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333 եւ Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 954, հմմտ. եւ Մշակ, 1877, Թ. 52)։ Վանի աղղ. ժողովը խաղաղութեան վերահաստատումէն յետոյ Յովհաննէս Բաղունի վարդապետը առաջնորդ կը նշանակէ։ Շատ զովելի դործունէութիւն կ'ունենայ, բայց աննպաստ պարագաներ կը ստիպեն զինքը հրաժարելու¹² (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 157)։ Ապա վանահայր կ'ըլլան Յովհաննէս Կեսարացի, Մեսրոպ, Բարթուղիմէոս եւ Կարապետ վարդապետները։ Վերջինս 1897ին կը ղուժէր թէ՛ սաստիկ երկրաշարժէ մը փլած է վանքին տաճարին պատը (Բիւզ., 1897, Թ. 333 եւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 157—158)։ Վանահայր եղած են նաեւ Մելքիսեթ, Եղիազար եւ Ա. Գէորգեան։

Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը Վասպուրա-

¹² 1884ին կը ծրագրուի Մեծոփայ առաջ. Յովսէփ Վրդ. Սօլախեան ղրկել Ս. Բարթուղիմէոսի առաջնորդ, սակայն նա չի համաձայնիր եւ կը խորհուի անոր տեղ Արսէն Վ. Թօխմախեանց նշանակել (Արեւելք, 1884, Թ. 74 եւ 267)։

կանի հարուստ վանքերէն է եւ ունեցած զիւղ ու աղարակ, հանդ ու արտ, արօտատեղի ու անտառ, նմանապէս մասունք եւ զգեստ: Եղած է սիրուած սրբավայր եւ շրջականերէն ստէպ ուխտաւորներու խումբեր հոն կը խուժէին իրենց աղօթքը եւ ուխտը սուրբ Առաքեալին մատուցանելու: Վանքին նուէր կը տրուէին համակ սպիտակ դոմէճներ եւ անոնց հպողն արդէն առհաւատչեայն ունէր իր բաղձանքի լրումին (Աղդր. Հանդ., 1913, Բ., էջ 48. Ծաղիկ, 1890, Թ. 12, էջ 5. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 154—159. Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333, Աշխատանք, 1912, էջ 919, նաեւ անդ, 1911, էջ 793, Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 84, 94—97. Մասիս, Կ. Պ., 1885. ԼԴ, էջ 939. Վան-Տոսպ, 1913, էջ 537 եւ 549):

Աղբակի այս վանքն ալ ստէպ կողոպտուած է (Փունջ, 1878, Թ. 1278 եւ Մուրճ, 1905, Թ. 6, էջ 33):

Թէպէտ Ս. Բարթողիմէոսի վանքը դարերու հաստատութիւն եւ Աղբակի առաջնորդարանն եղած է եւ նիւթապէս ալ ապահովուած, սակայն «աննշան է եղել կուլտուրական տեսակէտով» (Աշխատանք, 1912, էջ 806, հմմտ. եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333, ուր չեմ գիտեր ի՞նչ տուեալներու հիման վրայ Յ. Թաթարեան այս վանքը գիտութեամբ հռչակաւոր կը նկատէ): Հաւանականօրէն քաղաքական աննպաստ պարագաները գիտութեան զարգացումի արգելք եղած են:

Ս. Բարթոլոմէոսի վանքին մէջ թէեւ վարժարան մը կը բացուի եւ կը ծրագրուի նոյն իսկ զայն գիշերօթիկ վարժարանի վերածել, բայց անյարմարութիւններ կը ստիպեն զայն փակելու (Միւրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 81—83. Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333. Մշակ, 1881, Թ. 120. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 85 եւ Աշխատանք, 1912, էջ 806—807) :

4. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Աղբակի Սորատէր գիւղի վանքն է այս, գեղեցկաշէն, հրաշակերտ, փոքրիկ ու կոկիկ, կոփածոյ ճերմակ քարերով: Շինութեան ժամանակը անստոյգ: Աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ «Ս. Բարթոլոմէոս առաքելոյ վանուց ճարտարապետի աշակերտի շէնքն է, որ յիւրաւի շատ յար եւ նման է յիշեալ վանուց ճեւոյն եւ ճարտարապետական ճաշակին»: Դրան ճակտին վրայ գրուած է՝ «Շնորհօք ամենակալին Աստուծոյ վերստին նորոգեցաւ Ս. Էջմիածին օթանդակութեամբ մահտեսի Սարօյին թուին ՌՃԼ»: Շահաբասի արշաւանքներու ատեն մասով մը կը քանդուի, սակայն կը վերանորոգուի: Ապա փարախի վերածուած (Աշխատանք, 1912, էջ 1001) :

Էջմիածին անուանուած է, վասն զի հոս Վառվառէ կոյսը Միածինը կը տեսնէ: Հոս խորանի մը մէջ պահուած են Յիսուսի թաշ-

կինական ու Ս. Բարթոլոմէոսի դօտին (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 56—58, 97—98) :

5. ԷՐԸՆԿԱՆԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Էրընկան կամ Երընկան գիւղի (Ս. Բարթոլոմէոսի վանքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու) արեւմտեան կողմը՝ Մայայրսայ եւ Մայտանոկայ լեռներու արեւելեան ստորոտը բարձրացած է Ս. Աստուածածնի վանքը՝ կոկիկ եւ սիրուն կաթոլիկէով (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 112—113) : Ունեցած է կանոնաւոր միաբանական ուխտ : Հետեւեալ յիշատակագրութիւններու մէջ կը յիշուի իր անունը :

«Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Աղխրակու ի գեաւղս, որ կոչի Երընգանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս ի թուականիս Հայոց ԶԼԲ (1483) ամի ձեռամբ . . . Մարգարայ գրչի : Արդ . . . Աստուած ողորմի ասացէք Մկրտիչ քահանային՝ Յովանիսին եւ Խաթուն մէլիքին . . . մանաւանդ իմ ծնողացն Մկրտիչ քահանային եւ Շնօհորին» (Ա. կինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց, Երեւան, Թ. 132) : Չորս տարի վերջ հոն կը գրուի 1487ին ուրիշ աւետարան մը (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, էջ 84), իսկ երկու տարի յետոյ Յայսմաւուրք մը. «Աւարտեցի դսուրբ գիրքս ի յերկիրս Աղխրակու ի գեաւղս,

որ կոչի էրընկանի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ աթոռակալին սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի տէր Յովհաննէս Ս. եպիսկոպոսի եւ տէր Ստեփանոսի եւ Ղազար կրօնաւորի ամենազով եւ շնորհալի եւ խորին փիլիսոփայի եւ սուրբ ծերոյն Մարտիրոս արեղայի...» (Թօփճեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վրդ.ի, Բ., էջ 51) : Մէկ տարի վերջ (1490ին) կը դրուի աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասսալ., էջ 511) եւ 1498ին «ի դեղս Երընկանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս... ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի» կը դրուի ուրիշ Աւետարան մը (անդ, էջ 526—528 եւ էջ 549, ուր կը յիշուին նաեւ Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Գէորգ, հմմտ. նաեւ Թօփճեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ.ի, Ա., էջ 10 եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 271, եւ Ս. Բարթոլղիմէոսի վանքը՝ վերը) :

Ս. Աստուածածնի վանք — եկեղեցին ունեցած է հացի մեծ ամբարներ : Ժամանակին եղած է մերձաւոր դիւղերու սիրելի ուխտատեղին : Անոր հողերուն Քիւրտերը տիրացած են (Աշխատանք, 1912, էջ 1001, Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 112 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն., էջ 835) :

6. Ս. ԽԱԶԻ ԿԱՄ ՃՐՊԱՅ ՎԱՆՔԸ

Օսի դիւղի մօտ : Շինուած ի յիշատակ եւ յանուն Հռիփսիմեանց Ս. Խաչի կամ

Ս. Նշանի մասունքի (Ինճիճեան, Ստորա-
դրութիւն, էջ 207, ծն. 1, հմմտ. եւ Էփրե-
կեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 98) : Եղած
է Արծրունի իշխաններու դամբանարանը .
«Բայց Գրիգոր կեցեալ յետ դարձին իւրոյ
զմի ամ մեռանի իւրով մահուամբ : Եւ տա-
րեալ հանդուցանեն զնա ի վանս սուրբ Խա-
չին յԱղբաղ գաւառի» (Թովմ. Արծրունի,
Պատմ., էջ 200) : Հոս կ'ամփոփուին նմա-
նապէս Գուրգէնի (անդ, էջ 204), Աշոտի
(անդ, էջ 217), Դերենիկի, Սոփիի եւ Սե-
դայի աճիւնները (անդ, էջ 228—229, 249) :
Կարելի է մտածել որ Արծրունի իշխաններու
հիմնարկութիւն ըլլայ :

Հ. Ինճիճեան Ս. Խաչի վանքի մասին
հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ՝ «Այլ
որ բերէ մեզ տարակուսանս, այն է զի Թովմա
Արծրունի յետ պատմելոյ (Դ. 2) զմահ եւ
ղթադումն Սոփեայ յաւելու գրել՝ 'Գազիկ եւ
Աշոտ եւ Գուրգէն... ետուն ի սուրբ եկեղե-
ցին Դ. ագարակս զվանքն Փշոց եւ զագարակն
Ահաւանք յանդիման եկեղեցւոյն որ ի կղզի
եւ զՔարն Մանակերտ, որ է հանդէպ հա-
րաւոյ կուսէ եւ զԲերկրի... ի պէտս սուրբ
Խաչին Աղթամարայ, : Ուր ցուցանէ թէ այնմ
եկեղեցւոյ եւ վանաց, ուր թաղեցան հայր եւ
մայր նոցա, ետուն զչորեսին ագարակս եւ զի
նոքա թաղեցան ի վանս Խաչի որ յԱղբակ,
երեւի ի բանից աստի թէ այն վանք նոյն էր
ընդ վանաց Խաչի որ յԱղթամար» (Ստորա-
դրութիւն, էջ 207, ծն. 2) : Թ. Արծրունիին

ստէպ «Աղբակ» շեշտելէն յետոյ չէ կարելի
լսել թէ Աղբակի Ս. Նշան կամ Ս. Խաչը
Աղթամարի համանուն վանքն ըլլայ, այլ կամ
պէտք է խորհիլ թէ այդ հատուածը յաւե-
լուած է, ինչպէս արդէն Հ. Ինճիճեան կը
կասկածի (անդ) եւ կամ մտածել, որ Տիկին
Սոփիի մահուան առիթով իր որդիները Աղ-
թամարի նուիրատուութիւններ կ'ընեն: Յա-
ւելում եւ այս որ՝ Մատթէոս Ուռայեցիին
Արծրունիներու «գերեզմանատուն»ը Վարա-
դայ վանքը զիտէ (Պատմ., էջ 55), սակայն
այդ Արծրունի պատմագրին խօսքին չի հա-
կառակիր: Անոնք կրնային քանի մը դամբա-
նարան ունենալ:

Շապուհ Բաղրատունին կը գրէ թէ Դե-
րինիկին մարմինը «թաղեցին ի վանքն Ճրպայ,
ուր Ս. Նշան խաչին էր» (Պատմ., էջ 71),
որ Թովմաս Արծրունիին վկայութեան հա-
մեմատ Աղբակի Ս. Խաչն է՝ «եւ յետ անցա-
նելոյ աւուր զնացեալ Աշոտ որդի Դերանկին
առեալ զդի նորա տարեալ հանդոյց առ հարս
իւր յԱղբակ (յԱղբատ) գաւառի ի վանս
սուրբ Խաչի¹³» (Պատմ., էջ 228):

¹³ Միւրախորեան կը գրէ՝ «(Պաշտօնէի) արեւ-
մտակողմը մէկուկէս ժամ հեռու Հնուդ վան (Հնուդ
վանք) Ս. Խաչ անուամբ աւերեալ սրբավայր մի կայ,
որոյ հիմերն հաղիւ նշմարելի են, երբեմն սոյն ան-
հետացեալ վանուց փլատակաց մէջէն խաչեր գտնուած
են (Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 109):

7. ՓՇԱՎԱՆՔ

Հ. Զարբհանալեան հայկական վանքերու ցուցակին մէջ կը յիշէ «Փշավանք (Փշոց վանք) յԱղբակ» (Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան, Բ. հտր., էջ 194) :

ԺԲ.

Մ Ո Կ Ը Ց, Խ Ի Զ Ը Ն Ի Ե Ի Շ Ը Տ Ը Խ Ի
Ղ Ը Ն Ք Ե Բ Ը

Մոկաց աշխարհը Ռչտունեաց սահմանակից է : Խիզան Աղձնեաց Գղեղ գաւառն է (աւելի տարածուն) , իր կարեւոր բաժանումներն են Սպա(ր)կերտ եւ Մամրտանք : Իսկ Շատախն է Զերմածորը :

Այս վայրերու վանքերը Վասպուրականի վանքերու հետ նկատողութեան կ'առնուին , վասն զի ասոնք Աղթամարի կաթողիկոսութեան ենթարկուած են , դարձեալ ժամանակ մը Արծրունիներու հպատակած եւ յետոյ Վանի կուսակալութեան մաս կադմած :

Մ Ո Կ Ը Յ, Խ Ի Զ Ը Ն Ի Ե Ի Թ Ը Տ Ը Խ Ի Վ Ը Ն Ք Ե Ր Ր

1. ԱԿԷՈՅ ՎԱՆՔԸ

Շատախի մէջ: Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակարաններէն: «Փառք... դրեցաւ սա (Նարեկ) ի թուականիս Հայոց ԶԶԸ (1549) ի յերկիրս Շատխոյ ի վանքս Ակէոյ¹ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւրաւարին եւ Հայոց Լուսաւորչին սուրբ Գրիգորիս ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի Աղթամարցոյ ձեռամբ... Առաքել վարդապետի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2083): Իսկ 1596ին Սրապիոն կրօնաւորը կը գրէ Աւետարան մը՝ «Ի յերկիրն Շատ(ա)խայ ի վանքն յԱկէոյ, ի դուռն սուրբ Սարգսի զաւրաւարին, ի հէրապետութեան Սերապիոն եպիսկոպոսին» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ., Ա., էջ 747): Ուրիշ Աւետարանի մը յիշատակարանը կը գրուի՝ «Ի Շատախ ի յԱկէոյ վանք ի դուռն սուրբ Սարգսի զօրաւարին» (Անդ, էջ 808):

¹ Համաձայն զաւան մը կայ Վասպսուրականի մէջ (հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 163):

2. ԱԿՈՌՈՅ ԿԱՄ ԶՕՌՈՅ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Շատախ—Ջերմաձորը դաւառի մէջ, Կաղբի
 դիւղի մօտ (Նօտարք, էջ 168, ծն. 2 եւ
 էփրիկեան շ. Ս., Բնաչխ. Բառարան, Բ.,
 էջ 263 եւ Ա. էջ 801) : Աւետարանի մը արտա-
 դրութիւնը 1417ին կ'աւարտի՝ «Ի յերկիրս
 Ջերմաձորոյ ի վանքս Ակոսոյ ընդ հովանեաւ
 սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային» (Նօ-
 տարք, էջ 51 եւ Լալայեանց, Յուց. հայ.
 Զեռ. Վաստկ. ի էջ 300—304) : Ապա քանի մը
 տարի փերջը Ստեփանոս կը դրէ Աւետարան
 մը՝ «...յերկիրս Ջերմաձորոյ ի վանքս Փոքր
 Ակոսոյ ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս
 Դաւիթ կրօնաւորի...» (Նօտարք, էջ 168) :

3. ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՔԸ

Սպակերտ դաւառակի ժաթվանք դիւղի
 մերձ շինուած է Ամենասուրբ Երրորդութեան
 վանքը, որ ունի յայնանիստ պարխոպներ,
 հաստատուն սրմեր եւ կամարակապ առառ-
 տաղ : Ժողովրդական աւանդութեան համե-
 մատ մէկ ու կէս դար յառաջ ունեցած է ճոխ
 տնտեսութիւն եւ փոքրիկ միաբանութիւն :
 Ունեցած է նաեւ բաւականաչափ հող եւ բու-
 ժարար աղբիւր մը : Ուխտի օրը՝ Հոգեղա-
 լուտի կիրակին (Շէրենց, Սրբավայրեր,
 էջ 151—152) :

4. ԱՄԵՆԱՓՐԿԶԻ ԿԱՄ ԾՊԱՏԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկաց աշխարհի սիրուած վանքերէն
 եղած է Ամենափրկիչ վանքը, որ կոչուած է
 նմանապէս Ծպատ²։ Շինուած է Մոզք ա-
 ւանի արեւելեան կողմը՝ Առնջու ձորէն
 հիւսիս երկարող ձորակի մը մերձ բարձրա-
 ցող լեռան լանջին։ Մոզք աւանէն մէկ ու կէս
 ժամ եւ Ատիճանց գիւղէն կէս ժամ հեռու է
 (Աղղր․ Հանդ․, 1912, Ա․ էջ 99․ Բիւզանդիոն,
 1904, Թ․ 2232)։ Ունի երկու եկեղեցի՝
 նուիրուած Ս․ Աստուածածնի եւ Ս․ Կարա-
 պետի։ Երկուքն ալ իրարու կից են, ամուր,
 կոկիկ, ընդարձակ, սրբատաշ քարով եւ թա-
 դակապ։ Ս․ Աստուածածնի եկեղեցւոյն հիւ-
 սիսային եւ հարաւային պատերուն կից կան
 հնդական կամարներ։ Ան սիւն չունի եւ
 երկնկեկ է։ Դարպասը ամուր եւ ամփոփ չի-
 նութիւն մըն է, բայց խոնաւ ու մութ։

Հետեւեալ արձանագրութեան վկայու-
 թեան համաձայն 1570ին Ս․ Աստուածածնի
 եկեղեցին նորոգուած է՝ «Շինեցաւ սուրբ
 եկեղեցիս ի թվին որ ի ՌԺԹ (1570) յառաջ-
 նորդութեան սուրբ ուխտին ի Ներսէս եպիս-
 կոպոսապետէն ուսթայ Յովսէփին, Աստուած
 զկամաւ ետես է . . . ցող պահէ տէր Ստեփան-
 նոս . . .»։ Այսպէս կը կարդար այս արձանա-
 գրութիւնը Խաչիկ Լեւոնեան 1904ին (Հմմտ․

² Բնաշխ․ Բառարանի հեղինակը Ծպատ եւ Ծպատ
 կը նոյնացնէ (անդ, Բ․, էջ 238)։

Բիւզանդիոն , 1904 , Թ . 2232) մինչ Լա-
յայեանց 1912ին հետեւեալ ընթերցուածն
ունի՝ «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս Թվ .
Հայոց ի ՌԺԹ . յառաջնորդութեան սուրբ
ուխտիս Ներսէս եպիսկոպոսին , տէր Սար-
գիսին , տէր Խէրպետին , հաջ . Կարապետին ,
ուսթայ Յուսէփին , Աստուած զկամս ի . . . »
(Ազգր . Հանդ . , 1912 , էջ 100) :

Ս . Կարապետի եկեղեցին միւսէն աւելի
փոքր եւ նոր է , ինչպէս եւ ամուր ու հնգա-
կամար առաստաղով : Շինուած է 1704ին :
Ունի հետեւեալ արձանադրութիւններն՝ «Յի-
շեցէք ի Քրիստոս Ստեփանոս եպիսկոպոս
եւ զմզտսի Ստեփանոս եւ զմզտսի Կոլամի-
րին եւ զԴրլոշնց Կարապետին եւ զմզտսի
Նահապետին եւ զԴաւիթ եւ զտէր Աւետիսին
եւ Կրկանց Աւետիսին , Գրիգորին , Թվ .
ՌՃԾԳ»³ (Ազգր . Հանդ . , 1912 , էջ 100) :
Դարձեալ՝ «Ի հայկաղեան մեծ Թվականին եւ
ի քսան եւ երեք յորելեանին եղեւ մոյ այլ
ընմին (?) եղեւ շինումն այս տաճարին ձե-
ռամբ մերոյ հայրապետին Դաւիթ եւ Յով-
հաննէս վարդապետին եւ որդի Խլղաթին
ՌՃԾԳ» (Ազգր . Հանդ . , 1912 , էջ 100 . Բիւ-
զանդիոն , 1904 , Թ . 2232) :

³ Այս արձանադրութիւնը «Բիւզանդիոն»ի մէջ
(1904 , Թ . 2232) գրուած է այսպէս՝ «Յիշեցէք ի Քրիս-
տոս զՍտեփաննոս եպիսկոպոսն , մզտսի Ստեփաննոս
զմզտսի Գոլլամիր եւ Արլնց Կրպ . եւ Սրխն . եւ զմզտի
Խպ . եւ զԴաւիթ եւ զտէր Աւետիս եւ զԳրկնց Աւետիսն
եւ զԳրգրն . , Թվին ՌՃԾԳ» :

Ամենափրկչի վանքը ունի կոնդակ մը, որուն համեմատ հին հիմնարկութիւն է: Յայտնաւորքէն քաղուած սոյն կոնդակը կ'աւանդէ թէ՛ Գասպար մոզը Յիսուս մանուկի փափկիկ մաղերէն նուէր կը ստանայ եւ տեսլեան մը վրայ երեք մոզերը կը շինեն վանք մը, ուր ապա Գասպարի մարմինն ու իր ստացած մաղերը կ'ամփոփուին (Ազգ. Հանդ., 1916, էջ 208. Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1127): Արդէն Վարդան աշխարհադիրն ալ գիտէ թէ՛ «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ, ուր կան քաղում վանորայք, նախ Ամենափրկչին, ուր կայ դերեղման թաղաւորին մոզուց Գասպարայ եւ սուրբ Վարդանայ եւ սուրբ Կանանց վանքն, որ այժմ ասի սուրբ Խաչ» (Saint-Martin, Mémoires, Բ., էջ 428. հմմտ. եւ Ինճիճեան Հ. Ղ., Ստորագրութիւն, էջ 136 եւ Նոր Հայաստան, էջ 161):

Վանքին այդ կոնդակին մէջ կը պատմուի դեռ՝ Մոկաց ժողովուրդը վանքին առաջնորդին յորդորներուն անսալով երեք օր լէնկթիմուրի զօրքերուն առատօրէն կերակուր կը հայթայթէ: Բռնաւորն այս եղածէն կը զգածուի եւ կ'ուզէ առաջնորդին իր համակրանքը ցուցնել՝ անոր մէկ քաղձանքը կատարելու պատրաստակամութեամբ: Առաջնորդը կը խնդրէ՝ «Շնորհել նմա զայնչափ դերիս ի Հայոց, որչափ ինչ մարթ էր հաւաքել յեկեղեցի մենաստանիս եւ հաւաքեցան ի նմա սքանչելեօք 70 հազար

դերիք, զոր ոչ կարէր տանիլ» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 161) : Այս դէպքին վրայ՝ «կոչեցաւ ապա մենաստանն Ամենափրկիչ» (անդ, էջ 161) : Ամենափրկիչի մէջ 1369ին կը գրուի մեծազիր Մաշթոց մը՝ «Գրեալ յերկիրն Մոկաց, ի վանքն Ծպատ ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչին ձեռամբ Ստեփաննոսի ի Թվ. ՊԺԸ (1369) յիշեցէք զՍարկաւադ քահանայն»⁴ (Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 427) : Իսկ 1395ին Կարապետ գրիչ յանձնառու ըլլալով Աւետարանի մը արտադրութեան իր խոստումը կը կատարէ «ի յանապատս Ծպատ ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Փրկչիս եւ մաւր նորին Աստուածածնին Մարիամու եւ ձեռնադրողին իւրոյ Յովհանու Կարապետին եւ այլ ամենայն սրբոյ» : Կարապետ յիշատակադրութեան շարունակութեանը մէջ կը մագթէ յիշել՝ «գառաջնորդ սուրբ ուխտիս արքունաչէն»⁵ «եկեղեցւոյս Ամենափրկչիս Ծպատայ վանից գտէր Յովհաննէս գաղքատասէր անձն» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 232—234) :

Հաւանականօրէն վերոյիշուած Յովհաննէսի առաջնորդութեան շրջանին՝ 1413ին

⁴ Ծանօթ է Յակոբ Ծպատեցի որ 954—965ին թուղթ մը կը գրէ (Արարատ, 1897, էջ 94) :

⁵ «Արքունաչէն» կոչուած ոչ թէ արքայէ մը հիմնուած ըլլալուն համար, այլ նմանութեամբ կամ յարաբերութեամբ Մոկաց երկրին «արքայական երկիր կամ արքունական երկիր» յորջորջումին. համար. յիշատակադրութիւնները :

կը գրուի Ճառընտիր—Տօնական մը, որուն յիշատակարանին մէջ կը կարդացուի՝ «Գրեցաւ սա յերկիրս Մոկաց ի վանքս Ծպատայ ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս ի հայրութեան տէր Յոհաննիսի հեղահոգւոյ եւ աղքատայսի» (Սիւրմէյեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Հաւիտի, Ա., էջ 270) :

Միեւնոյն Յովհաննէսի օրով 1421ին Վարդան Թումայ կրօնաւորի համար կ'արտագրէ Աւետարան մը՝ «Ի յանապատիս, որ Ծպատ կոչի» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 329—332) : Երկու տարի յետոյ Թումայ կրօնաւորի խնդրանքին վրայ կարապետ կը գրէ Ճաշոց մը՝ «յարքունական յերկիրս Մոկաց ի վանքն, որ կոչի Ծպատ ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս» (Նօտարք, էջ 72. հմմտ. եւ Արծուի Վասպ. 1859, էջ 210 եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127) : Գրեթէ դար մը վերջը Ստեփանոս քահանան Յայսմաւուրք մը կը գրէ՝ «Ի Թվ. ԶՂԷ ի Ծպատ յուխտն Ամենափրկչի եւ սուրբ կարապետի եւ սուրբ Աստուածածնին, ի հայրապետութեան Գրիգորի փոքու. յիշեցէք զկրօնաւորսն Ներսէս եւ Գրիգոր, որ կու աշխատին ի դուռն ուխտիս...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն) : Ապա «Մատթէի մեկնութիւնը (Շնորհալիի) ... գրեցաւ... ի մեծ թուականութեան Հայոց ՌԾԳ (1604) ի յերկիրս. Մոկաց ի մեծափառ եւ ի հրեշտակաբնակ անապատս, որ Ծպատ վերաձայնի ի դուռն

Սրբոյ Ամենափրկիչիս եւ սրբոյ Կարապետիս ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս . . . : Արդ ի սոյն եւ ի յայս ժամանակի եղեւ սկիզբն զրչութեան սորա եւ սոյն ամի կատարեցաւ ձեռնտըւութեամբ Հոգեւոր որդւոց մերոց Յովսէփ եւ Յովհաննէս դրոց աշակերտացն , որ մինչդեռ առ մեզ էին ի վարժ ուսման դեպերեալ . . . » (Արարատ , 1888 , էջ 293 . հմմտ . Հանդ . Ամս . , 1937 , էջ 212) :

Այս յիշատակագրութիւններն ու նախորդ արձանագրութիւնները Ծպատի առաջնորդներէն կը ծանօթացնեն Յովհաննէս , որ երկարատեւ առաջնորդութիւն կ'ընէ , Ներսէս , որ Ս . Աստուածածին եւ Դաւիթ , որ Ս . Կարապետ եկեղեցիները կը վերաշինեն : Բայց նկատելով յիշատակաբաններու բովանդակութիւնն ու ձեռագիրներու արտագրութիւնները , նաեւ «նայելով Ամենափրկիչ վանուց զրութեանն եւ չուրջն զտնուած այն բաղմաթիւ աւերակ շէնքերին՝ հաստատապէս կարելի է ասել որ՝ դա նշանաւոր մի վանք է եղել Մոզաց աշխարհում եւ շատ հին հաստատութիւն» (Շէրենց , Սրբավայրեր , էջ 134) :

Մոկսի առաջնորդը այս վանքին մէջ կը նստէր եւ ենթարկուած էր Աղթամարի իրաւասութեան : Հոգեգալուստի կիրակին ուխտաւորներու հոծ բաղմութիւն մը՝ «անաւատ»ին մէջ աղմուկ ու կեանք կը բերէր :

Ամենափրկիչ վանքը ունեցած է՝ ջրաղաց , ձիթահան եւ վարելահող ու անտառ :

Հողերու մեծ մասին Չոլի բէգ կը տիրանայ եւ վանքին անկումն ու աւերն աւելի զգալի կ'ըլլայ (Մուրճ, 1903, Թ. 12, էջ 80—81. Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2232. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 134. Նօտարք, էջ 72) :

5. ԱՆՋՂՈՆՅ ԿԱՄ ԱՆՋՈՂԱՅ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի Անջղոնց թաղի եւ Դաշտ գիւղի Անջղոնց կամ Անջողոց ու Ս. Յակոբ եկեղեցիներու⁶ հովանիներու ներքեւ շատ ձեռագիրներ գրուած են եւ այս սրբազան ենթադրել կու տայ թէ այդ տեղերը փնտռելու է կա'մ լաւ քահանայատուն մը եւ կամ վանք մը (Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2295—2296. Նօտարք, էջ 226. Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 155. Լալայեանց, Ցուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 198, 232—234, 737, 360, 904, 914, 211, 577, 637—639, 517, 557, 708—709. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 399. Ակիսեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., 1614, 1646, 1654 եւն) :

6. ԱՊԱՐԱՆԻՅ Ս. ԽԱԶԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկաց աշխարհի հարաւակողմը՝ Մամրուտանք կամ Մարմուտանք (Առանձնակ) գաւառի Ողիմ գիւղէն զրեթէ տասնուհինգ

⁶ Նաեւ բաւական շատ ձեռագիր արտագրուած է Բոնաշէն (Հմմտ. Լալայեանց, Ցուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 484—486, 560. Կանայեանց, Ցուց. հայ. Զեռ. Ներսէսեան դպ., էջ 16 եւն) եւ Սեպ (Հմմտ. Լալայեանց, Ցուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 736, 816 եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 309) :

վայրկեան հեռու՝ Ապարանք դիւղի հիւսիսային կողմը բոլորածեւ դաշտի մը վրայ բարձրացած է Ս. Խաչի վանքը⁷ :

Սոյն վանքի տաճարին շէնքի ձեւը կը նմանի Աղթամարի տաճարին՝ ըլլալով անոր պէս խաչածեւ ու վիթխարի կաթողիկէով վերջացած, ներսէն կազմուած ըլլալով կղմինտրներէ եւ դրսէն քարերէ (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2294) : Գեղեցիկ է եւ հոյակապ (Լումայ, 1900, էջ 222) : Նաեւ դարպասն ալ ընդարձակ եւ կամարակապ շէնք մըն է — հաստատուած չորս քարաշար սիւներու վրայ : Պատերը կղմինտրներով եւ քարերով շինուած : Տաճարին⁸ դուռը, որ բաւական յաջող ճարտարարուեստ մը կը ներկայացնէ, իր ճակատին վրայ հետեւեալ արձանադրութիւնն ունի՝ «Ի թվականին քսան եւ մի յորեւեան եօթ քառեակ յարեակ ի նմին (1638) նորոգեցաւ դուռն սուրբ Խաչին ձեռամբ Լաղ (?) վարդապետին» (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2294) : Տաճարին հիւսիսային պատին տակ կը ցուցուի բարձր թումբ մը, որ «Ջորիի գերեզման» կը կոչուի, վասն զի կ'աւանդուի թէ հոն թաղուած ըլլայ խաչարեր կամ խաչակիր ջորին (անդ) :

⁷ Հ. Ինճիճեան հաւաստեալ չի կրնար ըսել թէ՛ այս վանքը Ս. Կանանց վանքէն տարբեր վանք ըլլայ (Ստորագրութիւն, էջ 136. Ապարանից վանքի մասին աեսնել՝ նոյնին Նոր Հայաստան, էջ 162—163) :

⁸ Տաճարը 40 ոտք քառակուսի է, ունի հինգ լուսամուտ եւ գեղեցիկ զանգակատուն մը :

Ապարանք ունեցած է քանի մը եկեղեցի : Նախապէս կառուցուած է լուսաւորչաշէն⁹⁾ Ս . Կարապետ , որուն մէջ ամփոփուած է մենաստանին առաջնորդներէն Դաւիթ սրբակեաց (Մովսէս) Եպիսկոպոսը : Անոր յաջորդը Ստեփանոս ի պատիւ իր անուանակիր երանելիին կը շինէ սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցին եւ ապա Ս . Աստուածածնի մեծ եւ հոյակապ եկեղեցին եւ անոր հետ կը միացնէ միասնեբը եւ դանոնք ամէնքը խորաններով կ'օժտէ⁹⁾ : Այդ խորանները կը նուիրուին Ս . Առաքեալներու , Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի , եւ Արղիմսէս վկային , եւ անոնց մէջ կը գետեղուին բաց ի նոյն սուրբերուն շխարհներէ , նաեւ Ս . Անդրէաս Առաքեալի , Ղեւոնդեան քահանաներու , Սերառտիայի Քառասուն Մանուկներու եւ Ատոմեան վկաներու մասունքները : Բայց նորակերտ տաճարին դարդն ու հոգեւոր հարստութիւնը կ'ըլլայ սուրբ Խաչի անդին մասունքը (հմմտ . Տաշեան , Մայր Յուցակ , էջ 879) , զոր Յոյներու Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրները Դաւիթ Եպիսկոպոսի Մանգլաւտ եղբորորդւոյն կը պարգեւեն Մովսէս բերելու համար . «Ապա փութարար եւ վաղվաղակի կաղմեցին եւ պատրաստեցին ոսկեկուռ ձուլածոյ քառատեսակ յօրինամբը զձեւ տեսա-

⁹⁾ Այս երեք եկեղեցիներու , մանաւանդ սուրբ Աստուածածնի , ընդարձակ նկարագրութիւնը կ'ընէ Նարեկացին (հմմտ . Մատենադրութիւնք Գր . Նարեկացւոյ , Վենետիկ 1840 , էջ 380—387) :

կի աստուածեանն խաչի: Ի նմին կառուցեալ մասն հաստուածոյ ի կենսակիրն փայտէ տէրունեան փառացն բաղմականէ: Եւ վասն առաւել փառս ընծայելոյ նմին նշանի զբնաւին վկայս կեցուցիչ մահու վշտացն Յիսուսի ընդ նմին պատկանութեամբ զեղաւարդեցին, ուստի ճաշակեացն եւ սփածաւ եւ պսակեցաւ եւ սեւեռապէս պնդմամբ մածուցաւ» (Մատենագրութիւնք Գր. Նարեկացւոյ, Պատմութիւն Ասլարանից Խաչի, էջ 379—380): Այս թանկագին մասունքը նախապէս Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ կը զետեղուի եւ ապա 983ին սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ աւարտումէն յետոյ հանդիսաբար հոն կը փոխադրուի: Այդ տօնախմբութիւններու կը մասնակցին Վասպուրականի երեք թագակիրները՝ Աշոտ Սահակ, Գուրգէն Խաչիկ եւ Սենեքերիմ Յովհաննէս եւ բաղմաթիւ եկեղեցականներ¹⁰:

¹⁰ Այս հանդէսին եւ նմանապէս եկեղեցիներու նկարագրութիւնը, ինչպէս ակնարկուեցաւ, ճոռոժաբանօրէն կ'ընէ Գրիգոր Նարեկացին, որ կը հիւսէ ի պատիւ Ս. Աստուածածնի եւ սուրբ Խաչի ներբողեան մը, որուն վերջերը կը գրէ՝ «Եւ արձանացուցի սմին անջինջ յիշատակ զանուն տենչալի ձերումդ կոչման տէր Ստեփաննոս լերինդ Մոկաց հզօր պետ... Ես Գրիգոր յետին վարժապետաց եւ կրտսեր բանասիրաց, որդի դստեր եղբօր հօր Անանիայի հոգեզարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի եւ... ընծայեցի քումդ եկեղեցեաց զայս նուէր բարեաց ցանկալեաց...: Արդ քանզի անընդել դուով տեսութեան բաղձալի վայրիցդ եւ սրբոց խորանացդ, զթերին լրութեան եւ զսրկասն աճելութեան յարմարման գրութեանդ աղերսեմ շնորհել: Եւ ինձ տառապելոյս օգնեա աղօթիւք որ յարաժամ դեզերիմ յընթեռնուին...» (Գրիգորի Նարեկայ վանից վա-

Ապարանից Ս. Խաչի պատմութիւնը կը դառնաւ ի նաեւ անոր կոնդակին մէջ, որուն քաղուածոյքն է՝

«Եւ ընդ աստուածային օրհնութեան... ծախիւք սիրելիք վասն Ապարանից սուրբ խաչի պատմութեանց, նախ եւ առաջ եկեղեցի մի էր անուն սուրբ Կարապետին եւ Դաւիթ ճգնաւոր եպ.ի գերեզմանն էր ի մէջ խորանին եւ առաջնորդ վանից Ս. Ստեփաննոս, ուր ունէր զմանկլիկ ճգնաւոր իւր սպառաւոր, ասէ ցնա սուրբ Ստեփաննոս, ա'ռ զվանից նշան եւ գնայ ժողով արա բեր... մտեալ խորան եւ առեալ զհող գերեզմանից ճգնաւորին եւ գնաց Ստամպոլ, յորում ժամանակին Կոստանդիանոսն էր թագաւոր եւ ունէր Բ. որդիս՝ Վասիլ եւ Կոստանդին եւ նոյն ամին մեռաւ Վասիլ եւ բաղմութիւն քաղաքին գնացին ի թաղումն որդւոյն թագաւորին եւ առեալ մանկլիկ զօրհնութեան հողն որ ի գերեզմանէ Դաւիթի եւ ետ ի վերայ մեռելոյն, առ ժամայն յարեաւ մեռեալն շնորհօքն Քրիստոսի: Ասէ ցնա թագաւորն ո՞ր երկրէ ես, նա ասէ Մոկաց Ապարանից վանուց. ո՞վ է ասէ առաջնորդ տեղւոյն, նա

նականի մատենադրութիւնք, Վենետիկ 1840, էջ 422—423): Նարեկացւոյ այս երկին խորագիրն է՝ «Յիշատակադրութիւն պատմութեան ամենազօր նշանի աստուածեան խաչին, որ ի վերուստ ամենահայեաց նախատեսն ակնարկութենէ ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայրից դաւառին Մոկաց ի շինուած բնակութեան ուխտին, որ կոչի Ապարանք» (հմմտ. եւ թոմմ. Արծր. Պատմ., էջ 310):

ասէ, քեռորդի իմ Ստեփաննոս. Ասէ թա-
ղաւորն՝ խնդրեա, զոր ինչ կամիս տաց քեզ,
ասէ մանկլաւիկն տուր ինձ հրաման երթալ
հարցից զառաջնորդն վանիցն, զոր ինչ խնդրէ
ասացից քեզ: Մանկլիկն ննջեաց ի ներքոյ ծա-
ւոյն միոյ եւ յերազի տեսեալ զսուրբ Ստե-
փաննոս, որ խրատեաց զնա խնդրել Զ. Ե.
մասն ի Քրիստոսէ... իսկ Քրիստոսի է մասն
եղին յոսկեղօժ տապանն, մարդարտաշար
յօրինեցին եւ ջորոյ մի բեռ մասունք բարձին
եւ Բ. որդիք թաղաւորին Վասիլ եւ Կոստան-
դին եկին ի վանք Ապարանից սուրբ Խաչին
յերկոտառան հազար հեծելազօր զնոք եւ
յաւազ Ուրբաթին հիմնարկեցին զեկեղեցին
մինչեւ ի սուրբ Խաչ աւարտեցին եւ զհիմն ի
վերայ սրբոց մասանց եղեալ կազմեցին եւ
զանազան զարդս ահեղահրաշս շուրջ զնովաւ
ածին եւ իբրեւ հարսն երկնաւոր թաղաւորին
Քրիստոսի պճնեալ զարդարեցին եւ ամենայն
զեղեցկութեամբ որպէս ականակապ ընդելու-
ղեալ մարդարտաւ զօտի ընդ մէջ ածին եւ
սուրբ ուխտիս Ապարանից սուրբ Խաչ ա-
նուանեցին եւ զարձան օրհնութեամբ զԱս-
տուած ի տեղիս իւրեանց յըմտամբօլ» (Նա-
թանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 199—
201):

Ապարանից Ս. Խաչ վանքի հիւսիսային
կողմն է անոր քարուկիր ու կամարակապ ա-
խոռը (պանդոկը), որուն դրան ճակատին
վրայ դետեղուած է հետեւեալ արձանագրու-
թիւնը՝

«Ի Թվականին
 Քսան երկու յորելեանին
 Եղև շինումն այս պանդոկին,
 Ջեռամբ սխտակ Սիմէօնին,
 Դիտապետի այս մեծ ուխտին
 Արեամբ մածեալ սրբոյ խաչին՝
 Ի աշակերտի քաջ հոեաորին
 Աստուածաբան Կարապետին.
 Սա չէ ի թիւն բնականին
 Պաճարամիտ մեղօք ի լին
 Վասն այս շինեաց զայս տուն աղբին,
 Ջի ախտք հողւոյն իւր բուժեսցին
 Թվ. ՌՃ 1651» (Բիւզանդիոն, 1904,
 Թ. 2294) :

Կամարակապ եւ մատուանաձեւ շէնքի մը մէջն է մենաստանին աղբիւրը : Զայն Սիմէօն վարդապետը շինել տուած է ¹¹, իսկ ճարտարապետն եղած է Խաչատուր. «Շինեցաւ ձեռամբ մէրար Խաչատուրին Թվ. ՌՃԹ ¹²» :

Յաւալի է որ Գրիգոր Նարեկացիի գրչով

¹¹ Ապարանից գիւղի եկեղեցին ալ, արձանագրութեան համաձայն 1664ին Սիմէօն վարդապետին հոգատարութեամբը կառուցուած է (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2294) :

¹² Կը պատմուի՝ «... էր մօտ ի վանքն Ապարանից գեօղ մի Սօֆինոց Ագաբուք անուն եւ բազում նեղութիւնս անցուցանէին ընդ արեղայսն եւ կտրէին հանապաղ զջուրս վանացն եւ ոչ տային թոյլ հանգչել նոցա», բաց աստի կը ծաղրէին քրիստոնէական հաւատքն ու ծէսը (հմմտ. Սրուանձտեանց, Հնոց եւ Նորոց, էջ 118—124) : — Ապարանից Ս. Խաչի մօտ է Ս. Կարապետի վանքը (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 201) :

այնքան ներբողուած Ասլարանից Ս. Խաչի վանքի մասին պատմական տեղեկութիւններ յետագայ դարերու մէջ այնչափ առատ չեն : Սոյն վանքի պատմականն ըրած ատեն — այժմ — կրկնութենէ խուսափելու դիտումով չեմ ուզեր յիշել այն տեղեկութիւնները, զորոնք անոր նկարագրութիւնն ըրած միջոցին շարահիւսեցի : Հաւանականօրէն անոր կամարներուն վրայ շատ փոթորիկներ ու դառն անցքեր կուտակուած են ու ծանրօրէն դանոնք հարուածած ու հեռացած, որ Նարեկեան շրջանին այնպէս պայծառացած եկեղեցին ու մենաստանն երկար դարեր գրեթէ անտեսուած կը մնայ : Միակն է Մարիամ Տիկնանց տիկինը, որ անով կը սփոփուի (հմմտ. Թովմ. Արծ. Պտմ., էջ 310) :

Յաջորդ դարերէն հասած են հետեւեալ յիշատակագրութիւնները եւ տեղեկութիւնները : Արդ 1410ին հոս Աստուածատուր քահանան Աւետարան մը կ'արտագրէ՝

«Փառք... ոմանք քահանայք՝ անուն Ղազար եւ Անտոն... ետուն զրել զսա յիշատակ հոգոց իւրեանց... Արդ զրեցաւ ի Թուականիս Հայոց ՊԾԹ (1410) ի յերկիրս Մոկաց ի վանքս սուրբ Խաչ եւ ի սուրբ Կարապետի ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթի... : Աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս զտեղապահ ուխտիս զտէր Գրիգոր հեղահոգին... եւ զՅոհաննէս հայրպետն առաքինութեամբ լցեալ» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասիլուրականի, էջ 297—298) :

Թէեւ յիշատակադրութեան մէջ յատկապէս չէ նշանակուած «Ապարանից Ս. Խաչ», բայց որովհետեւ Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ իրարու շատ մերձ են, կ'ենթադրուի թէ Ս. Խաչով Ապարանից Ս. Խաչն է ակնարկուած :

Թովմաս Մեծոփեցիի Յիշատակարանին համեմատ Կիրակոս Վիրապեցիի կաթողիկոսական ընտրութեանը թղթով կը մասնակցի նաեւ Յովհաննէս վարդապետ Ապարանեցի (հրտ. Կոստանեանց, Թիֆլիզ, 1292, էջ 93) : Այս Յովհաննէսի հետ չէ կարելի միացնել «Յովհաննէս Ապառանից(ից) վանից» (Հանդէս Ամս., 1891, էջ 308) : Վերջինը Ապարաներէն է (Ապարաների Միաբանող Եղբայրներու մասին հմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 369—374) :

Կարելոր յիշատակարան է հետեւեալը՝ «Փառք... եւ արդ զրեցաւ սուրբ զիրքս ձեռամբ... փծուն զրչի Իգնատիոս արեղայի ի թուականիս Հայոց ՌԳ (1554) ի յերկիրս Մայեկաց ի սուրբ վանքս Ապարանից ի կաթողիկոսութեան Ախթամարայ տէր Գրիգորիսի եւ ի հէրպետութեան սուրբ ուխտիս Ապարանից արհեպիսկոպոսին տէր Վարդանին, որ լաւ ընդունելութիւն արար մեզ եւ ի մարմնական գործոց եւ ի յայլազգեսցն պահեաց զմեզ. տէր Աստուած տուիչն բարեաց տացէ սմա զիւր անձառ բարիսն... ի դառն եւ ի նուրբ ժամանակի... վասն զի հանց սաստիկ մարախ եկաւ, որ ի բազում աեղիս զետինն ոչ երեւէր եւ եկեր զամենայն

վարսակս զարտոյ, զպարտիզոյ եւ զստուղս
այգոց եւ զխոտս անասնոց, եւ դեռ կար(յ)
յամենայն տեղիս: Եւ դարձեալ ելաւ խոնդ-
քարն ի Ստըմբօլաց բազում զօրաւք մինչ
ԷՃ եւ այլ աւելի ասեն եւ դայ բռնութեամբ
ի վերայ աշխարհիս Հայոց եւ եկեալ հասեալ
ի Մանղկերտ եւ Շահ Դամազ պարոնն թաւ-
րիզոյ ի Խորասանայ անթիւ հեծելօք ժողո-
վեալ է ի Նախչըւան եւ կայն հակառակ ընդ
միմեանս եւ զվերջն ոչ գիտենամ: Բայց դո-
հութիւն եւ փառք արարչին Աստուծոյ, որ
զինչ առնէ զմեզ խրատէ: Եւ դարձեալ սաս-
տիկ սով է ի բազում տեղիս, որ կապիճ կո-
րեկն է ութմանի է եւ ցորեան եւ դարի ուրեք
գտանի...: Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս
ամենայն սրբոց բարեխօսութեամբն ողորմեա
համօրէն եղբարցս տէր Վարդան եպիսկոպո-
սին եւ Ստեփաննոս եւ Սարգիս եպիսկոպո-
սացն, տէր Արսէն եւ տէր Վարդան մահդա-
սայն, տէր Սիմէոնին եւ տէր Կիրակոսին,
տէր Կարապետին եւ տէր Աբրահամին, տէր
Ղաղարին եւ տէր Յովաննէսին եւ սարկաւա-
դացն Ըռիստակէսին, Դաւթին եւ Յակոբին,
մշակացն եւ տնտեսին, որ կու աշխատին ի
դրունս սուրբ Նշանին Ապարանից, տէր Աս-
տուած առնէ զսոսա մշակ առանց ամաւ-
թոց...: Եւս առաւել զգեաւղի քահանայքն
զտէր Հէրապետ եւ զտէր Յովաննէս, զտէր
Գրիգոր եւ զմիւս տէր Հէրապետ, զըռէս
խալիֆայն եւ զիւր եղբարքն եւ զտանուտէրքն
դամենայն: ... Եւ արդ կացցէ սուրբ գիրքս

ի դրունս Ապարանից սուրբ Նշանին ձեռամբ Վարդան եպիսկոպոսին եւ այլոցն ամենայնի : Գարձեալ ողորմեացի տէր Աստուած ննջեցեալ եպիսկոպոսացն Թումայ եպիսկոպոսին եւ այլոցն ամենայնի ամէն : (Գրած է ի խնդրոյ տէր Արսէնին եւ եղբօրն Ներսէսին եւ քուերն Մանուչակին :) Ապարանից վանքին առաջնորդն է 1580ին Թումաս արքեպիսկոպոսը, ինչպէս կը վկայէ Կիրակոս, որ հոն Աւետարան մը կ'արտագրէ՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարան յերկիրս Մեմրրտան ի սուրբ հռչակաւոր ուխտս Ապարանաց ընդ հովանեաւ կենսատուր սուրբ Խաչին Քրիստոսի եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին եւ այլ սրբութեանցս որ աստ կան հանդուցեալ, ի յառաջնորդութիւն տէր Թումայ... արհիեպիսկոպոսի» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ.ի, էջ 692—693) : Նոյն Կիրակոս, դարձեալ Թումայ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով 1584ին կը գրէ ուրիշ աւետարան մը (հմմտ. Հայաստան, 1847, Թ. 12—65) :

Այս շրջաններուն կ'ապրէր անուանին Սիմէոն Ապարանեցի Վիպասանը, որ Ապարանք դիւղէն յորջորջուած է Ապարանեցի : Խ. Լեւոնեան (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2383) գինքը Ապարանից վանքի առաջնորդ կ'ենթադրէ՝ անշուշտ հիմնուած ըլլալով պարզապէս Ապարանեցի յորջորջանքին վրայ : Հ. Ակինեան, որ ընդարձակօրէն Սիմէոնի

մասին գրած է, այս հաւանական չի դառնար
(Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1919, էջ 81) :
Սիմէոն¹³ ընդարձակ տողեր նուիրուած է
Ապարանից սուրբ Նշանին : Իր վիպասանու-
թեան վերջը հրատարակուած է «Յիշատա-
կարան Շարադրութեան» եւ Պատմութիւն
Ապարանից սուրբ Նշանի», որ կը սկսի «Ի
թիւ հաղար եւ հարիւրոց, կատարեցաւ բանս
սլատմագրոց» : Հ. Ն. Ակինեանի կարծիքով
(անդ, էջ 85) այս յիշատակարանը կարելի է
վիպասանութենէն անկախ գրութիւն մը նկա-
տել : Այդ գրութենէն յառաջ բերենք կա-
րեւոր մաս մը՝

«...Զմեղ բնակեցոյց յայսկոյս ծովի
Հանդերձ ծնողօք յԱղիովտի
Ի Սեփհական երկրէն ելեալ
Ըստ հին կոչման անունն Աղցնի :

Որ մերձակայ է ի Կորդիս,
Եւ Կորճէից տան դրացի
Պատըսպարեալ Տեառն խնամօք՝
Ըստ Նարեկայ Գրիգորիսի :

Յելից տարւոյն մինչեւ ի մուտս՝
Աջ անեղին է հովանի .
Եւ բնիկ դիւղն իմ Ապարանց
Ի յԱրծրունի դարմէն շինած :

¹³ Սիմէոնի մասին Հմմտ. նաեւ Ալիշան, Հայա-
սլատում, էջ 127—128 : Սիմէոն միաբան է Ապարանից
վանքի, ինչպէս ինքն ալ կը հաստատէ Հմմտ. վարը :

Յարեւելից տանէն եկած
 Ի լեռնոտին եղեն կացած .
 Ի նոյն ցեղէն շառաւիղեաց
 Եպիսկոպոսն սրբասաց :

Դաւիթ յազդէ թագաւորաց
 Սքանչելագործն ի մէջ ազանց .
 Այն որ հող սուրբ վերեղմանին
 Զարհուրեցոյց զիշխանս Յունաց :

Ի ձեռն սուրբ ճշնաւորին
 Մանկլիկ ի նոյն դարմէն սիրած .
 Ի հոյակապն յըՍտամպօլ
 Յականաւորն տիեզերաց :

Յորմէ հարցեալ զխնդիրս կամաց
 Գտին զոյլիցս անկարօտած .
 Կենաց փայտին էր փափաքած՝
 Անմահ դանձին խնդիր ելած :

Ստեփաննոսի թղթով ազդեաց
 Ի ձեռն ժիր սուրհանդակաց ,
 Կրկին տեսին զհրաշ փառաց
 Վասիլ՝ Կոստանդն իշխանքն օծած :

Զի մինչդեռ էր մեծամեծաց
 Ի դիւանին խօսս պարապած .
 Եկեալ կացին սուրհանդակքն
 Պատմեն զպարզեւս խնդրողաց :

Ստեփաննոսէ զուր ուղարկած
 Ի նոյն ժամուն ուղեւորած .
 Յորմէ ատեան եղեւ ամիշած ,
 Ընդ սքանչելեացըն հիացած . . . :

Տարաշխարհիկն եղեւ պատուած ,
 Յոսկիակաղմ աթոռ բաղմած ,
 Իւր աղգայնոցն ընծայ շնորհեաց
 Ստեփաննոսի Տեառն փառաց :

Մասունս եօթն ի Քրիստոսէ
 Եւ յայլ սրբոց չորեքտասանց
 Հանդերձ զօրօք բիւրաւորօք
 Բերեալ եղին վայրս Մայեկաց :

Մեծ ուրբաթին հիմնարկեցին
 Օծումն եղեւ ի Խաչվերաց .
 Եկեալ ի տես մեծ իշխանաց
 Սենեքերիմ եւ այլ եղբարց :

Ակումբ առեալ (հ)օրներդութեանց ,
 Նոր եղանակ երգեն հնչմանց ,
 Գովեն զխաչն պարծանաց .
 Կենարարի արեամբ ներկած :

Եւ ընդ նմա զայլ սուրբ մասունս
 Զչորեքտասանսն հաւաքած
 Եղին տաճարն Աստուածածնին՝
 Զորդին ի մայրն յաւանդ տըւած :

Զվկայսն չարչարանաց
 Եւ սուրբ նշխարս նահատակաց
 Զի միասին ուրխացած .
 Մայրն եւ որդին ընդ սիրելեաց :

Շինեալ զտաճարն յորձաքարաց ,
 Զանաղանեալ ի ճարտարաց
 Ոսկենըկար զմէջն ծաղկած՝
 Քանդակագործ ծովացուցած . . . :

Ի սուրբ խորանն է հանդուցած
Աստուածածինն կայ եղած
Ի գիրկ ծնողին որդին դուռած՝
Հանդերձ դասիւք ստատաւորաց :

Ի Թումայի զրոյց պատմութեանց՝
Ճշմարտութեամբ է ստուգած ,
Ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ
Կրկին զճառս հաստատած :

Ի հնադէտ նախնի Արանց
Աւանդութեամբ առ մեզ հասած՝
Թէ լուսատուն Հայաստանեայց
Սուրբն Գրիգոր Ի Պահակաց :

Նախ աստ տաճար նա հիմնարկեաց ,
Սուրբ Կարապետ դանուն կնքեաց ,
Յորմէ (յորում) Դաւիթն կայ թաղած
Ի հարաւոյ կուսէ եղած . . . :

Արդ յայսպիսի պայծառ յուխտէ
Զոր ծանուցաք փոքր Ի շատէ
Նուաստ ողիս Ի նմանէ է
Վերջին ծնունդս յԱղձնեաց տանէ . . . :

Զաշխարհն մեր օտար ուտէ
Եւ մեք կացեալ Ի հեռատանէ ,
Մեր բնակութիւնն աւերակ է
Եւ Ի յարկս մեր ոչ ոք բնակէ . . . :

Դրունք տաճարին Տեառն Ի սուգ է ,
Զի ուխտաւորքն ոչ ոք է .
Անդ ելս եւ մուտս աղուէսն առնէ
Որպէս ծանոյց Երեմիէ . . . :

Սիմէոն վիպասանի վերջին տողերուն համաձայն շատ աղաւաղելի եւ տխուր էր վանքին վիճակը¹⁴, բայց բարեբաստօրէն վերականգնումին կը ձեռնարկէ Սիմէոն Փոքր Ապարանեցի եւ մեծ ջանքերով կը յաջողի¹⁵ (Հանդ. Ամս., 1919, էջ 82—83. Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 472) :

Վերանորոգուած վանքին Ս. Խաչի հովանիին տակ 1673ին Վարդան Աւետարան մը կ'արտագրէ (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասս., էջ 942) եւ 1691ին Աւետարան մը՝ «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ ի զիւղաքաղաքն որ կոչի Ապարրանց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին եւ է մասանց Քրիստոսի, որ անդ սպասու սուրբ Խաչին կան հաւաքեալ եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննու Մկրտչին եւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին (ի Թվականիս Հայոց ՌՃԽ, Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Լալայեանցի Ձեռագրաց անտիպ ցուցակէն առնուած) : Քանի մը տարի վերջը՝ 1698ին Նահապետ հոռ կ'աւարտէ Աւետարանի մը զրութիւնը (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասս., էջ 980) : Իսկ 1762ին Յովհաննէս զրիչ «յանապատն Լմայ ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ» կ'օրինակէ՝ «զմեկնութիւն սահմանաց Առաքելի,

¹⁴ Սիմէոն վանքին աւերումին ու անջքացումին պատճառները լռութեամբ կ'անցնի, մինչ անոնց ծանօթութիւնը բաղձալի է :

¹⁵ Փոքր Սիմէոն 1647ին Աւետարան մը կը ստանայ (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Ձեռ. Վասս., էջ 600—602) :

ՌՄԺԱ Թուին, որ երեւեցաւ հրաշս սքանչելի Ապարանից սուրբ Խաչի վանքն, որ նոր կիրակին լոյսն յայտնապէս իջաւ ի վերայ սուրբ Խաչին մինչեւ. Համբարձումն, գիշեր եւ ցերեկ կայր ի վերայ սուրբ Խաչին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ. Էջմիածին, 859) :

Ապարանից վանքի վանահայրներէն մին երկու կին ունեցած է եւ փոխանակ Աղթամարի Յարութիւն Արտօնեցի կաթողիկոսին խրատներուն անսալու եւ ինքզինքը ուղղելու, դանիկա «անօրինաց» կը մատնէ՝ «սպանանել» : Եւ իրապէս «նա (կաթողիկոսը) նահատակեցաւ ի Խիզնա սուրբ խաչն ի Թուին ՌՄ ՀԲ յաւուր Աւագ Ուրբաթու» այն է 20 Ապրիլ 1823 (հմմտ. Ակինեան Գաւաղանադիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 168) :

Մեզի ծանօթ վերոյիշեալ արձանագրութիւններու եւ յիշատակագրութիւններու մէջ դժրախտարար Ապարանից վանքի առաջնորդներէն շատ քիչերուն անունները նշանակուած են : Բայց անոնց բովանդակութիւնը կը հաստատէ թէ՛ սոյն վանքը սիրուած եւ հռչակուած վայր եղած ըլլայ (հմմտ. եւ Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 387) : Առատաձեռն Հայր անոր ընծայած է շատ բան ¹⁶ :

¹⁶ Վանքերը շատ բան ունեցած են, սակայն անոնք ստէպ գողութեան եւ կողոպուտի ենթարկուած են, ինչպէս մեր գրուածքէն տեսնուեցաւ : — Յաւելունք դեռ՝ 1840ին Յուսկան որդւոյ վանքէն՝ Գաբրիէլ

Ունէր 27 մեծ արտ եւ ջրաղաց մը եւ շատ ձեռագիր (Աշխատանք, 1914, Թ. 37. Արարատ, 1911, էջ 975)։ Սակայն ցաւ է տեսնել, որ այսպիսի վանք մը «Հայոց իրաւասունթենէն հեռի նոյն կողմի Քիւրտերէն Օսման աղայի որդւոց Հասան եւ Ապտուլ Բահման անուն Քրտաց ազարակ եղած է» (Փռնջ, 1877, Թ. 1145 եւ 1167. Լումայ, 1900, էջ 222. հմմտ. նաեւ Մշակ, 1878, Թ. 187 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 238—240 եւ Բաղմավէպ, 1900, էջ 108—109)։ Նոյն իսկ խոտի մարագ եղած է եւ 1895ին Սիդի Ս. Խաչի եւ Տիւրուշքի վանքերու հետ մղկիթի եւ ապա՝ ախոռի վերածուած (Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 89. Արարատ, 1896, էջ 90. Տարեցոյց 1914ի հրտ. ազդ. ուս. միութեան, Կ. Պ., էջ 206¹⁷. հմմտ. նաեւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 136. Աշխատանք, 1913, Թ. 31—127)։

վարդապետի տեսչութեան ժամանակ 100·000 ղրուշէն աւելի ապրանք կը գողցուի (Թ. 703 Ձեռագիր [Նամականի] վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի, էջ 154) եւ Արտազի Ս. Թադէի վանքի վարագոյրը կը հեռացուի ու կը ծախուի (Բաղմավէպ, 1930, էջ 306)։ Սոյն վանքէն եկեղեցական շատ մը առարկաներ էջմիածին փոխադրուած են. հոն տարուած է նաեւ Շամբի Ս. Նախավկայի վանքէն եպիսկոպոսական խոյր մը եւ այսպէս յափշտակութենէ փրկուած (Արարատ, 1895, էջ 266 եւ 313)։

¹⁷ Նոյն Տարեցոյցին մէջ, ինչպէս Ապարանից վանքի, նաեւ Վասպուրականի ուրիշ քանի մը վանքերու պատկերները դրուած են։

7. ԲԱԶՆԻՅ ԿԱՄ ԲԱԶԵՆՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
ՎԱՆՔԸ

Սպաղերտի համանուն գիւղի հիւսիսային արեւելեան կողմը, անկէ 10 ըռպէ հեռու, դաշտի մը վրայ: Եկեղեցւոյն լայնութիւնն է 30 ոտք եւ երկայնութիւնը՝ 35 ոտք: Ունի մէկ խորան եւ երկու լուսամուտ: Նախ հայ ընտանիք մը անոր կը տիրանայ եւ յետոյ Քիւրտերը դայն կը յափշտակեն ու կ'աւերեն (Արեւելք, 1889, Թ. 1748. Լումայ, 1900, Ա., էջ 228. Արարատ, 1896, էջ 246. Բնաշխ. Բառարան, էջ 371 եւ Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 152—153): — Գուցէ հոս գրուած ըլլայ 1371ին Աւետարան մը (Թօփճեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. Դադ. Վ.ի, Ա., էջ 51—52): Նաեւ հոն գրուած պիտի ըլլան ուրիշ քանի մը ձեռագիրներ (հմմտ. Ոսկեան Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, Վիեննա 1940, էջ 351): — Յայտնի է թէ համանուն վանք մըն ալ կայ Թիմարի մէջ (հմմտ. անդ, էջ 349): Գուցէ այս վերջնոյն հետ նոյն ըլլայ Ամենափրկիչ վանքը (Աշխատանք, 1913, Թ. 28—124), որուն մասին յետագային:

8. ԲԱՐԱԿԱԶՈՐԻ ԿԱՄ ԲԱՐԻԶՈՐԻ ԿԱՄ ԲԱԼԻԶՈՐԻ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ Է. ԽՈՐԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Խիզանի Փալասոր գիւղի հարաւակողմը (Լումայ, 1900, էջ 222), Շէն եւ Բրունց գիւղերու մօտ (Նօտարք, էջ 78, ծն. 1), Բարի-

ձորի մէջ, Հիլան հին քաղաքէն գրեթէ Էօթը վերստ հեռու դէպի հարաւ-արեւմուտք խիտ ծառատունկներով պատուած Զիլանի ոլորապառոյտ ձորի սարահարթին վրայ հանդիսացած է Բարակաձորի կամ Բարիձորոյ կամ է. խորան Ս. Աստուածածնի վանքը: Առաջին անունն առած է դրոշմուած վայրէն, իսկ երկրորդ կոչումը, վասն զի Էօթը խորան ունի:

Մարդկային աղմուկէ հեռու, ճգնելու եւ աղօթելու յարմար վայր մըն է վանքին հիմնուած տեղը, միայն որոտընդոստ դեռն է, որ գերեզմանային լուծիւնը կը խանգարէ: Եկեղեցին նուիրուած է սուրբ Աստուածածնի եւ ունի երեք մատուռ՝ Ս. Գէորգ, Ս. Սարգիս եւ Ս. Մերկերիոս (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158): Տաճարին լայնութիւնն է՝ 24 ոտք, իսկ երկայնութիւնը՝ 30.5: Ունի լուսամուտ եւ 3 խորան: Ունի նաեւ ընկուղաչէն դուռ մը, որուն վրայ կը նկատուի ՆՂ թուականը (Նաթանեան, Արաօսը Հայաստանի, էջ 193—194): Կամարի մը վրայ կայ՝ «Զինոյ սորին Հայր Կարապետ» (Աշխատանք, 1911, էջ 765) 1421ին հոս կը թաղուին հապէշադղի նահատակ քահանաները (Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ 1903, էջ 251, հմմտ. Նօտարք, էջ 65):

Հոս գրուած են բաւականաչափ ձեռագիրներ եւ Խիլանի մէջ արտագրուած շատ մը գրչադիրներու մէջ է. խորան սուրբ Աստուածածինն ալ յիշուած է:

Այսպէս 1425ին կը գրուի Սաղմոսի մեկնութիւն մը՝

«Արդ ես Վերջինս խնդրող բանի՝
 Որ եմ տրուալ յամենայնի,
 Փափագանօք դտառս զբեցի,
 Նեղ եւ անձուկ ժամանակի
 Ընդ հովանեաւ Աստուածածնի,
 Որ Բարի Ձոր անուն կոչի
 Ի թուականիս ութհարիւրի
 Եօթանասուն եւ չորս ամի...»

Չեռամբ... Թոմայի» :

(Նօտարք, էջ 78) :

Յիսուն տարի յետոյ (1475) Կարապետ կը գրէ աւետարան մը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158) : Շատ ժամանակ յետոյ (1600ին) Գրիգորիս կ'արտագրէ Եւսեբի Եկեղեցական Պատմութիւնը՝ «Ի դատն եւ ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի յանօրինաց եւս առաւել ի սովոյ, որ ԹՃ դրամ ալիւր եւ յԹ. Փարսոյ գնեցինք (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց, էջմ. 1903. հմմտ. Կար. Յուլ. Թ. 1682) : Այս ժամանակները — 1601ին եւ 1605ին — կը գրուին երկու Աւետարան, որոնց առաջինին մէջ Բաբերդցի Սաչատուր, կը մաղթէ յիշել եւ ողորմի ըսել՝ «ստացողի... աւետարանիս տէր Աստուածատուր կրօնաւորին... նաեւ հոգեւոր եղբարցն եւ միաբանիցն իւր Բարսեղ քաջ բաբունապետին եւ Վարդան արհեստիսկոպոսին եւ տէր Կարապետ հէրպետին

եւ այլ կրօնաւորացն եւ տէր Յովանէս աւագ երիցուն» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. վասպ., էջ 799. Արարատ, 1911, էջ 215—217. Սմբատեան, Երնջակ, 308—309) :

Վարդան Ղարասուեցին 1663ին կը նորոգէ «աւետարանս ի խնդրոյ Բարսղի եւ Զանաղի», որոնք կը դնեն զայն «ի դուռն Բարիձորոյ Ս. Աստուածածնին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց յամն 1663) :

Հիղանցիներու սիրած սրբավայրներէն եւ ուխտատեղիներէն էր Բարիձորոյ վանքը : Տօնի օրն էր Համբարձման Հինգշաբթին, երբ հոծ բազմութիւն մը հոն կը փութար եւ մեռած վանքը դռնէ մէկ օրով յարութիւն կ'առնուր : 1879ին վանահայր էր անհոգն Մարդարէ, իսկ 1901ին Աբրահամ քահանայ Նահապետեան (Արեւելք, 1901, Թ. 4806 եւ Արտօսը Հայաստանի, էջ 193—194) : Ժողովրդէնէ ընտրուած Հոգաբարձութիւն մը կը վարէր անոր բաւական ընդարձակ հոգն ու անտառը¹⁸ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 140—141. Արեւելք, 1901, Թ. 4806 եւ Բնաշխ.

¹⁸ Հոս յաւելում նաեւ որ Խիղանի Բալիձորոյ վանքի մէջ 1594ին ի յիշատակ Կարապետ վարդապետի կը դրուի Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն մը եւ կը նուիրուի Վարադայ (հմտ. Քննական հրատարակութիւն Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան, Տփղիս 1913, էջ ԽԴ) : Նո՞յն է սա Բարիձորի հետ : Բարիձորի (Ս. Մերկերիոսի) վանքին եւ մերձաւոր ուրիշ քանի մը վանքերու (Ս. Գամաղիէլի, Շերնի Ս. Գէորգի, Ապարանից Ս. Խաչի եւն) մասին համառօտ տեղեկութիւններ տեսնել Կալհօկեցի Պետրոս Ծ. վարդապետի «Ասիական ճանապարհորդութիւն ի հայրենիս» երկին մէջ (Կ. Պոլիս 1881, էջ 51—59) :

Բառարան, էջ 403) : Քիւրտերը անոր կա-
րասիները կը յափշտակեն (Մշակ, 1878,
Թ. 187) : 1895ին կը կողոպտուի (Արարատ,
1896, էջ 246) :

9. ԳԱՄԱՂԻԷԼԻ ՎԱՆԻՔԸ

Խիզանի (Աղձնեաց) Գղեղ դաւառակի
մէջ, (Յ)էկու գիւղի արեւմտեան կողմը,
Սնդենց գիւղի մօտ, Այգեծոր կոչուած գե-
ղեցիկ վայրին մէջ կառուցուած է Ս. Գամա-
ղիէլի հռչակաւոր վանքը¹⁹, որ ունի մաքուր
օդ, բայց նուազ ու տաք ջուր : Անոր եկեղե-
ցին զմբէթաւոր է, հոյակապ ու սիրուն (Լու-
մայ, 1900, Ա. էջ 222) Հաղիւ 16 ոտք լայն եւ
17 ոտք երկար (Նաթանեան, Արտօսը Հայաս-
տանի, էջ 196) :

Հիմնարկութեան նկատմամբ հին կոն-
դակի մը մէջ կայ՝ «Յորժամ սուրբ առա-
քեալն (Թադէոս) . . . դարձեալ եկն ի յայս,
որ է Խիզան, ունելով ընդ իւր զգլուխ
սրբոյն Գամաղիէլու, որ բերեալ էր յերկիր
Խիզան, զոր ինքն կամեցաւ եւ տեսեալ
զվայրն, որ կոչի այգեծոր յոյժ աղնիւ եւ
վայելուչ եւ եղ անդ զբոլոր սկաւառակն, որ
է գլուխ Գամաղիէլին եւ շինեաց վայելուչ
եկեղեցի յանուն Աստուածածնայ եւ եղ անդ

¹⁹ Ինչպէս Գամաղիէլի վանքը, նմանասլէս այս
բաժանումի մէջ յիշուած ուրիշ քանի մը վանքեր
կրնան նաեւ Բաղէշի վանքերու մէջ դասուիլ, եւ ու-
րիշներ՝ Ռշտունիքի կամ մերձաւոր դաւառներու :

մասն ինչ ի կենաց փայտէն, արար վանք եւ տեղիս ճգնաւորաց, որ կայ հաստատ մինչեւ ցայսօր (անդ, էջ 196) :

Թէեւ աւանդութիւնը մենաստանին հիմնարկութիւնը մինչեւ Առաքեալներու օրերը կը տանի, սակայն անոր մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կան ԺԴ.—ԺԵ. դարերէն: Հոս 1397ին կը գրուի Տօնական մը (Բաղմավէպ, 1898, էջ 30) եւ ուրիշ գրութիւններ, որոնց յիշատակագրութիւններն իրենց կարեւորութեան պատճառով կ'ուղեմ յառաջ բերել:

1. Յիշատակարան Շնորհալուոյ Մատթէի մեկնութեան՝

«Փառք... ի ստացումն եւ ի վայելս գերապանծ եւ մեծ բարունապետին Յովհաննիսի (կը գրէ Յովհաննէս կրօնաւոր): Այլ եւ զՍտեփանոս կաղմոզ սորայ եւ զթուղթս այլ կոկեաց եւ զմիաբան եղբարքս մեր զՍէթ եւ զԹորոս եւ զԴաւիթ (յաւելեալ «եւ Կիրակոս եւ զԱնդրանիկն»), որք աւգնական եղեն մեզ: ...Արդ գրեցաւ... սա ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոյս Գամաղիէլի, որ կայ առնթեր յիզան քաղաքիս ի խնդրոյ սուրբ եւ առաքինաջան վարդապետի Յովհաննիսի... թվ. ՊԲԺ երրորդ» (1371) (Ա. Կիրեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց Էջմ. Թ. 2610):

2. Յայսմաւուրք մը 1407ին կը գրուի.

«Փառք... Արդ գրեցաւ տառս այս ձեռամբ յողնամեղ եւ անարհեստ գրչի Յովհաննէս քահանայի ի Հիզան քաղաքի, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնիս եւ քաջ

զօրավարացն Սարգսի եւ Գէորգայ ի թուա-
կանիս Հայոց ՊԾԶ. ի հայրապետութեան
տեառն Դաւթի Աղթամարցւոյ... ի խնդրոյ
Պօղոս կրօնաւորի սլատուական արեղայի... :
Ես Պօղոս կրօնաւոր սրբի Քօչքէկի, ետու
զՅայսմաւուրքս ի սուրբ ուխտս, որ Գամա-
ղիէլ կոչի, որ է ի դաւառիս Հիզանայ եւ ի
վիճակ սորա՝ յորում եւ բնակութիւն իմ
աստ է : Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս
Ներսէս վարդապետի եւ Ստեփաննոս եպիս-
կոպոսի եւ Դաւթի... վկայութեամբ սիրելի
հօրս մեր ծերունի վարդապետիս Ներսէսի
եւ առաջին սլատճառի բարեացս այս հո-
գեւորի Ստեփաննոս եպիսկոպոսի եւ Դաւթի
եպիսկոպոսի, որ կարդան եւ յիշատակեն
զմեզ եւ զմերսն ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյս
Գամաղիէլի... : Անդ դեռ՝

Եւ զառաջնորդս այս սուրբ ուխտի (Գամա-
ղիէլի)

Կցորդ փառացդ արա մեծի
Զվարդապետս մեր բարի,
Որ եւ Ներսէս անուն կոչի
ԶՍտեփաննոս ընդ տէր Դաւթի,
Զեպիսկոպոսքս նաղելի
Եւս եւ զստացող այս սուրբ տառի,
Որ եւ Պօղոս անուն կոչի
Եւ զիւր ծնողսն որ ըստ մարմնի՝
Զհայրն Քօչիկ ընդ Զօհարի» :

(Նօտարք, էջ 26—27. հմմտ. նաեւ

Զարբհանէլեան, Պատմ. հայ. դպրութեան,
Բ., էջ 153:)

3. Գ. Տաթեւացիի Քարոզագրքի յիշատակարանը՝

(Թղ. 378բ) «Փառք... եւ արդ ես... յետնեալս ի շարս քահանայապետից Ստեփաննոս անուամբ այցելու պիտակ բանիւ եւ ոչ գործով: Գրեցի ձեռամբ իմով զսուրբ տառս յիշատակ Պետրոս կրօնաւորի, որ եւ զծողիս քրւերորդի: Եւ ծնողաց իւրոց Յուսուֆին եւ Էլիսաթանի...: Բայց գրեցաւ ի թուարերութեանս մեծի, ութ արիւրի եւ վաթսուն եւ երկրորդի ամի յաստուածապահ եւ բարեհռչակ սուրբ ուխտս, որ Գամաղիէլ առաքելոց անուամբն յորջորջի ի գաւառիս Հիդան քաղաքի...: Նաեւ զյիշատակի արժանաւորն զհոգեւոր հայրս մեր, որ եւ մարմնոյ արեանասու մեղ՝ զՆերսէս վարդապետս եւ ծնողսն իւր, որ է մեղ տածող հոգեպէս եւ մարմնապէս... այլ եւ ուսուցիչ եւ խրատիչ յիշման արժանի առնել: Այլ եւ զՎարդան եպիսկոպոս եւ զայլ միեղէն եղբարքս, որ կան հաւաքեալ ի դուռն սուրբ տաճարիս...: Արդ ես Ստեփաննոս եպիսկոպոս աղաչեմ... յիշման արժանի առնել զիս զանարժանս եւ զծնողսն իմ զԿիրակոս եւ... եւ զեղբարսն իմ:

(Անդ՝ Թղ. 449բ). «Փառք... Արդ յանդ ելեալ կատարեցաւ սուրբ տառս... ձեռամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի եւ զայս չափաւորս

Ես գրեցի Յովհաննէս պիտակ անուն բա-
բունի... յիշատակի վասն, մեզ եւ ծնողաց
մերոց եւ եղբարց՝ Յակոբի եւ Պետրոսի
սրբաանունդ կրօնաւորաց... նաեւ վարդա-
պետաց մեր Յովհաննէսի եւ Կիրակոսի... :
Այլ եւ զՄկրտիչ կրօնաւոր եւ զառաջնորդ
սուրբ ուխտիս, որ է կաղմող մատենիս :
Բայց գրեցաւ սա ի սուրբ եւ բարեհռչակ
ուխտս որ Սուրբ Խաչ կոչի յերկրիս Հիզան
քաղաքի ի Թու. ՊԿԳ. (1414) : Դարձեալ զմեր
միաբան եղբարքս եւ զհամաշունչ որ կան ի
դուռն սուրբ տաճարիս նախ Աւետիս վար-
դապետ եւ Բարսեղ գրոց աշակերտ : Ներ-
սէս : Ատոմ : Գրիգոր : Յակոբ : Յովհաննէս :
Եւ Յովհաննէս : Մարտիրոս : Դաւիթ : Յակոբ :
Իսկ հանդուցեալքն Կիրակոս եւ Յովհաննէս
միակեացն... : Այլ եւ զՆերսէս երէց ծաղ-
կող սորին եւ զԾնողսն իւր յիշեցէք :

Թվ. ՊՀԴ գնեցաւ ի Ստեփաննոսէ յորդ-
ւոյ Հայրապետ քահանայի եւ Նազխաթունի»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակա-
րանաց Էջմ. 2063) :

4. Աւետարան՝ 1427ին գրուած՝

«Եւ արդ ես ունայնս ի բարեաց զործոց,
սուտանուն գրչակս Յովհաննէս... գրեցի
զսա, զսուրբ Աւետարանս ի վանքս որ կոչի
Գամաղիէլ, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքե-
լոյն Գամաղիէլի եւ ամենայն սրբոցս... ի
յառաջնորդութիւն վանացս բաբունւոյս մե-
րոյ Ներսէս բանախնդրի եւ յեպիսկոպոսաց
մերոց տէր Ստեփաննոսի եւ տէր Վարդանի

եւ տէր Դաւթի... : Եւ ի յայլ միեղէն եղ-
բարցս Պօղոսուն, Ստեփաննոսին, Դաւթին,
Յովաննիսին, Սարգսին, Մխիթարին, Յով-
սեփին եւ տնտես Մխիթարին... : Արդ զրե-
ցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց
ՊՀԶ» (1427 : Նօտարք, էջ 82—83) :

5. 1437ին «ի կաթողիկոսութեան հայ-
կաղեան Տեառն Տեառն Կոստանդեայ Կիլի-
կեցւոյ ի վանքս որ Գամաղիէլ կոչի, ընդ
հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Գամաղիէլի»
աւետարան մը գրուի «ձեռամբ յոգնամեղ
Յովհաննէս վարդապետի (Կրպէ, Կարս քա-
ղաքը, Մոսկուա, էջ 98) :

6. Հաւանօրէն նոյն Յովհաննէս կ'ա-
ւարտէ ձաշոց մը՝ «յաստուածաբնակ վանքս,
որ Գամաղիէլ կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ
առաքելոյս Գամաղիէլի, ի թուականութեանս
Հայոց ՊՂԱ. (1442) ի հայրապետութեան
Տեառն տէր Կիրակոսի... : Դարձեալ Յով-
հաննէս վարդապետս աղաչեմ զսրբութիւնդ
ձեր յիշեսջիք զիս զգծագրող սորա» (Նօ-
տարք, էջ 138) :

7. Աւետարան՝ գրուած 1445ին՝

«Արդ ես ունայնս ի բարեաց... (Յով-
հաննէս վարդապետ) զրեցի զսա սուրբ աւե-
տարանս ի սուրբ ուխտս որ կոչի Գամաղիէլ
ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Գամա-
ղիէլի... : Արդ զրեցաւ սուրբ աւետարանս ի
թուականիս Հայոց ՊՂԴ. ի դառն եւ ի նեղ
ժամանակիս... ի յառաջնորդութիւն վա-

նացս Դաւիթ եպիսկոպոսին եւ բարունոյս մերոյ Յոհաննիսի եւ այլ միարան եղբարցս կրօնաւորացս՝ Ստեփաննոսին՝ Յոհաննէսին, միւս Յոհաննէսին՝ Սարգսին, միւս Սարգսին... : Աստուած ողորմի ասացէք Ստեփաննոս քահանային, որ ետ զսուրբ աւետարանս ի դուռն սուրբ Քրիստափորին ի դիւղն որ կոչի Սորի» (Նօտարք, էջ 145) :

8. Աւետարան՝ գրուած 1455ին՝

«Արդ կատարեցաւ աստուածախօս աւետարանս ձեռամբ Յոհաննէս բանախնդրի ի խնդրոյ նորարողրոջ քահանային տէր Փիլիպպոսի... ի վանքս որ Գամաղիէլ կոչի, ընդ հովանեաւ Առաքելոյս Գամաղիէլի եւ այլ սրբոց, որ աստ կան ի յառաջնորդութիւն վանացս Յոհաննէս վարդապետի եւ Դաւիթ եպիսկոպոսի եւ այլ կրօնաւորացս Յոհաննէսին եւ միւս Յոհաննէսին, Մխիթարին եւ Յովաննէսին եւ մահդասու Սարգսին եւ միւս Սարգսին, Ղաղարին, Կարապետին եւ Յոհաննէսին, որ յայսմ ամի առաջնորդ կարդեցաւ վանուցս : Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուարեւոթեանս Հայոց ԶԴ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս» (Նօտարք, էջ 181) :

9. Աւետարան՝ գրուած 1468ին՝

«Եւ արդ ես (Ղաղար) ... գրեցի զսա — զսուրբ աւետարանս ի վանքս որ կոչի Գամաղիէլ ընդ հովանեաւ առաքելոցս Գամաղիէլի եւ ամենայն սրբոցս, որ աստ շուրջ

դժիօք բանակեալ կան ի յառաջնորդութեան վանացս բարունոյս մերոյ Յոհանէս վարդապետի եւ Դաւիթ եպիսկոպոսի եւ ի յայլ միեղէն եղբարցս Սարգսին եւ Կարապետին, Գրիգորին եւ Յովհաննիսին, Կիրակոսին եւ Սուքիասին եւ Ստեփանոսին, Յովհաննիսին եւ միւս Յովհաննիսին եւ Ներսէս փոքր երիցուն: Զոր Տէր Աստուած խաղաղական կենաւք պահեացէ զնոսա մինչեւ ի խորին ծերութիւն. ամէն: Արդ զրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվականիս Հայոց ԶԺԷ» (1468) (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասսուլ, էջ 452):

10. Աւետարան յԱղթամար գրուած 1469ին՝

«Այլ եւ զրեցաւ սուրբ աւետարանս ի դուռն Գամաղիկի սուրբ տաքելոյս ձեռամբ յոյնամեղ Յովաննէս վարդապետի ի թվաբերութեան Հայոց Զ եւ ԺԸ (1469) ի յառաջնորդութեան վասն այս (վանացս) Յովաննէս վարդապետի եւ Գրիգոր եպիսկոպոսի, զոր Տէր Աստուած պահեացէ զսոսաքնդ երկայն աւուրս ամէն: Եւ յայլ միաբան եղբարցս Ղադարին, Սարգսին, Սուքիասին, Ստեփանոսին, Յովաննէսին, միւս Յովաննէսին, Յոհաննէսին եւ Ներսէսին եւ այլ եղբայր մի Առաքելին՝ Յակոբ անուն...» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասսուլ, էջ 454—455):

11. Մաշթոց մը կ'աւարտի՝ «ընդ հո-

վանեաւ սուրբ տաճարիս, որ յանուն սուրբ
Գամաղիէլ առաքելոյն կառուցեալ կայ... :
Աստուած յուսաւորէ զՅովհաննէս վարդա-
պետի հոգին, որ զմեզ կերակրէ (կերա-
կրեաց) ի գրել սորա» (Թորոս Աղբար, Բ.,
էջ 254—255, յիշատակարանս գրուած է
ՋՀԵ Թուին (1526) եւ ոչ թէ ՌՀԵ Թուին
1626. հմմտ. Արարատ, 1919, էջ 4) :

Այս յիշատակարանները շատ պայծառ
կը ցուցնեն, որ ԺԴ—ԺԶ դարերու մէջ Գա-
մաղիէլի վանքը ստուգիւ ծաղկած շրջան մը
բոլորած է : Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրու-
թեան կը մասնակցին նոյն վանքէն համանուն
երկու Յովհաննէս վարդապետներ (Թ. Մե-
ծոփ. յիշատակարանը, էջ 53) : Իսկ ա-
նոնցմէ յառաջ Ստեփանոս վարդապետը
զԺրախտութիւնը կ'ունենայ Պետրոս քահա-
նային հետ քրիստոնէական հաւատքն ուրա-
նալու, բայց ետքէն զեղջի դալով դառն մա-
հուամբ կը հաճատակուի (Հայոց Նոր Վկա-
ները, էջ 245—260) :

Գամաղիէլի վանքին տեղապահ վանա-
հայրն էր 1884ին Յովհաննէս Խիզանցին
(Արեւելք, 1884, Թ. 214), իսկ անկէ յառաջ
վանահայր էր Վարդան քահանան (Նաթա-
նեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 196) : Ասլա
վանքին տէր կ'ըլլան Քիւրտերը եւ զայն կը
կողոսկտեն (Լումայ, 1900, էջ 222, Արա-
րատ, 896, էջ 246 եւ 423. հմմտ. եւ Էփ-
րիկեան, Բնաչիս. Բառարան, էջ 448) :

10. ԳԵՂՍՈՒ ԿԱՄ ԿԵՂՍՈՒ Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԵՒ
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Մոկսի սահմանակից Սպարկերտ գաւա-
սակի Գեղիս կամ Կեղիս գիւղը ունէր երկու
վանք՝ Ս. Կիրակոսի՝ վանքը, ուր գուցէ
1432ին Յովհաննէս արեղայ Մաշթոց մը կը
գրէր (Նօտարք, էջ 100) եւ որ Քիւրտե-
րու յափշտակութիւններու կ'ենթարկուի եւ
1895ին ալ կողոպուտի (Մշակ, 1878,
թ. 187, Նօտարք, էջ 99, ծն. 1, Շէրենց,
Արբաւայրեր, էջ 152—153, Արարատ,
1896, էջ 246, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան,
էջ 508) եւ Ս. Յովհաննէսի վանքը, որ գիւղին
հարաւակողմը կառուցուած էր եւ հոյակապ
շէնք մըն էր (Լուծայ, 1900, էջ 227) :

11. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ԿԱՄ ԱԼԻԱԶԱՅ ՎԱՆՔԸ

Ս. Գէորգի կամ Ալիազայ վանքը Մոկսի
Առնջու ձորի հարաւակողմը՝ սարի մը լանջ-
քին բարձրացած է : Ունի գեղեցիկ տեսարան
եւ դեռ կանգուն տաճար, բայց չաբաթա-
ցեալ (Բիւզանդիոն, 1904, թ. 2230) :

12. ԳՆԻԿԱՆԻՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍԷՐԷԻ
ՎԱՆՔԸ

Մոկս գիւղաքաղաքէն բաւական հեռու,
անոր արեւմտեան կողմ, լեռան մը սրտին
կը գտնուին Գնիկանց գիւղն ու վանքը :
Գիւղն ու վանքը իրենց անունը ժառանգած
են Ս. Հռիփսիմէի Գինէ ընկերուհիին ա-
նունէն, որ հոն մեռած ու թաղուած է : Վանքը
տաճար մը ունի յանդէն Ս. Գէորգի, որ

նաեւ Ս. Նշան կոչուած է: ԺԴ. դարուն Յովհաննէս կը գրէ Աւետարան մը ի Գէնի-
կանց՝ Ս. Նշանի եւ Ս. Գէորգի հովանիին
տակ (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ.,
էջ 259): Վարդան արեղան 1447ին կ'ար-
տագրէ Աւետարան «ի յերկիրս Մոկաց ի
գեաւղս Գինէկանց ընդ հովանեաւ Ս. Նշանիս
եւ սուրբ Գէորգայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւա-
քումն Յիշատակարանաց. Տէր Աւետիսեանի,
Յուլ. Նոր Զուգայի, Թ. 54) իսկ 1508ին Մա-
րախ կ'օրինակէ ուրիշ աւետարան մը (Լալայ-
եանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 633-635):

Գնիկանից վանքը կրնար տրամադրել
բաւականաչափ վարելահողերու, արօտա-
տեղիներու եւ անտառներու վրայ: Անոնց
տնտեսութիւնը Աղթամարէն նշանակուած
անձին մը յանձնուած էր (Բիւզանդիոն, 1903,
Թ. 2199):

13. ԳՌՈՒԶ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի Յիրայ Ս. Աստուածածնի մօտերը,
Ասկնջաւս գիւղի քովերը կայ Գռուզ անուն
սրբավայր մը²⁰, որ գուցէ վանք եղած ըլլայ:
«Տաճարը ցարդ կանգուն է, բայց շարաթա-
ցեալ է» (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199):
Տօնի օրն է Կարմիր կիրակին:

14. ԴԵՐԺԿՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խիզան գաւառի Սեղ կամ Սեխ գիւղի
արեւելեան կողմը, անկէ քառորդ ժամ հե-

²⁰ Ուրբաթագրքի մը մէջ կը յիշուի «Գռուզու
սուրբ Նշան» (Տաշեան, Մայր Յուլ. հայ. էջ 879):

ուս, բարձ լերան մը կատարը կը տեսնուի
Դէրշկու կամ Դերթկու սուրբ Աստուածածնի
վանքը²¹ : Տաճարը 60 ոտք քառակուսի է,
ունի երեք խորան եւ մեծ լուսամուտ : Կա-
թողիկէն կիսակործան : Դարպասը՝ 50 ոտք
քառակուսի : Այս եւ յարակից շինութիւններն
աւերակի վերածուած : Վանքին կոնդակը
կորսուած : Աւանդութեան համեմատ շի-
նուած է Կոստանդինէն (հմմտ. Ապարանից
սուրբ Խաչ) : Քիւրտերը գրաւած են վանքը
եւ զայն ապականած — Ս. Կարապետի հետ
(հմմտ. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի,
էջ 183 եւ 202 եւ Լումայ, 1900, էջ 222 եւ
Բնաչխ. Բառարան, Բ., 174. Բիւզանդիոն,
1900, էջ 1127 եւ Արարատ, 1896, էջ 90) :

15. Ս. ԵՐԱՇԽԱԻՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Խիզանի Ծիկարայ կամ Ծօկուայ գիւղի
արեւմտեան կողմը : Կողոպտուած Քիւրտերէ
(Լումայ, 1901, Ա., էջ 222 եւ Արարատ,
1896, էջ 89) :

16. ԶՕՐԱՎԱՐԻ (ԶՕՐԱԻՈՐԻ) ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԶՕՐԱՎԱՆՔԸ

Մոկսի մէջ Առնջու ձորի հիւսիսային
եղերքը : Աւելի ճգնարան քան վանք : Ունե-
ցած է շատ մը սուրբերու մասունքներ : Իր

²¹ Տարբեր վանք է Դերեկի Ս. Աստուածածնի
վանքը որ Սալմաստի մէջ է : Անոր մասին այլուր :

մատուցողը 1801ին Մխիթար Առնջեցին շինած է (Բիւղանդիոն, 1904, Թ. 2230) : — Գուցէ նոյն ըլլայ Զօրավանքի հետ, ուր ամփոփուած է Եղիշէի գլուխը (Աղղը. Հանդ., 1911, էջ 144, հմմտ. Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, 1940, էջ 148 եւ Սալնոյ ձորի վանքերը՝ վարը) : — Կամբջաձորի Ս. Աստուածածնի վանքն ալ Զօրավանք կոչուած է :

17. Ս. ԽԱԶԻ (ՇԻՆԻ ԶՈՐԻ) ՎԱՆՔԸ

Խիղանի Շինի ձոր գիւղին արեւելեան կողմը — անտառախիտ լեռան մը գլուխը կանդնած է Ս. Խաչի վանքը, որ Խիղանի անուանի մենաստաններէն է (Լումայ, Ա. 1900, էջ 222) : Տաճարը 60 ոտք քառակուսի է եւ երեք խորան ու երկու վերնատուն ունի : Գմբէթը բարձր է ու գեղեցիկ : Հինգ լուսամուտով օժտուած է : Դարպասին լայնութիւնն է 50 ոտք եւ երկարութիւնը 20 ոտք : Երկու սեղան եւ մէկ պատուհան ունի : Արտաքին շէնքերը նորոգած է Սահակ վանահայրը, որուն օրով Քիւրտերը վանքը կ'աւարեն (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 175—176, 192—193) : Մարգպետունին 1901ին «Արեւելք»ի մէջ (Թ. 4806) կ'արտայայտուէր թէ՛ սենեակէ մը դատ, ուր Պետրոս Գրիգորեան Աղթամարցի վարդապետ վանահայրը կը բնակէր, միւս բոլոր շէնքերը քայքայուած են, Զեռնարկ կ'ըլլայ

դայն որբանոցի վերածելու և իրապէս ալ քանի մը որբեր հոն կը հաւաքուին (Բիւզանդիոն, 1899, Թ. 938. Արեւելք, 1901, Թ. 4806) :

Վանքին կոնդակին համեմատ դայն Գրիգոր Լուսաւորիչ և Տրդատ Թաղատորը հիմնած են և Ս. Խաչ կոչուած է, վասն զի Ս. Խաչի մասունքով ձոխացուած է (Նաթանեան, Արտօր Հայաստանի, էջ 175—176, 192—193) :

Դաւիթ Աղթամարի կաթուղիկոսի օրով կը ծաղկի. անուանի են իր միաբաններէն՝ Գրիգոր Խլաթեցի և Յովհաննէս վարդապետ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1195) : Այսպէս կ'արտայայտուի Խ. Լեւոնեան, որ սակայն չ'ապացուցաներ իր խօսքը որ և է տեղիք յիշելով :

Հաւանօրէն այս վանքի մասին է հետեւեալ յիշատակադրութիւնը՝ «Փառք... դրեցի հրամանաւ և օթանդակութեամբ բարունեացս մերոց Յովհաննիսի և Կիւրակոսի... ուխտի սրբում հոչակաւոր նախաւանդ տանս առաջնորդք յատուկ անուամբ սուրբ Խաչ անուանեալ... : Գրեցաւ առ ի թիւ. ՊԼԷ (1388) ի դաւառիս Սպարկերտ ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկայի...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1144. Ն. Լամբ. մեկնութիւն Առաքաղ. հմմտ. Կար. Յուց. 1103) :

Յաջորդ յիշատակարանին մէջ, որ 1401ին գրուած Մաշթոցի մը մէջ կը գտնուի,

կը յիշատակուին միեւնոյն Յովհաննէս եւ Կիրակոս վարդապետները — իբրեւ ուսուցիչներ գրչին: Հոն պայծառ կերպով յիշուած է Ս. Խաչ ի Խիզան եւ որովհետեւ Սպարկերտ կամ Սպակերտ Խիզանի մաս կազմեր է, հետեւաբար այս երկու կէտերը կու գան հաստատելու մեր վարկածը թէ՛ հաւանօրէն վերոյիշեալ յիշատակարանը Խիզանի Ս. Խաչի մասին է:

Ահա Մաշթոցի յիշատակարանը.

«Զստացող եւ զվայելող մատենիս գտէր Գրիգոր եպիսկոպոս Մոկաց... Հայրն երկնաւոր անփորձ... պահեսցէ... ընդ սմին եւ զհարազատ եղբայրն իւր զԹովմայ կրօնաւորն եւ առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ սուրբ Խաչ կոչի եւ մականունն սուրբ Կանանց վանք: Գրեցաւ ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս սուրբ Խաչ յորջորջեալ ի գաւառիս Խիզան քաղաքի ձեռամբ անարհեստ գրչի Յովհաննիսի բանի խնդրողի ի թվ. ՊԾ: Յամի ձեռնադրութեան տէր Գրիգորի...: Յիշեսջիք զամենայն վերոյգրեալքս ի սմայ եւ զսուրբ հարազատ եղբարքն իմ զՅակոբ եւ զՊետրոս կրօնաւորք հանգուցեալք ի դուռն սուրբ Խաչիս: Եւ զՄկրտիչ կրօնաւոր եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս: Զկազմող տառիս եւ զպատհառ կենաց իմոց եւ զծնօղսն իւր: Նայել զուսուցիչքն մեր զՅովհաննէս եւ զԿիրակոս վարդապետք որ էին առաջնորդք սուրբ ուխտիս...: Յայսմ ամի եկն թանձր մարախ եւ աւերեաց զբազում տեղիս եւ զգաւառս»

(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակա-
րանաց, էջմ. 898. հմմտ. Կար. Յուդ.
Թ. 981) :

Սոյն Յովհաննէս²² արտաղբած է ևւ
Աղաթանդեղոս մը, որուն յիշատակարանն
սոյ իր կարեւորութեան համար հոս յատուց կը
բերեմ :

«Փառք... որ ետ կարսդութիւն տկար
անձին իմոյ գրել զպատմութիւն երկոյ երա-
նեալ ևւ երջանիկ հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի
Հոսաւորչին ի սուրբ ուխտս որ սուրբ Խաչ
յօրջորջի, յերկիրս Հիդան քաղաքի ի Թուին
ՊԾԱ. (1402) : Ես Յովհաննէս զծաղբեցի ձե-
ռամբ իմով, որ յետինս եմ ի շարս բանասի-
րաց անուամբ հսկաոր կոչեցեալ ևւ հանձա-
րով ևւ վարուք վերջնստեալ. յիշել... ևւ
զծնողս իմ զԱլեքսան քահանայն... : Եւս ա-
ռուել զբաղմերջանիկ հարքն մեր զՅովհան-
նէս ևւ զԿիրակոս վարդապետք, որ էին ա-
ռաջնորդք սուրբ ուխտիս ևւ մեզ տածողք
հոգւոյ ևւ մարմնոյ... ևւ զմիեզէն եղբարբս
մեր, որ ի սուրբ Խաչի գուռս հաւաքեալ
կան, զՄկրտիչ հայրպետ ևւ ինձ արեանատու
զհօրեղբարսն զՊետրոս ևւ զՍտեփաննոս կրօ-
նաւորք ևւ զայլ եղբարք զԲարսեղ, զԱւետիս,
զՆերսէս ևւ զԿիրակոս վախճանեալ, զՊեւ-
րոս, զՅովհաննէս, զՍտեփաննոս, զՄարտի-

²² Յովհաննէս հսկաոր կոչուած է ևւ «Թուի Թէ
սոյն Յովհաննէս վարդապետն է նոյն իսկ առաջնորդ
Հիդնայ Ս. Խաչի ուխտին» (Նօտարք, էջ 17. հմմտ. ևւ
Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1195) :

բոս, զԳրիգոր սարկաւազ որ զթուղթ խաղէր
 եւ զՅակոբ զպիր եւ աշակերտ եւ գոյլ ամե-
 նայն միաբան եղբարքս, որ մեզ կամարար
 են եւ ձեռնառու ի դործս բարիս» (Նօտարք,
 էջ 17) ::

Նոյն փութաջան գրչադիրը — Յովհան-
 նէս — 1413ին²³ կը գրէ Գրիգոր Տաթևաց-
 ւոյ Քարոզադիրքը եւ կ'աւելցնէ ընդարձակ
 յիշատակարան մը, որուն մէջ բաղմաթիւ
 անձերու յիշատակութիւնը կ'ընէ՝

«... Բայց գրեցաւ (սա՛ Քարոզադիրք
 Գր. Տաթևացւոյ) ի ՊԿԲ ամի (1413) յաս-
 տուածապահ եւ մեծափառ եւ գերահռչակ
 ուխտն, որ սուրբ Խաչ յորջորջի ի գաւառիս
 Հիդան քաղաքի : Եւ կամք մեք ընդ հովանեաւ
 ամենազօր Աջոյ ձեռին Աստուծոյ եւ սրահա-
 նութեամբ աստուածընկալ սուրբ Խաչիս
 Քրիստոսի : Նաեւ զյիշատակի արժանաւորոն
 զհոգեւոր հարքն մեր զՅովաննէս եւ զԿիրա-
 կոս բարունիք, որք էին մեզ տածողք հոգե-
 սէս եւ մարմնապէս... : Այլ եւ զմերս միա-
 բան եղբարքս, որք կան հաւաքեալ ընդ հո-
 վանեաւ սուրբ Խաչիս՝ կուսակրօն եւ սրբաս-
 նեալ եղբարքս մեր նախ եւ առաջին գրոց

²³ Մեղքիսեղեկ 1410ին նոյն գիրքը կ'արտագրէ
 «Եւ արդ ես Մեղքիսեղեկ պիտակ անուն խնդրող բանի
 զծեցի ձեռամբ իմով... ի քրիստոսաշէն քաղաքս Հի-
 դան կոչեցեալ ընդ հովանեաւ... աստուածընկալ խա-
 չին Քրիստոսի» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.
 էջմ. 2076). 1414ին կը գրուի Գրիգոր Տաթևացւոյ
 Քարոզադիրքը «յերկրին Հիդան ի հռչակաւոր ուխտն
 սուրբ Խաչ ի Ստեփաննոս եպիսկոպոսէ (Կարենեան,
 Յուլյ., Թ. 2058) :

որդիքս Աւետիս, Բարսեղ եւ ասլա սյլքն
ամենեքեան՝ Ներսէս, Պետրոս, Յակոբ,
Գրիգոր, Յովհաննէս, Ստեփաննէս, Յոհան-
նէս, Մարտիրոս, Առաքել, Դաւիթ, Յակոբ:
Եւ հանդուցեալքն Կիրակոս կրօնաւորն եւ
Յովաննէս միակեցն եւ աշակերտն մեր (Յով-
հաննէս զրէի) Գրիգոր, որ յայսմ ամի փո-
խեցաւ առ Քրիստոս Աստուած: Նաեւ սյլ
միաբանք, որ կան ի դուսն սուրբ եկեղեցւոյս
մեծաւ յուսով եւ սպասեն անճառ խոստմանցն
Աստուծոյ...»:

(Անդ՝ Աւետեաց քարոզին սկիզբը)
«Զյետինս ի շարս բանասիրաց զՅովաննէս
զրէի պիտակ անուամբ եւ... զՄկրտիչ կրօ-
նաւոր առաջնորդ սուրբ ուխտիս (Ս. Խաչի),
որ զնամակս շնորհեաց... յիշման արժանի
առնէք... ՊԿ ԹՎ. սկսաք Աստուածով»
(զրեւ):

(Անդ՝ Ի վերջ Մկրտութեան քարոզին)
«Զերջանիկ եւ զփառաւորեալ բարունիք մեր
զՅովհաննէս եւ զԿիրակոս զվերափոխե-
ցեալսն ի Քրիստոս ուղիղ հաւատով... յիշ-
ման արժանի առնէք...»:

(Անդ՝ Յորի քարոզին վերջը) «Զառաջ-
նորդ սուրբ ուխտիս զՄկրտիչ կրօնաւոր եւ
զԾնողսն իւր եւ զհոգեւոր եղբարքս մեր եւ
զորդիքս՝ զԲարսեղ, զԱւետիս, զՆերսէս,
զԱտոմ, զՊետրոս, զՅոհաննէս, զՍտեփան-
նոս, զԳրիգոր, զՅակոբ, զՄարտիրոս, զՅո-
հաննէս, զԱռաքել կրօնաւորք եւ զսյլ միեղէն
միաբան եղբարքս... եւ զյետնեալս ի շարս

րանասիրաց զՅոհաննէս ծրողս եւ զեղ-
րարսն . . . յիշելոյ արժանի առնէք» (Նօտարք ,
էջ 42—43) :

Հաւանօրէն այս յիշատակարանին մէջ
յիշուած Ստեփանոսն է , որ 1420ին ²⁴ «ընդ
հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ
Սարգսի եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսի եւ
սուրբ Գէորգոյ , որ է սակաւ մի հեռի» (Խի-
ղանէ , հմմտ . Նօտարք , էջ 18) կը դրէ Աւե-
տարան մը եւ վերոյիշեալ Աւետիս ու Ներսէս
միաբանները յիշել կը մագլթէ՝ «Եւս առաւել
զհոգեւոր եղբարս իմ զերջանիկ եւ զընտրեալ
կրօնաւորքն զհարազատ եղբարքն իմ զԱւե-
տիս վարդապետն եւ զՆերսէս կրօնաւորքն
եւ զհոգեւոր զաւակն մեր զՍուքիաս կրօնա-
ւորն . . . » (Նօտարք , էջ 63) : Սոյն Ստեփա-
նոս դեռ ուրիշ արտադրութիւններ ալ ունի
(հմմտ . Նօտարք , էջ 44 եւ նախորդ ծա-
նօթագրութիւնը) :

Այսպէս այս յիշատակագրութիւնները
կ'ապացուցանեն թէ՝ Մկրտիչ առաջնորդի
հսկողութեան տակ Ս . Խաչի վանքը բարդա-
ւած վիճակ կը վայլէ եւ վանքին պար-
ծանքներէն է Յովհաննէս վարդապետը :

Շատ ժամանակ վերջ — 1750ին — Ստե-
փանոս վարդապետն այս տեղեկութիւնը կու-

²⁴ Հ . Պատուրեանին ծանօթ է Քերականի մը մեկ-
նութիւնը՝ «Գրեալ ի վանս Ծղակա եւ ի վաներս Խի-
ղանայ ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնին եւ սուրբ
Խաչին , ի թվ . ՊԿԴ» (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յի-
շատ . 1415) : — Ծղակայ վանքին մասին այլուր :

տայ՝ Նս Ստեփանոս վարդապետս եկա խի-
ղանա սուրբ Խաչն պետ էր միաբան լինէի,
որ է առաջնորդ սուրբ աթոռիս Սահակ առ-
տուածարան վարդապետն այժմիկ կառա-
վարէ դժողովուրդն. թվին ՌՃՂԹին Յու-
նիսի Ժ եւ Եին դրեցաւ ձեռամբ իմով» (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան,
Թ. 376, Յիսուս սրդի) :

Նորագոյն վանահայրներէն կ'արժէ յիշատակել Սահակ վարդապետը, որ վանքին իրաւունքներուն եւ հոգերուն քաջարի պաշտպան հանդիսացած է (Մասիս, 1873, Թ. 1413, Մշակ, 1878, Թ. 187, Նաթանեան, Արատօսը Հայաստանի, էջ 175) :

Ս. Խաչի վանքը ունեցած է շատ հոգ ու հօտ եւ ասոնք եղած են այն դիւթիչ խայծերը, որոնք այլադաւան հարեւաններու տէքն ու սիրտը անոր վրայ քաշեր են, բնական է՝ ի վնաս (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 137—139) :

18. Ս. ԽԱՉԻ (ՍՕԶՎԱՆԻՅ) ՎԱՆՔԸ

«Շատախ թաղի արեւմտեան բարձրակատար լեռան փոքրիկ սարահարթի վրայ կառուցվել է սրբատաշ քարերից երկու փոքրիկ խորաններից եւ մի տաճարից բաղկացած Սօղվանից Ս. Խաչ վանք, մօտիկ համանուն Սօղվան գիւղի» (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 145) : Տաճարին մէջ եւ խորաններուն տակ կրօնաւորներ թաղուած են : Տապանաքարե-

րու վրայ դժբախտարար գիր չկայ եւ կամ ժամանակի ընթացքին աւրուած են : Վանքին չուրջն ալ դերեղմաններ կան : Անոր տօնա-
կատարութեան օրերը կանանչ կիւրակին եւ
Հողեգալուստ եղած են (անդ , էջ 145) :

19. Ս. ԽԱԶԻ (ՔՐՄԵՆԻՑ) ՎԱՆՔԸ

Շատախ հին աւանի արեւելեան կողմը ,
Քաքանայ ձորի արեւմտեան ծայրը , Տիգրիսի
աջ ափին ծառատունկներու եւ այգեստան-
ներու մէջ հիմնուած է Քրմենից սուրբ Խաչի
վանքը : Աւանդութեան համեմատ Վասպու-
րականի անդրանիկ վանքն է : Թաղէոս եւ
Բարդուղիմէոս առաքեալները «անցնելով
Քաքանայ ձորով... պատահում են այստեղ
Քրմատան եւ Բաղինների , յաջողվում է նոցա
խորտակել կռապաշտութեան արձանները եւ
տեղը կանգնեցնել Ս . Խաչն Փրկչական : Եւ
ահա այն օրուանից այդ Բաղինեաց վայրը
կոչվել է Քրմենից վանք» (Շէրենց , Սրբա-
վայրեր , էջ 147) : Տօնակատարութիւնը Խաչ-
վերացի օրը կը կատարուէր (անդ , էջ 147) :

20. ԽՆՁՈՐՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքը Ռմբօնեց գիւղի մօտ , Խնձո-
րուտ գիւղի (ի Խիղան) արեւելեան կողմը՝
բարձր տեղւոյ մը վրայ կառուցուած է :

Վանահայրներէն կը յիշուի Մովսէս քա-
հանան եւ այն 1404ին՝ «... Տեսեալ զսորայս
անճառ փրկադործութեան խորհուրդն , բարի

արժատոյ շառաւիղն , ողջախոհ եւ կուսակրօն քահանայն Մովսէս եւ հայր վանիցն , որ կոչի ինձուրուտի վանք . . . ետ գրել զսա (Աւետարան) յիշատակ հողւոյ իւրոյ» (Նօտարք , էջ 22—23 եւ Լալայեանց , Յուլ . հայ . Զեռ . Վասպ . ի , էջ 291) : Սոյն վանքը 1654ին առատ նուիրատուութիւններու կ'արժանանայ (Լալայեանց , անդ , էջ 288—291) :

Աղթամարի իրաւասութեան ենթակայ եղած է եւ Քիւրտերէն կողոպտուած (Լուծմայ , 1900 , էջ 222 . Նօտարք , էջ 23 , ծն . 1 . Բնաշխ . Բառարան , Ա . , էջ 522 . Արարատ , 1896 , էջ 90) :

21. ԽՈՍՐՈՎԱՅԻՆ Ս . ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ Ս . ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ս . Նշանի կամ Ս . Աստուածածնի , նմանապէս Խոսրովային Ս . Նշանի վանքը աւանդութեան համեմատ Խոսրով Անճրեւացիէն Շատախի Փէրղանդաշտ կամ Փեսանդաշտ գաւառակի Նար զիւղի մօտ հիմնուած է (Բիւզանդիոն , 1903 , Թ . 2031) :

Վարդան 1430ին Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ի սուրբ ուխտս , որ կոչի Հոսրովայ վանք , ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Հոսրովային սուրբ Նշանիս եւ Աստուածածնիս եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Մկրտիչ քահանային եւ այլ միաբան եղբարցս , որ աստ կան հաւաքեալ» (Նօտարք , էջ 94 եւ Լալայեանց , Յուլ . հայ . Զեռ . Վասպ . ի , էջ 358—361) :

22. ԽՌՈՒՍԱՆԴՈՍԻ ԿԱՄ ԱԿՆԴԱՇՏԱՅ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի սրբավայրերէն է նաեւ Անկնդաշտ գետին արեւմտեան եղերքը բարձր բլուրի մը վրայ շինուած Ս. Աստուածածնի մենաստանը²⁵, որ Խոուսանդոսի վանք եւս կոչուած է, որովհետեւ կ'աւանդուի թէ՛ Ս. Խոուսանդոս հոս բնակած ըլլայ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 145, հմմտ. եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 85) : Օժտուած է սքանչելի տեսարանով, անոր մէկ կողմը կը բարձրանայ պուրակազարդ լեռ մը եւ միւս կողմը զով ու զուլալ գետ մը կը խշխշայ : Քարակերտ տաճարը դեռ կանգուն է, միայն մէկ անկիւնը փլասուած, իսկ յարակից շէնքերուն հիմերը լոկ մնացած : Շատոնց շարաթացեալ է, թէեւ բաւականաչափ վարելահող, արօտավայր եւ անտառ ունեցած է (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199. տեսնել եւ վերը) :

23. ԾԱՂԿԱՎԱՆՔԸ

Սօզվան գիւղին հիւսիս-արեւմտեան կողմը ծաղկաւէտ լեռներու երկու լանջերու վրայ կը կանգնուէր Ծաղկավանքը : Անոր շուրջ՝ ամէն կողմ խինդ ու խանդ, ծաղիկ

²⁵ «Նօտարք»ի հեղինակը կը գրէ՝ «Մերս գիւղիս է վանքն Ակնդաշտայ, շինեալ ի վերայ բարձր դրից, ի ներքոյ սորին մի արտաշափ հեռաւորութեամբ է եւ չէ, կայ այր մի ուր է ակն եւ աւազան յորդ գետին Մոկաց, ինձ թուի թէ յանուն ական գետոյս եւ զուխտս Ակնդաշտայ վանք յորջորջեալ են» (էջ 62) :

ու հոտ եւ այս պատճառով Յաղկավանք անուանուած : Բայց ինքը այսօր աւեր ու աւերակ : Անցեալէն մնացած են միայն հաստատուն որմերը : Բաւականաչափ վարելահող, անտառ ու անդ ունէր : Սակայն չունէր ուխտադնացութեան որոշեալ օր, վասն զի զրեթէ ամէն օր ծաղկատի երիտասարդութիւնը հոն կը փութար (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 146) :

24. ԾԱՓԱՆԻՅ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի արեւելեան վերջին սահմանին մօտ, Առնոսի շղթաներէն մէկուն մերձ եւ Յափանց գիւղի քով՝ չարաթացած վանք մը (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2230. Հմմտ. եւ Աղղր. Հանդ., 1913, Բ., էջ 30) :

25. Ս. ԿԱՆԱՆՅ ԿԱՄ ԾԱՅԱՏԻ ԿԱՄ Ս. ԽԱԶԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ Առուանից ձորի մէկ եռանկիւնածեւ բաժանումին զլուխը, բարձր լեռան մը քով, Սբկանց գիւղի մօտերը աչքի կը դարնէ Ս. Կանանց «մեծափառ անապատ»ը, որ աղաւաղուելով կոչուած է լոկ Սբկանց կամ Սբկանց Ս. Կարապետ : Անուանուած է նմանապէս Ս. Խաչ : Կ'աւանդուի թէ Հռիփսիմեաններն²⁶ այս կողմերէն անցած ատեն

²⁶ Հմմտ. Մատենադրութիւնք Մ. Խորենացւոյ, Վենետիկ 1865, էջ 300 եւ Տաշեան, Մայր Ցուց., էջ 63 :

դիւղ մը կ'իջեւանին, որ իրենց անուշովը Ս. Կանանց կը կնքուի²⁷ : Հոս անոնք մատուռ մը կառուցանել կու տան եւ Ս. Խաչի մասունք մը ղետեղելով զայն սուրբ Խաչ կ'անուանեն²⁸ : Բայց ետքէն սուրբ Կարապետ կը կոչուի, որովհետեւ հոն կը բերուի Յովհաննէս Կարապետի մասունք մը եւս, որ տպա արծաթեայ ոսկեղօծուած աջի մը մէջ կ'ամփոփուի²⁹ եւ վրան ալ այսպէս կ'արձանագրուի՝ «Շինեցաւ սուրբ Աջս Յիրեցի Գրիգոր վարդապետին, յիշատակ է ի Սբկանից սուրբ Կարապետին. թուին ՌՄԽԳ (1749, Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199) :

Վարդան Աշխարհազիր կը գրէ՝ «Մոկաց դաւառն է իշխանանիստ, ուր կան բազում վանորայք, նախ Ամենափրկիչն, ուր կան դերեղման թաղաւորին մոզուց Գասպարայ եւ սուրբ Վարդանայ եւ սուրբ Կանանց վանքն, որ այժմ սուրբ Խաչ ասի, ուստի էր Անանիա

²⁷ 1355ին գրուած Աւետարանի մը յաւելեալ յիշատակարանին մէջ կայ՝ «ՊԶԲ (1433) ի յերկիր Մոզոց ի գիւղս, որ կոչի Սուրբկանց ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 205—207) :

²⁸ Հռիփսիմեանց Պատմութեան համեմատ (հմմտ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, էջ 300) այս տեղ արդէն սուրբ Խաչ կը կոչուէր եւ հոն «մեծ սքանչելիս կստարեաց Աստուած ի ձեռն պատուական եւ սուրբ խաչին» :

²⁹ Ս. Կանանց վանքի մէջ Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանազիոսի մասունքներէն երկու կտոր — դաստակի ոսկրներ — գրուած են արծաթեայ տուփի մը մէջ (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199) :

կաթողիկոսն» (Saint-Martin, Mémoires II, էջ 428 եւ էջ 466) : Հ. Ինճիճեան (Ստորագրութիւն, էջ 136) սա ղիտողութիւնը կ'ընէ սոյն խօսքերու նկատմամբ՝ «Ի ձեռագիրս չիք յիշատակութիւն այնչափ վանօրէից, այլ այսչափ միայն թէ կան ի նմա՝ Բազում վանորայք եւ մեծ ուխտ Յայատ, ուստի էր Անանիա կաթողիկոսն» : Ասկէ կարելի է հետեւցնել որ Յայատ եւ Ս. Կանանց կամ Ս. Սաչ վանքերը միեւնոյն վանքն են (եւ ուսկէ էր Անանիա կաթողիկոսը) :

Ս. Կանանցի տաճարը քարակերտ է եւ շատ հոյակապ, լայն ու ընդարձակ : Նման չէնք մըն է եւ դարպասը, որ չորս քարակերտ սիւներու վրայ հաստատուած է եւ կամարակապ դուռ մ'ունի : Մնացած է արձանագրութիւն մը, որ է՝ «ԳՏէր Գրիգոր չինող եկեղեցւոյս զՅովհաննէս եւ զԹումա եւ զՂազար յիշեցէք ի Քրիստոս ՊԾԷ» (1408) : Վանքին յարակից չէնքերը մասով մը կանդուն են եւ նորոգուած :

«Այս վանքն ըստ զրչադիր յիշատակարանաց ատենօք մենաստան մը եղած ըլլալով՝ ունեցած է բաղմաթիւ կրօնական զրչագիր մատեաններ, որոնցմէ զժբախտարար 500 տարու աւետարան մը եւ 280 տարուան Մաշթոց մը մնացած է» (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199) : Յաւալի է նաեւ որ վանքին մասին շատ քիչ յիշատակարաններ կան եւ իր պատմութիւնը մութ կը մնայ : Ծանօթ են ինձ

հետեւեալ երկու յիշատակադրութիւնները³⁰, որոնք վանքը մեծապէս կը զրուատեն: «Կաղմեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ մեղսաթաւալ Առաքելի ի յերկիրս Մոկկաց ի մեծափառ եւ ի հոգակաւոր երկնահանգէտ եւ վայելուչ սուրբ ուխտ(ի)ս, որ սուրբ Կանանց վանք կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Կարապետիս... ի թուականութեանս Հայոց Ռ եւ ԻԸ» (1579, Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 577—578): Դարձեալ՝ Ստեփանոս վարդապետ՝ ի վայելումն Կարապետ եպիսկոպոսին կը զրէ՛ աւետարան մը՝ «Ի երկիրս Մոկկաց ի մեծափառ եւ հոգակաւոր անապատիս, որ Ս. Կանանց վանք կոչի՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին եւ սուրբ Կարապետին ի թվ. ՌԼԵ³¹» (1586, Ակինեան շ. ն., Հաւաքում Յիշատակարանաց, ի հաւաքմանէ Գեղամ էֆէնտիի):

Ս. Կանանց կամ Ս. Խաչի³² վանքը Աղթամարի իշխանութեան ենթակայ էր եւ Ար-

³⁰ Հմմտ. յիշատակարան մըն ալ Սիդանու Ս. Խաչի հատուածին մէջ: Հոն 1401ին այս վանքին վանահայր կ'անուանուի Թովմատ վարդապետը:

³¹ Ասոնցմէ շատ յառաջ՝ 1380ին՝ «Ի դաւառս Մոկկաց ի վանս որ կոչի սուրբ Կանանց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս... ձեռամբ Նահապետի» կը գրուի Եսայի մը (Հանդ. Ամս., 1923, էջ 73):

³² Ծանօթ է Կարօս-խաչի ժողովրդական բանահիւսութիւնը եւ յայտնի է թէ՛ «Պօէման Մոկսի հայ ժողովուրդի հոգոյ ստեղծադործութիւնն» է (Արարատ, 1917, էջ 558) սակայն ղժբախտաբար կարելի չէ ըսել թէ «Կարօս-խաչի անցքը» (անդ, էջ 559) ստուգապէս ո՛ր սլառահաճ է՝ Մոկսի՞ թէ Աղբակի մէջ եւ այս դաւառներու մէջէն ո՞ր վանքի (թէ ղիւղի) խաչի վրայ է երզը:

սէն վարդապետը դայն կը շէնցնէ : Հարուստ էր վարելահողերով, արօտավայրերով եւ անտառներով : Վարդավառի եւ Վարդաղայ Ս. Խաչի կիրակիներուն հոն բաղձաթիւ ուխտաւորներ կը համախմբուէին եւ իրենց նուէրները կու տային (Բիւզունդիոն, 1903, Թ. 2199) :

26. ԿԱՐԱԴԵՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Փետանդաշտի դաւառակի մէջ. 1895ին կողոպտուած (Արարատ, 1896, էջ 247) :

27. ԿՃԱԽԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՔԱԽԱՅ ՆԱՐԵԿԱՅԻԻ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Մոկսի Նանենից Ս. Մինաս վանքին հարաւակողմը, Կճա(յ) գիւղի մօտերը, ձորակի մը եզերքը — շրջապատուած անտառներով : Վանքին գմբէթաւոր տաճարը թէեւ դեռ կանգուն է, բայց բոլորովին խալիւլած : Կամարաղարդ է եւ քարաշար դոյր սիւներու վրայ հանդիւս : Անոր դրան վրայ կայ՝ «Ի Թվականին ՌՃԾԲ (1703) եղեւ շինումն այս տաճարին ձեռամբ Զաքարիայ վարդապետին՝ Աստուծոյ եւ Թեմի յիմաթով (օգնութեամբ), Աստուած ողորմի ասպետ եղողին (պատճառ եղողին) ամէն :

Տաճարին հարաւային պատին կից կայ դաւիթ մը, որուն արձանագրութիւնն է՝ «Ի Թվականին ՌՄԸ (1659) եղեւ շինումն այս

դաւիթին ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետին» :

Դարպասն եւ յարակից շէնքերն աւերուած : Ունի սուրբ աղբիւր մը , Զերմուկ կոչուած : Անշարժ կալուածներով օժտուած էր (Բիւզանդիոն , 1903 , Թ . 2199 եւ 1904 , Թ . 2230) :

Հռիփսիմեանց պատմութենէն ծանօթ է թէ՛ Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ Կճաւի մէջ կը հաստատէ «վանս» (Մ . Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք , Բ . տպ . , Վենետիկ 1865 , էջ 300 [Պատմութիւն Հռիփսիմեանց] , հմմտ . Ինճիճեան , Ստորագրութիւն , էջ 136) : Նմանապէս ծանօթ է՝ «Թուղթ ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ , զոր գրեաց ի հոյակապ ուխտն Կճաւայ վասն կարծեացն անիծելոց Թոնրակեանց Յանէսի եւ Յամրէսի , որ եկն զգեստիւ ոչխարաց եւ ի ներքոյ դայլ յափշտակող , որ եւ ի պտղոյ ծանուցաւ ամենից , զոր սուրբ վարդապետին լուեալ , գրեաց սակս աղատութեան ի չար կարծեացն» (հմմտ . Բաղմալէս , 1893 , էջ 59 եւ այլուր) : Այսպէս՝ զուցէ կարելի է հետեւցնել սոյն թղթին բովանդակութենէն թէ՛ «Ժ . դարուն Կճաւայ եւ Նարեկայ վանքերն իրարու նախանձընդդէմ դիրքի մէջ էին եւ կամ այն վանահայրն (Կճաւայ) ստուգիւ իր միաբանութեան մէջ եւս տարածել կ'ուզէր Թոնրակեան աղանդը»³³ (անդ , էջ 61) :

³³ Կճաւայ վանքէն բոլորովին տարրեր վանք է

28. ԿՈՒՃՂՈՒՑ ԿԱՄ ԿՈՒՃՈՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
ՎԱՆՔԸ

Մոկսի հարաւային սահմանին վրայ,
Ս. Կանանց վանքի հարաւ-արեւմտեան
կողմը, անկէ երկու ժամ հեռու, Մոկաց
դետի՞ արեւմուտքը կանգնուել է այս վանքը,
որ թուիս մանուկ անուն քարուկիւր փոքրիկ
տաճար մը եւ ընդարձակ անտառներ պար-
տէզներ ու արօտավայրեր ունէր: Կը վերա-
բերէր Աղթամարի (Բիւզանդիոն, 1903,
թ. 2199):

29. ՀԻՋԱՆՈՒ ՀԵՔՈՒԱՅ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Այսպէս կոչուած է այս վանքը զանազա-
նուելու համար Վանի Հայկայ վանք Ս. Աս-
տուածածինէն եւ Հայոց-ձորի Խէզայ կամ
Հայկավանքէն: Հինդ-խորան վանքէն քիչ մը
հեռու էր եւ ունէր անշուք եւ խարխուլ շէն-
քեր, բայց ընտիր վարելահողեր (Շէրենց,
Սրբավայրեր, էջ 139—141):

30. ՀԻՆԳ ԽՈՐԱՆ ՎԱՆՔԸ

Հիզան գաւառի հարաւ-արեւելեան կողմը
բարձր լեռնադաշտի մը սարահարթին վրայ
կառուցուած է Հինդ խորան վանքը, յանուն
հինգ նաւակատեաց, եւ արդարեւ կենդրոնի

Կոճերայ վանքը (հմմտ. Բ. մաս՝ էջ 417), ուր 1415ին
կը դրուէր Յովհ. Վանականի Յորայ մեկնութիւնը
(Բաղմալէպ, 1913, էջ 146):

խորանէն դատ եկեղեցւոյ աջ ու ձախ կողմերը կան դեռ չորս փոքրիկ խորաններ՝ սրբատաշ սպիտակ քարերով կերտուած : Տեղացիներու սուանդութեան համաձայն այդ խորաններու տակ անյայտ նահատակներ թաղուած են եղեր : Նաւակատեաց օրերուն պատարապ հոս կը մատուցուէր եւ բազմաթիւ ուխտաւորներ կը համախմբուէին ու դառնուկներ մատաղ կ'ըլլուէին (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 139) :

31. Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՅ ՎԱՆՔԸ

Խիզանի Ռմբոնեց զիւղի հիւսիսային կողմը : Քիւրտերէն աղարակի վերածուած (Լուսնայ, 1900, էջ 222) :

32. Ս. ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկաց գաւառին մէջ, Նանէնից կամ Առնաձորի վերեւ եղած բարձր լեռան մը ստորոտը, մէկ ժամ հեռու Յաղինէն, հիմնուած է Ս. Մինասի վանքը (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 162) : Ունի քարակերտ տաճար մը, որուն նորոգման յիշատակութիւնն է՝ «Ի թուին ՌՃԾԳ (1704) նորոգեցաւ սուրբ տաճարս կրկին (ե՞րբ չինուած եւ ե՞րբ առաջին անգամ նորոգուած)», եւ Խաչատուր սարկաւազս նորոգեցի զտաճարս այս ի յիշատակ ծնողացն իմոց : Ստեփաննոս... Եպիսկոպոս... : Եւ Խաչիկ սարկաւազս չինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ ծնողացն իմոց եւ կե-

նակցին խմայ եւ որդւոյ (Բիւզանդիոն, 1903, թ. 2199) :

Նախորդին մօտ կայ հետեւեալ հնադոյն արձանագրութիւնը՝ «Յիշեցէք զմզս. Ներսէս զյուսթայ Կարապետ թվ. ՊԾԵ (1405) յիշ. ի Քրիստոս զՆկզս. եպիսկոպոս» (անդ) :

Նանենցի մէջ «ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի (կամ զիւղին եւ կամ վանքին եկեղեցւոյն անունը) կը գրուին 1676ին Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. վասպ., էջ 948) 1682ին դարձեալ Աւետարան մը (Անդ, էջ 958) եւ 1683ին Սաղմոսարան-Փամպիրք-Տօնացոյց (հմմտ. Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թարգմ., էջ 98) : Հոս 1696ին կը գրուի ուրիշ Աւետարան մը (Բարխուդարեան՝ Աղուանից երկիր եւ գրացիք, էջ 225) :

Նանէնից կամ Նանենց Ս. Մինաս կը վերաբերէր Աղթամարի, ունեցած է ընդարձակ վարելահողեր ու անտառներ : Ուխտի օրն եղած է Կանանչ Կիրակի (Բիւզանդիոն, 1903, թ. 2199) :

33. ՅԻՐԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկսի Ակնդաշտայ Ս. Աստուածածնի մօտերը, Պուլենց Ս. Նշանի հարաւակողմը, Յիր զիւղի կուշտը կը գտնուի Ս. Աստուածածնի նուիրուած սրբավայր մը, որ զուցէ վանք ալ եղած ըլլայ (Բիւզանդիոն, 1903,

թ. 2199) : Մարտիրոս տանուտէրը 1471ին Աւետարան մը «գծագրել» կու տայ եւ ապա՝ «ետուն զսա ընծայ եւ նուէր ի յաստուածապահ գեօղ՝ ի Յիր ի դուռն սուրբ Աստուածածնին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. 1471, էջմիածին թ. 2632) :

34. Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խիզանի վանք-եկեղեցիներէն է Ս. Յարութիւն, որ Ձեռագիրներու յիշատակագրութիւններու մէջ ստէպ Ս. Աստուածածնի, Ս. Գրիգորի, է. խորանաց եւ ուրիշ եկեղեցիներու հետ կը յիշուի (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 262—264. Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., թ. 1476, 1590, 1591, 1593, 1594, 1595, 1598 եւն) : Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ երկարութիւնն է 56, իսկ լայնութիւնը՝ 42 ոտք : Ունի եօթը լուսամուտ (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 194—195. Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1074) :

35. ՇԻՐՆԻՅ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ԿԱՄ ՍԿԱՒԱՌԱԿԻ ԿԱՄ ԼՐՆԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Սպակերտի հարաւ արեւմտեան կողմը, բարձր լեռնադաշտի վրայ Շիրնից գիւղի մօտ եւ Մար գիւղէն 4 ժամ հեռու կառուցուած է Սկաւառակ վանքը, որ իր անունն առած է անծանօթ նահատակի մը գանկին սկաւառակէն, որմէ մասունք մը ամփոփուած

է արծաթեայ տուփի մը մէջ: Կոչուած է նմանապէս Ս. Գէորգ: Դարձեալ անուանուած է Լրնիսի Սկաւառակ վանք համանուն գիւղին մերձ ըլլալուն համար (Լումայ, 1900, Ա., էջ 227): Չորս գին խիտ անտառներ կան, ունի մաքուր ջուր եւ մաքուր օդ: Վանքին տաճարը, որ պատկառելի հնութեան եւ հայկական հին ճարտարապետութեան հրաշակերտ կը թուի ըլլալ, շրջապատուած է եւ խճողուած մութ, խոնաւ, անկարգ եւ անկանոն խցիկներէ, եւ գոմերէ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 153. Արեւելք, 1889, Թ. 1748. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 198): Տաճարը 20 քառակուսի ոտք է, ունի մէկ խորան եւ երեք լուսամուտ, իսկ դարպասն 30 ոտք քառակուսի, ունի երկու սիւն եւ երեք լուսամուտ: Գմբէթը՝ բարձր եւ սիրուն (Նաթանեան, անդ, էջ 198): Շինութեան թուական չկայ:

Կան քանի մը յիշատակադրութիւններ, որոնք Ս. Գէորգ (Մոկայ) կը յիշեն, սակայն կարելի չէ ստուգօրէն հասկնալ թէ ո՞ր Ս. Գէորգի մասին է: Այս թէ Փութկու Ս. Գէորգը կ'ակնարկուի: Վերջինիս մասին գրուած ատեն անոնք նկատողութեան պիտի առնուին (հմտ. անդ): Հետեւեալ յիշատակադրութիւնը ստուգապէս այս վանքին կը հայի: Մահդասի Խնդու Աւետարան մը կը նուիրէ՝

«... Եւ ետ դաս (աւետարան) ի սուրբ ուխտն եւ յանուանի հոգակաւոր տեղին ի

դուռն սրբոյն Գէորգեայ զաւրավարին, որ հանապաղ հրճուին նովաւ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ սրբասնեալ կրաւնաւորքն Յովանէս, Ստեփանոս, Ատոմ, Աստուածատուր, Թումայ, Յովանէս եւ Մխիթար եւ հանապաղ յիշեն յաղաւթս իւրեանց...: Աստուածողորմի ասացէք Ատոմի հոգոյն, որ ետուր արտ մի Բաղրանաց եւ աղէկ այգի մի, զարդն ծախեցին եւ ի Շիրինենց ներքեւ վանիցն փոխան տուին ի վերեւ լճին Ս. Գէորգեայ...»:

Ասլա կը պատմուի թէ «զաւետարանս զոգացան ի Շիրինեց վանացն» բայց Պետրոս... եպիսկոպոս զայն ազատելով կը վերադարձնէ (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ.ի, էջ 213—214—216):

Շիրինից Ս. Գէորգ օթառւած էր ընտիր վարելահողերով, անդ ու անդաստանով: Ուխտի օրն էր Կանանչ Կիրակին: Քահանայական տան մը ժառանգութիւն եղած է: Վանահայրներէն եղած են Յովհաննէս եւ Սահակ քահանաները: Կողոպուտի ենթարկուած 1895ին (Նաթանեան, Արտօսր Հայաստան, էջ 198. Արեւելք, 1889, Թ. 1748. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 153. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 522):

36. ՈՒՐԱՆԻՍԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ուրանիս գիւղէն քսան բոպէ հեռու: Գեղեցիկ է իր շէնքը եւ վայելուչ: Տաճարին երկարութիւնն է՝ քառասուն ոտք եւ լայնու-

թիւնն՝ Երեսուն: Ունի Երեք խորան և վեց լուսամուտ: Քիւրտերէն ապականուած ու քանդուած (Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 176 և 197):

Վարդ խաթուն և ուրիշներ «ստացան զօտրը աւետարանս և Եղին յիշատակ անջինջ ի դուռն Ուրանից»³⁴ սուրբ Աստուածածինն» (Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 780):

37. ՊՈՒԼԵՆՅ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մոկոսի սրբավայրներէն: Կ'իյնայ Ակնդաշտի հարաւը. Փասաձորի հիւսիսային թեւին վրայ: Տաճարը՝ կանդուն, բայց հինցած ու ամայի (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199): Վանք ըլլալու մասին յիշատակութիւն չունինք³⁵:

38. ՍՈՐԻ ԿԱՄ ՀԶԱՐՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱՅԻՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խիզանի Սորի³⁶ (Կամ Սորիկ և Սովորի) յիւղէն քառորդ հեռու, լեւան մը մերձ

³⁴ Ուրանցի մէջ ժամանակ մը կ'ապրէր Դանիէլ զրիշը (Նօտարք, էջ 107): Դարձեալ «ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս» Թումայ 1433ին Աւետարան մը կը գրէ (Նօտարք, էջ 102 և Լալայեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 365): — Հմմտ. Ուրանէ Ս. Աստուածածին՝ Ռչտունիքի մէջ:

³⁵ Կը յիշուի Նոր Շինայ անապատ մը, զոր չէ կարելի տօր հետ միացնել (Կարենեանց, Յուց. Հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 155):

³⁶ Մոկաց աշխարհի մէջ կայ Սուրս գիւղը, ուր

բարձրացած է Ս. Աստուածածնի վանքը : Եկեղեցին 25 ունք քառակուսի է եւ ունի խորան մը եւ երեք լուսամուտ : Գմբէթաւոր է : Քրտերէն կողոպտուած (Նաթանեան, Արտուր Հայաստանի, էջ 199. Լումայ, 1900, Ա., էջ 223, Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 508) :

1597ին կ'աւարտի Աւետարան մը՝ «Ի սուրբ ուխտս Սորուայ»³⁷ Ի գրունս սուրբ Աստուածածնին (երկու տող ջնջուած) եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Գրիգոր հէրպետի» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 754), իսկ 1601ին Թումայ արեղայ Սորոյ վանքի մէջ կը գրէր Աւետարան մը (անդ, էջ 796), ինչպէս անկէ շատ յառաջ «Ի ձորս Կեցանայ»³⁸ Ի գեաւղս որ կոչի Սորավանք» կը գրուէր դարձեալ Աւետարան մը (անդ, էջ 428) եւ Վարդան 1452ին «Ի սուրբ ուխտն Սէրիվանք ընդ հովանեաւ Ս. Գէորգոյ եւ սուրբ Նշանիս» կ'արտագրէր Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ի Պոստուրեանէ) :

Մեր Մատենադարանին Թ. 694 Հատա-

կը գրուի քանի մը ձեռագիր (հմտ. Գամաղիէլի վանքը եւ Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. 1595, 1631, 1647, 1656. Գալէմքեարեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Միւնիսէնի, էջ 32—33. Քննական հրտ. Մ. Խորենացւոյ պատմութեան, 1913, էջ ԺԷ) :

³⁷ «Բիւզանդիոն»ի մէջ կը գրուի Թէ Սորուայ Ս. Աստուածածին մերձ է Սորփ գիւղի (1898, Թ. 508) :

³⁸ Ալեւոր անուն Աւետարան մը 1601ին կը գրուի «Ի վանքս Ս. Աստուածածնի, որ կոչի Կեցան Ի հայրապետութեան փոքր Գրիգորիսի Աղթամարայ» (Արեւել. Մամուլ, 1899, էջ 237) :

կոտոր ձեռագիրներու³⁹ մէջ կայ նաեւ Սուրուայ վանքի կոնդակը, որուն մէջ վանքին պատմութիւնը շարահիւսուած է. այս է՝ թէ Ս. Թադէոսէն հիմնուած ըլլայ եւ Ս. Աստուածածնի քօղովն ու բժշկարար աղբիւրով օծուած եւ զարգացած, բայց Քիւրտերէն փնասուած եւ բարերար ձեռքերու կարօտ մնացած :

Սորի Ս. Աստուածածնի վանքը Սկաւառակ Ս. Գէորգի, Պարաձորի, Բաղէնի Ս. Աստուածածնի եւ Գամաղիէլի վանքերու⁴⁰ հետ 1895ին կը կողոպտուի եւ կը քանդուի (Արարատ, 1896, էջ 89 եւ 246. հմմտ. եւ վերը) :

39. Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վարդան Աշխարհագիրը Մոկաց գաւառի մէջ կը յիշէ Ս. Վարդանի վանք մը (Saint-

³⁹ Հմմտ. եւ Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 1033, թ. 567 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 172) : — Հայ վանքերու համար տրուած կոնդակներու պատմութիւնն ալ իր մէջ հետաքրքրական է, մանաւանդ անոնց տարածումի ու հաւաքումի հարցերը : Այսօր քանի՞ — հեռաւոր — վայրերու մէջ կը գտնուին անոնք. այսպէս Գողթնի Ս. Խաչի կոնդակն իր Թովմաս առաջնորդին հետ մինչեւ Բեղգիա գացած է. հմմտ. Սարուխան Ա., Բեղգիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջ 138—139 :

⁴ Սորիայ կամ Սորբայ Ս. Կարապետի եւ Մոկաց աշխարհի ու Սպակերտի դեռ ուրիշ քանի մը վանքերու մասին Ռչտունեաց գաւառի վանքերու նկատմամբ գրուած ատեն արդէն խօսած ենք. հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1940, էջ 21 : Սորիայ Ս. Կարապետի կոնդակին համեմատ Գրիգոր Աղթամարցին սոյն վանքին վանահայր եղած է (Վան-Տոսպ, 1912, Ա., թ. 11—12, էջ 175—176) :

Martin, Mémoires II, էջ 428), որ Առնոսի ստորոտը շինուած է (Բիւզանդիոն, 1904, թ. 2230, Նօտարք, էջ 197), մինչ Պալեան կը խորհի գոյն Գաւաշ⁴ զիւղի Ս. Վարդան վանքին հետ նոյնացնել (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1027) : Բայց կրնայ ըլլալ նաեւ որ Պալեան Մոկաց այս վանքը կ'աւանդէ, երբ կը գրէ թէ՝ Վանայ Նոնենից (Նոնենից) ձորին մէջ կայ Ս. Վարդան անուանով վանք մը, որ նմանապէս Նոնենից Ս. Նշան կամ Ս. Միհայր Նոնենից⁵ կոչուած է (անդ, թ. 1027) :

Մոկաց Ս. Վարդանի վանքին մէջ 1572ին Սրապիոն Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ի յանապատիս (որ) սուրբ Վարդան կոչի յերկիրն թրքաց, որ այժմ (ի) Մոկա կոչի ի յսան Առնուատա եւ յայլ համօրէն եղբարց իմոց որ կան բնակեալ յայս սուրբ Վարդան . . . : Ոգորմեա Քրիստոս Աստուած Դաւիթ բարունապետին, որ միջնորդ եւ կամակից եղաւ սուրբ աւետարանիս, որ հայրախնամ խնամէ ի վերայ իմ» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 676) : Անկէ յատաջ 1580ին ալ ի «սուրբ Վարդան վանք Մոկաց» կը գրուէր սուրիչ Աւետարան մը :

⁴ Գաւաշ Ռչտունեաց գաւառի նոր վիճակներէն է, հաւանականօրէն անոր համանուն հին գիւղէն այգպէս կոչուած :

⁵ Մանօթ է Նանէնից Ս. Մինաս վանքը, հմմտ. վերը :

Յիշատակադրութիւններու մէջ կը հանդիպինք Նոնենից Ս. Վարդան անուն վանքի մը, որ գուցէ նախորդին հետ նոյն բլրայ (համտ. նախորդ վանքը, որ եւ Պալեանի վարկածը եւ տեղեկութիւնը) : Աւետարան մը կը կազմուի՝ «Ի յերկիրն Մոկաց ի վանքն Նոնենից ի սուրբ ուխտն սուրբ Վարդան» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 296) : Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակադրութիւնը՝ «Փառք... արդ նորոյեցաւ... եւ իմ տեսեալ զսա... ետու ԴՌ զկն Թումայ եպիսկոպոսին ի վանքն Ճալեթու ի Շաքի եւ առ ի զսա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոցն հաւրն Կարապետին եւ մաւրն Խոջիսաթունին եւ հանգուցեալ հաւրեղբայրն իմ Գրիգոր կրանաւորին, որ մարտիրոսական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս : Արդ եւ Մխիթար մեղապարտ եպիսկոպոս ի յերկրէն Մոկաց ի վանացն սուրբ Վարդանայ ի զեառաքաղաքէն Նանենից զնեցի զքարոյղիւրքս ի Շարուան եւ կազմեցի ի յերկիրն Գեղամայ ի զեառղն, որ կոչի Վարդենիս, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին ի յառաջնորդութիւն զաւառիս պարոն տէր Մելքիսեթին եւ յիշխանութիւն պարոն Շահնապարին, որ է յաղթող դորափար ի վերայ սլազղեաց» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2156) :

Պալեան Վասպուրականի մէջ Ս. Վարդան անունով չորս վանք գիտէ, առաջինը

Վանի ծովեզերքը, երկրորդը Արեգ գիւղի մերձ, երրորդը Գաւաշ գիւղի գիւմացը եւ չորրորդը Նոնենից ձորի մէջ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1027) : Ասոնց մասին թէեւ խօսած ենք, բայց հետագային մանաւանդ առաջինին մասին պիտի անդրադառնանք, ինչպէս պիտի խօսինք Սեղայ Ս. Յովաննէսի, Դերեկի Ս. Աստուածածնի եւ Մարութայ կամ Մարութայ Բարձր Աստուածածնի Ամիւկի Ամենափրկիչի (Աշխատանք, 1913, Թ. 28) եւ ուրիշ քանի մը վանքերու վրայ (այլուր) :

41. ՓԱՍԱՅ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԳԵՂ ԱՆԱՊԱՏԸ

Փասայ կամ Փեսի վանքը կանգնած է Մոկս գիւղաքաղաքին արեւմուտքը բարձրացած լեռան վրայ, լճան գիւղին մերձ, Փութկու հովտին մէջ : Օժտուած է շատ դուարձալի տեսարանով, բնաիր օղով, պաղ ջրով, հոծ անտառներով եւ արօտավայրերով : Եկեղեցին կին մը շինել տուած է (Աղղը. Հանդ. 1916, էջ 209 եւ Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2199) :

Այս վանքին մէջ Իսրայէլ եռանդուն զրիչը շատ մը օրինակութիւններ կ'ընէ. 1447ին կը գրէ Աւետարան մը «յերկիրս Մոկացի գիւղս որ Փասավանք կոչի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գրիգորին եւ Փրկչին» (Նօտարք, էջ 156. Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասսուլի, էջ 398) : Դարձեալ 1455ին ուրիշ Աւետարան մը (Նօտարք, էջ 178. Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասսուլի, էջ 421—422), 1456ին նորէն Աւե-

տարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուգայի հայ. Զեռագրաց ցուցակէն Թ. 57) 1463ին կրկին Աւետարան մը (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 274), 1466ին եւ 1473ին նորէն Աւետարաններ (Նօտարք, էջ 225—226. Բարխուդարեան, անդ, էջ 146. Հանդ. Ամս., 1917/18, էջ 144) : Իսկ 1466ին եւ 1469ին կ'արտագրէ Յայսմաւուրք (հմմտ. Առբերդի վանքը, Նօտարք, էջ 225. Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուգայի հայ. Զեռագրաց ցուցակ, էջ 227, անտիպ) : Յայսմաւուրքի մէջ կայ թէ Փասաւանքի արեւդաներէն մին զրախօրը կը տեսնէ եւ հոն կը դանէ վանքին Ռուսինոս տնտեսը (հմմտ. Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 82) :

42. ՓՈՒԹԿՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ ՍԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Վասպուրականի մաս կազմող Մոկաց դաւառի բաժնին մէջ, Արտօս լեռնաշղթայի Եղերով լեռան արեւելահայեաց լանջին վրայ շինուած է Ս. Գէորգի վանքը, որ կոչուած է Փռլթկու կամ Փուղկոյ Ս. Գէորգ եւ Սարի վանք (Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 89) :

Վանքին հին շէնքերէն շատ քիչ բան մնացած է : Խաչատուր կաթողիկոսը 1887ին առնոր այժմեան Ս. Գէորգ անուն մատուոն ու զմբէթը կառուցանել տուած է : Աղթամա-

րեան Աւետարանի մը սկիզբը կայ՝ «Վեհա-
փառ Խաչատուր կաթողիկոս Ռչտունի ի
Մոկս այցելութեան զնալու առթիւ Փութկու
Ս. Գէորգ վանուց ամբողջ շինութիւնք ի հի-
մանց նորոգեց, գերեզմանի վրայ հոյակապ
մատուռ մը կանգնեց, շինեց նաեւ աղբիւրի
ջրուղին ծախիւք մեծի տանն Արծրունեաց,
յամի Տեառն 1887, Յուլիս 16ին: Սոյն միջո-
ցին սուրբ Աւետարանս ի Մոկաց փոխադրեաց
ի Թանգարանս սուրբ Աթոռոյս անկորուստ
պահելու համար» (Լալայեանց, Յուլ. հայ.
Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 636 եւ 1018):

Ս. Գէորգ այժմ անսիւն եւ պարզ տա-
ճարէ մը եւ դաւիթէ մը կը բաղկանայ: Դար-
ձեալ ուխտաւորներու եւ ճամբորդներու հա-
մար քանի մը սենեակ ունի: Տաճարին հարա-
ւային կողմը փոքրիկ մատուռ մը կայ — որ
դուցէ հին վանքին եկեղեցին ըլլայ: Հոն գե-
րեզմանի մը մէջ Ս. Գէորգի ծնօտն ու աջն
ամփոփուած են: Իսկ դաւթին կամարակալ
քարին վրայ քանդակուած է աքաղաղ մը եւ
տակը դրուած՝

«Կերտեցան շինուածք սոյն մենաստանի
Կից նմին մատուռն հանգստեան տեղի,
Արբոյն Գէորգայ քաջ զօրավարին
Յար Հայոց աղղիս բարեխօս յերկին.
Ի ձեռն Խաչատուր կաթողիկոսի
Եւ աստուածարեալ վեհ հայրապետի,
Ծախիւք եւ արդեամբք Արծրունեան մեծի,

Տանն Աղթամարայ յաւէտ պանծալի

Յամի Տեառն 1887 Յուլիս 16 :»

(Աղգր . Հանդ . , 1912 , էջ 97—99 եւ
Նօտարք , էջ 54 , ծն . 1 :)

Ա . Չանոյեան «Բիւզանդիոն» թերթին մէջ (1903 , Թ . 2156) . վանքին անունը կ'ուզէ ստուգարանել : Կը համարի թէ՛ «Փութկու» ծագած ըլլայ «փութ» բառէն , որ կը նշանակէ կուռք՝ չաստուած : Լալայեանց ալ հեթանոսական հետք կը գտնէ (Աղգր . Հանդ . , 1912 , Թ . 1 , էջ 97)՝ «Փութկու Ս . Գէորգի վանքը ամենայն հաւանականութեամբ փոխարինել է այն մեհեանին , որի նմանը Հայոց վերջին Տիգրանը շինել է իւր եղբայր Մաթան քրմապետի դերեղմանի վրայ՝ որպէս զի զոհերից բոլոր անցորդները վայելեն եւ հիւրերն ընդունուին գիշերն անցկացնելու համար» : «Բիւզանդիոն»ի խմբագրութիւնն (անդ) Չանոյեանի վարկածը թէեւ կը հրատարակէ , սակայն զայն չ'ընդունիր : Չանոյեան դիտել կու տայ նաեւ որ՝ «Ներքին գաւառներու մէջ կը պատահինք՝ «պուրթան (= փութին) , պուրթան (= փութան) , պուրթգ կամ փուրթգ (= փութիկ կամ փութք) եւ այլ այնպիսի անուններու , որոնք ընդհանրապէս անանցանելի կիրճերու , լեռներու , ապառաժ քարերու եւ բնական յաղթ պատուարներու կը տրուին» (հմմտ . Բութ անունով վայրեր Միրախորեան , Ուղեւորութիւն , Բ . , էջ 35 . Բնաչի . Բառարան , էջ 431 եւ Պատմութիւն

սրբոց Հոփիսիմեանց, էջ 301) : Հետեւաբար Փութկու Ս. Գէորգ կրնայ իր դիրքին ու գտնուած տեղւոյն համար այսպէս կոչուած ըլլալ, այս է Սարի կամ ապառաժի կամ կիրճի Ս. Գէորգ : Մինչդեռ Նարլեան (Արեւելք, 1894, Թ. 3030—3031) կանխաւ ուրիշ արտայայտութիւն ըրած է : Անոր համեմատ վանքին անունն է Պուտքի Ս. Գէորգ եւ այդ անունը ծագած է «պուտուկ» բառէն : «Պուտուկ վանի Հայոց մէջ կը նշանակէ՝ հողեղէն կճուճ, չէօմլէհ» : Ու կը պատմէ աւանդաւիճակ մը, որուն համեմատ ծերուկ մը պուտկի կամ պուտուկի մէջ կը պահէ եղեր Ս. Գէորգի մասունքը (հմմտ. եւ Աղղր. Հանդ., 1916, էջ 207) : Նարլեան դեռ կ'ըսէ (անդ, Թ. 3031) «Կան մարդիկ ալ որ կ'ըսեն թէ այդ վանքին փութկէ անունը ծագում առած է կամ փութորիկ բառէն, որ սուրբ Գէորգի տարրն է արդէն եւ կամ փութանակի բառէն, քանզի սուրբ Գէորգ փութանակի կը հասնի փտանդելոց օգնութեան» (հմմտ. նաեւ Աղղր. Հանդ., 1916, էջ 210) : Նարլեան թէեւ այս մեկնութիւնը խելացի կը գտնէ, սակայն աւելի կը նախընտրէ պուտկէ յառաջգայութիւնը : Իսկ մեր կարծիքով պուտրգ կամ փութրգ բառերէն դուրսէ առնուած ըլլայ վանքին անունը կամ աւելի ճիշդը «փութկայ կամ փուտկայ» բառէն, որ կը նշանակէ պանդոկ, իջեւան» (հմմտ. Աճառեան, Արմատական Բառարան, էջ 1306) : Եւ արդէն Ս. Գէորգի

վանքը ճամբորդներու ապաստանարան ու իջեւան եղած է ու է : Հ. Վարդանեան կը հարցնէ թէ փուտկայ «բառին հետ կապ ունի՞ արդեօք փութկի Ս. Գէորգ իբրեւ իջեւան, օթեւան» . եւ կը յաւելու՝ «Խ. Լեւոնեանի եւ Զանոյեանի կարծիքները թէ պրս. փութ (կուռք) բառէն ծագած ըլլայ փութկի (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 2150 եւ 2156) չափ բռնադբօսիկ են իրենց պատճառարանութեանց մէջ» (Բառաքննական Դիտողութիւններ, Ա., Վիեննա 1913, էջ 114) : Կը դիտեմ նաեւ որ՝ պարսկերէն պուտկաթա բառը կուտուի եւ պանդոկ կը նշանակէ :

Խ. Լեւոնեանի համաձայն այս վանքը նմանապէս Սարի Ս. Գէորգ կամ Փութկի կամ Փութկու Ս. Գէորգ կոչուած է մերձաւոր Փութկա գիւղին անունովը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1194) :

Եղերով սարը տարին տասը ամիս ձմեռ եւ երկու ամիս գարուն ունի : Ան բուքի, փոթորիկի եւ սառնամանիքի վայր է : Վտանգաւոր է անոր վրայէն ճամբորդելը եւ սակայն ստէպ հարկաւոր : Որքաններ հոն սարսուռով մահը դիմաւորած են : Բայց բարեբաւորէն Ս. Գէորգ Հայաստանի Ս. Բեռնարդոսն է : Սակայն սա կարեւոր տարբերութեամբ : Մինչ հոն շները վտանգեալներու օգնութեան կը փութան, հոս Ս. Գէորգ աքլոր⁴³ մը ունի, որ

⁴³ Ս. Գէորգ ունի արջ մը, որ թոնիրի մօտիւրը կը մաքրէ եւ ուրիշ մը եւս, որ ցորենը ջաղացը կը

ճամբորդներուն կ'իմացնէ թէ ե'րբ անվտանգ
կրնան ճամբորդել (Բիւզանդիոն, 1897,
թ. 96, նոյնը, 1903, թ. 2149. Շէրենց,
Սրբավայրեր, էջ 133. Արեւելք, 1894,
թ. 3031 եւ 1906, թ. 6332. Բնաշխ. Բա-
ռարան, էջ 431. Հմմտ. եւ «Վասպուրական»,
Վան-Վասպուրականի ասրիկեան հերոսա-
մարտի տասնեւհինգամեակի առթիւ, 1915—
1930, Վենետիկ 1930, էջ 228, ուր եւ սոյն նա-
հանգի վանքերէն ոմանց մասին համառօտ
տեղեկութիւններ եւ մի քանիին պատկերները
էջ 226—230 եւն) :

Փութկի Ս. Գէորգի հիմնարկութեան
թուականն անծանօթ է :

Ոստանիկեան կը գրէ՝ «Թէպէտ հիմնար-
կութեան մասին ստոյգ բան մը քաղել կարելի
չէ, սակայն մօտաւորապէս Արծրունեաց իշ-
խանութեան օրով շինուած լինել թուի»
(Արեւելք, 1887, թ. 1143) : Իսկ Խաչիկ
Լեւոնեան կը գրէ՝ «Այս վանքը բաղմաթիւ
միաբաններէ բաղկացեալ ճոխ դպրավանք
մ'ունեցած է ժէ.—ժԶ. դարուն, ինչպէս կը
ցուցնեն գրչագիր յիշատակարանները (Բիւ-
զանդիոն, թ. 2149) : Կը դարգանայ Զաքա-
րիա Բ. կաթողիկոսի օրովը շնորհիւ Սարգիս
Սորբեցիի : Առաջնորդներէն է Յովհաննէս
Վիլիստփայ (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1194) :

Զեռագիրներու մէջ յիշատակութիւններ

տանի, աքլոր մը, որ կը դուշակէ ճամբորդելու ժամա-
նակը եւ ուռենի մը, որ խաղող կու տայ (Հմմտ. Աղա-
տամարտ, 1909, թ. 132) :

կան Մոկաց աշխարհի մէջ գտնուած Ս . Գէորգ վանքի մը մասին , բայց կարելի չէ ստուգապէս ըսել թէ սոյն դաւանին մէջ գրուած համանունն ո՛ր վանքը ակնարկուած է եւ կամ համանուն վանքերէն ո՛ր մէկն է նշանակուած : Մի քանի տեղ Փութկու Ս . Գէորգ գրուած է եւ հետեւարար կառկած չկայ որ անոնց մէջ սոյն վանքը նկատողութեան առնուած ըլլայ : 1355ին գրուած Աւետարանի մը յաւելեալ յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Աստուած ողորմի էվանդենց Կադարուն , որ վիանաց արտն ոխվարար ի դուռն Փութկի Ս . Գէորգայ» (Լալայեանց , Յուց . հայ . Զեռ . Վասպ .ի , էջ 206—207 , ուր տես եւ ուրիշ նուիրատուութիւններ , ինչպէս եւ անդ , էջ 636) :

1418ին Կարապետ արեղան կը գրէ Մաշթոց մը՝ «յարքունական երկիրս Մոկաց ի յանապատիս Ս . Գէորգ եւ առաջնորդիս մերոյ որ անուն տէր Ստեփաննոս յորջորջած . . .» (Նօտարք , էջ 54 , ուր այս խօսքեր Փութկաց Ս . Գէորգի համար կ'առնուին) : — 1435ին Պետրոս արեղացի առաջնորդութեան ժամանակ «ի վանքս որ կոչի Ս . Գէորգ դաւրավար» Աւետարան մը կ'աւարտի (Լալայեանց , Յուց . հայ . Զեռ . Վասպ .ի , էջ 372) : — 1512ին «ի սուրբ ուխտս որ կոչի յանուն սրբոյն Գէորգեայ ի յերկիրս Մոկաց» կը գրուի ժամագիրք մը (Ոսկեան Հ . Հ . , Մայր ցուցակ , Բ . անտիպ , էջ 646 , կամ Թ . 1014 Զեռացիր Թղ .

146 ա) : — 1560ին՝ «Գրեցաւ Աւետարանս ի յերկիրս Մոկաց ի վանքն սուրբ Գէորգայ զօրավարին յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Յովսէփ վարդապետի եւ Ներսէս եպիսկոպոսի» (Արծուի Վասսուլի, 1859, էջ 155—156 եւ Լալայեանց, Ջաւախք, էջ 289) : — 1688ին Աւետարան մը կը տրուի յիշատակ՝ «Ի դուռն Ս. Գէորգայ զօրավարին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., 1688, Երեւան, Ս. Պետրոս Պօղոս Եկեղեցւոյն Աւետարանը, որ զուցէ Մուղնի Ս. Գէորգի նուիրուած ըլլայ) :

Փութկու վանքի մէջ աւանդութեան համաձայն պահուած են Ս. Գէորգի ծնօտն ու աջը (համատ. վերը եւ Մասիս, 1892, էջ 111, ուր եւ Վան-Վասսուլերականի միւս վանքերու մասին ալ հակիրճ տողեր նուիրուած են) : Ս. Գէորգի սոյն մասունքը ժամանակ մը կը պահուէր Պէդար գիւղի Եկեղեցին (Բիւդանդիոն, 1904, Թ. 2289) :

Փութկու Ս. Գէորգի վանքը ունեցած է քիչ հող ու կալուած, բայց ունեցած է մեծ համբաւ իբրեւ հրաշագործ : Իր անուանովը մեծամեծ զումարներ քովէ քով կը բերուէին⁴⁴ : Անոնցմէ մաս մը վանականներու

⁴⁴ Փիւղալէմեան կ'արտայայտուի՝

«Ամ ըստ ամէ քանի հազար դահեկան
Սուրբ Գէորգայ սակս ժողովեն անխափան,
Սորա տաճարն Մոկաց երկրին կայ սահման,
Մերձ Եղերով լեռն, որ է իւր յանդիման» :

(Չորս Ընկերք որ է ճանապարհորդութեան
Վանայ մինչեւ Կ. Պոլիս, Թիֆլիս 1882,
էջ 43) :

բաժինն էր, մաս մը հոն ապաստանողներու
կը յատկացուէր, իսկ մաս մըն ալ Աղթամարի
կը յանձնուէր, քանի որ անոր իշխանութեան
ենթակայ էր ⁴⁵ Յաւելունք՝ մաս մըն ալ հա-
ւաքողները բաց ի իրենց արդար վարձքէն
զաղտագողի իրենց կը սեպհականէին (Բիւ-
զանդիոն, 1903, Թ. 2149, հմմտ. նաեւ Ար-
ձագանք, 1886, էջ 681—682) : Այս հանգա-
նակութիւններու միջոցին խաբէութիւններ
եւ կեղծիքներ եւս կը սպրդէին (Բիւզան-
դիոն, 1903, Թ. 2149) :

⁴⁵ Յովհաննէս մահտեսին 1839ին Աղթամարի
կաթողիկոսին յանձնարարականովը Պոլիս կու գար եւ
կը ծանուցանէր որ Բուրտ մը վանքին կը տիրանայ
եւ վանահայրը կը սպաննէ եւ կը խնդրէ «Ֆէրման»
տալ իրեն «տիրապետել զնոյն սուրբ վանս» : Խնդրին
կարգադրութիւնը Պետրոս արքեպ. Կուրացիին կը
յանձնուի (Զեռագիր Վիենն. Մխիթարեան Մատենա-
դարանի, Թիւ 703, էջ 63) :

Ժ Գ .

ՍԱԼՆԱԶՈՐ-ԲԱՂԷՇԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Սալնոյ ձորը Աղձնեաց նահանգի գա-
ւառներէն է, բայց յետագային իբրեւ Բաղէչի
կամ Բիթլիղի գաւառ (ոչ՝ հին սահման-
ներովը) մաս կազմած է Վանի նահանգին,
որուն մէկ գաւառն ալ Մուշ էր: Բայց 1875ին
Բաղէչ եւ Մուշ Վանի նահանգէն բաժնուելով
ի միասին մէկ նահանգ կը կազմեն:

ՍԵԼՆԵՉՈՐ - ԲԵՂԵՅԻ ՎԵՆՔԵՐԸ

1. ԱԹԱՆԱԳԻՆԷԻ ԿԱՄ ՄՈՃԿՈՆԻՑ ՎԱՆՔԸ

Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Տատիկ, մի ի գաւառացն է սա Աղձնեաց աշխարհին... ի վերջին ծայր գաւառիս լայնացեալ դաշտանայ ձորն հարուստ տարածութեամբ եւ լերինքն հանդիպակաց սահման հատանեն նորա եւ գաւառին Խիզանայ: Ի հիւսիսոյ կուսէ գեղատեսիլ դաշտավայրիդ ի բարձր դուրի է փոքրիկ մենաստան Աթանազինէ հայրապետին Մոճկոնից վանք կոչեցեալ յանուանէ գիւղին որ է առընթեր նորա...» (Տեղագրութիւնք, էջ 249): Մոճկոնք գիւղի հիւսիսային կողմը, սարաւանդի մը վրայ հիմնուեր է Աթանազինէի կամ Մոճկոնից վանքը (Լուսմայ, 1900, Ա., էջ 220. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 113), որուն եկեղեցին «մատրանաչափ (է) եւ զուրկ ի միաբանից եւ ի բնակարանաց, չիք նորա թեմ եւ ոչ մի» (Սարգիսեան, անդ, էջ 249): Անծանօթ կը մնան այս վանքին ինչպէս հիմնարկութեան պարագաները, նաեւ գործունէութեան չրջանը: Յիշատակագրութենէ մը կ'իմացուի թէ՝ տաճարը 1633ին նորոգութիւն տե-

սած է ¹ : Ունեցած է արտեր եւ ընդարձակ մարդագետին, պարտէզ ու ջաղացք ², նաեւ ձեռագիրներ (Հայրենիք, 1893, Թ. 415, Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 328. 1898, Թ. 508. 1907, Թ. 3368, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բորն., էջ 182 եւ Լումայ, 1900, Ա., էջ 220) :

2. ԱՄՐՏՈՒԻ ՎԱՆՔԸ

Ամրտօլի վանքը Կոլոտի նկարադրութեան համաձայն կը բարձրանայ Բաղէշի «վիմածիլ» բլուրին գաղաթը : Արեւելեան կողմէն՝ «սահմանաւորեալ արեղնածաղ կողմամբ զարմանաշատ աղբերակօք կարկաշահոսիւք եւ ծաղկապաճոյճ փոքր պարտիզիւ» : Արեւմտեան հարաւային կողմէն՝ «Ծիծաղածաւալ երկարաչու վիմարուղիս յորդ ընթացիւ գետով եւ թեկնաթէկ հեղաքայլ առուիւ, ոլորտախաղացեալ առ հարաւով. զեղաւորեալ ծառատնկօք պտղաւէտիւք» : Իսկ հիւսիսային կողմէն՝ «Բարձրաբերձ տամբք քրիստոնէից հպաւորեալ շիրմիւք հաւատացեալ ննջեցելոց» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1204 եւ 1907, Թ. 3300) ³ :

¹ Ս. Արիստակէս կը համարուի այս վանքին հիմնադիրը (Կալհօկեցի Պետ. Ծ. Վ. Ասիական ճանապարհորդութիւն ի Հայրենիս, Կ. Պ. 1881, էջ 53, ուր եւ Սալնաձորի միւս վանքերու մասին հակիրճ տողեր նուիրուած) :

² Մուշի վանքերու շարքին մէջ եւս պիտի անդրադառնանք այս վանքին, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը վանքերու, որոնց մասին այս տեղ կա'մ քիչ խօսուած է եւ կամ ամենեւին :

³ Ամրտօլի վանքը հիմնուած է Բաղէշ քաղքին

Վանքին տաճարը բաւական ընդարձակ է — ունի 15—20 ճարտարապետական կանդոն տարածութիւն — եւ օժտուած երկու կարգ երեքական սիւներու վրայ բարձրացած կամարներով, որոնց վրայ փոքրիկ եւ դռթական սճով շինուած կաթուղիկէ մը կը դնուի: Աչքառու են տաճարին որմերուն վրայ քանդակուած զանազան դարդերը, բազմազան խաչերը եւ դռներու, խաչկալներու եւ եպիսկոպոսական աթոռին վրայ եղած գեղեցիկ ձեռարուեստները: Բեմին աջակողմը գետեղուած է քար մը, որ աւանդութեան համաձայն Թադէոս տաքեալէն օծուած է ⁴ (Բիւղ. 1900, Թ. 120, 1907, Թ. 3300, 1900, Թ. 3916):

Կաթուղիկէն մեծ է եւ ութանկիւնի: Գմբէթին վրայ՝ կայ այս արձանադրութիւնը՝ «Շինումն եղեւ սուրբ Գմբէթիս ծերունադարդ Տեառն Վարդանիս, այլ եւ քաջ հովուապետին սրբազան եպիսկոպոսին միշտ մշտաչէն վանօրէիցս, հօրս մերոյ Տէր Ղազարին, կաթնա-

հարաւային ծայրը (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 58, Բիւնդանդիոն, 1900, Թ. 1001), լեռնաձորի մը կուտակումի մէջ եւ օժտուած գեղեցիկ դիրքով (Բիւղանդիոն, 1900, Թ. 1200):

⁴ «Թէ աւագ խորանը եւ թէ նորա երկու կողմի փոքրիկ խորաններն կամարաւաղ եւ զիսարուորակ են: Աւագ խորանին մէջ տեղը լուսամբուտ մը կայ. ասոր անունն է սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ. աջ կողմինը Ս. Ստեփաննոս, ձախ կողմինն է Աստուածածին: Սեղանը քարաչէն է, որուն երկու կողմերն երեքական սոք սանդուխներ կան. աջ եւ ձախ կողմերուն սեղաններն ալ այս միջին սեղանին կցեալ են» (Արծուի Վասպ., 1864, էջ 67):

մատույց մօրս Սարային, Լղբօրս մեր Տէր
Պաղտատարին... Եւս իշխանապետ եւ կեն-
դանի Խաչմանուկին, այլ եւ համայն Քրիս-
տոնէից, ի ծայր թւոյն մեր տօմարիս ԻԶ յո-
բելեանի իննեակ թվոց պակասի 1692 Յունիս
ամսոյ ԺԱ. յոյժ դառնացեալ ժամանակի»
(Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3916): Պալեանին
այս արձանագրութիւնը ծանօթ էր այսպէս՝
«Ի ծայր թւոյս ԻԶ. յոբելինի, իննեակ թուոյ
պակաս... Յունիս ամսոյ ԺԱ. շինուին եղև
սուրբ զմբէթիս, ծերունազարդ Տեառն Վար-
դանիս, Եռանդուն հովուապետիս, սրբազան
Եպիսկոպոսիս, միշտ մշտաշէն վանօրէից»,
հօրս մերոյ Տէր Ղազարին... տուք ողոր-
մին» (Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3300):

Եկեղեցւոյն զեղակերտ բեմին առջեւն է
Վարդան Բաղիշեցիի զամբանարանը, որուն
սնաքարին վրայ կայ՝

«Ով կենատու սուրբ Խաչ Փրկչին .
Ներկեալ արեամբ կենարարին
Բարեխօսեա յօրն ահադին
Վասն Վարդանոյ մեծ տէլէտին
Շինող սրբոյ այսմ տաճարին
Թվին ՌՃԽԴ»:

(Արծուի Վասպ. , 1864, էջ 69. Բիւզան-
դիոն, 1907, Թ. 3300 եւ 1909, Թ. 3196. Կիւ-
լէսէրեան, Կոլոտ Յովհ. Պատրիարք, էջ 201,

⁵ Սոյն արձանագրութեան տակ դեռ գրուած է՝
«Վերակացութեամբ վանքին Գրիգոր վարդապետի,
ՌՄՂԹ Թուականին» (Բիւզանդիոն, 1908, Թ. 3300):

ուր ՌՃԽԴ թուականը կը սրբազրուի՝
ՌՃԾԴ) :

Իսկ անոր տաղանաքարին վրայ քանդա-
կուած է՝

«Ի տաղանի աստ ամփոփի,
Մարմին մաքուր մեծ հռետորի,
Տեառն Վարդանայ փաշերայի (փաղերայի),
Արի եւ քաջ վարժապետի
Խարաղնաղղեաց ճղնաւորի,
Աստուածաբան վարդապետի,
Որ ի հովտէս յայս տրամալի,
Եւ առ Փրկիչն, ի յոյսն բարի (բնաւի),
Ի ԻԳ. յոբելէնի
Երբեակ թուոյս (թուով) յաւելադրի,
Որ հանդիպիք տուք զոգոսրմի» :

(Արծուի Վաստ., 1864, էջ 68. Կիւլէ-
սէրեան, Կոլոտ Յովհ. Պատրիարք, էջ 201—
202 եւ Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3300 եւ 1909,
Թ. 3916, ուր բաւական տարրեր է ընթեր-
ցուածը) :

Վարդանին զամբարանին մօտն է Բար-
սեղ Բաղիչեցիի հանգստարանը՝

«Ով քառանիչ զէն յաղթութեան,
Ներկեալ արեամբ տէրունական,
Բարեխօսեա (բարեխօս) առ անմահ արքայն՝
Մեծ Բարսեղին բարուն անուան
Թվին ՌԿԴ (1615) յիշեցէք ի Քրիստոս» :

(Կիւլէսէրեան, Կոլոտ Յովհ. Պատ-

ընթացք, էջ 201. Արծուի Վասպ., 1864, էջ 68) :

Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը, որ Զե-
նորի պատմութեան առաջին հրատարակու-
թեան կցեր է «Յիշատակարան պատմագրա-
բար», կը հաղորդէ նոյնին մէջ թէ Վարդան
կը հանդէժի՝ «...ի դամբարանի ներ յատակի
սոյն սուրբ տաճարի առընթեր վերոյստադեալ
վարդապետիս Բարսղի⁶ ընդ այլ համակար-
գադլուիս ըսբունեացն» (Անդ, էջ 147—148) :
Այս վարդապետներէն մէկն էր Արրահամ
վարդապետ Ամթեցին, որ 1681ին կը մեռնի
եւ Ամրդօլի մէջ կը թաղուի (Բիւզանդիոն,
1907, Թ. 3916) : Նմանապէս հոս կը ցուցուի
Մկրտիչ Եպիսկոպոս Քարհատեանի գերեզ-
մանը (Անդ, 1907, Թ. 3300) :

Տաճարին արեւմտեան հիւսիսային ան-
կիւնը կան երեք գերեզմանաքարեր, որոնցմէ
մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «Այս է տապան
մերոյ պետի Կողտանցի Զաքարիայի, որ փո-
խեցաւ երկրէս երկին ՌՄ քառասուն վեցին
Նոյեմբերի Ա. ⁷» (Անդ, 1907, Թ. 3300) :

Արտաքին մեծ զրան ճակատը քանդա-

⁶ Շիրիմներուն վրայ՝ Բարսեղ եւ Վարդան վար-
դապետներու, որոնք ստուգիւ Ամրդօլ ըրին «գեղեց-
կազարդ, արփիասարաս, նշանաւոր, բարձրահամբաւ,
մեծ համալսարան» (Կոլոտ, էջ 142), ժամանակ մը
գիշեր ցերեկ կանթեղ կը վառուէր (Հայաստան, 1851,
Թ. 8—60) :

⁷ Գուցէ միւս երկու գերեզմաններն ալ Յովհան-
նէս եւ Խաչատուր վարդապետներու հանդստարան-
ներն ըլլան (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադեան
Վ.ի, Ա., էջ 99 եւ Դիւան, Ժ., էջ 54) :

կուած է այս արձանագրութիւնը՝ «Կարողութեամբն Աստուծոյ եւ շնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ գեղեցկադարձ տաճարս սրբոյն Յովհաննու Կարապետիս վերակացութեամբ Վարդանայ աստուածաբան վարդապետի եւ օղնականութեամբ քաղաքիս եւ թաղիս ժողովրդոց ի թվին թՃԽԳ. ամէն» (Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3300) :

Հ. Սարգիսեանի վրայ Ամբոսլի շէնքը՝ շատ դէշ, իսկ դիրքը՝ շատ լաւ կ'աղդէ : Կը դրէ՝ «Զորք մենաստան են ի քաղաքիս (Բաղէշ), Երեքն արտաքոյ շինին եւ միւսն ի միումն թաղիցն, որ կոչի Ամբոսլ կամ լաւ եւս Ամլորդւոյն վանք. զի յանուն սրբոյն Յովհաննու Կարապետին կառուցեալ է ի թաղի անդ որ ի նոյն անուն յորջորջի : Մենաստանին շինուած շունի ինչ արժանի գովեստից, զի խրթնութեամբ եւ մթութեամբ եւ անձուկ տարածութեամբն շտայ ինչ գուարճութիւն ումեք, այլ դրիցն վսեմութեամբ զանցանէ յոյժ քան զբաղում շինուածովք քաղաքին, քանզի ի ձորամիջի գոլով նիստ նորա եւ ի վերայ կողաց լերին նորին ձորավայրի Երեւք պատուհանացն հային ընդ ամենայն երկայնութիւն ձորոյն, ընդ որ եւ մի ի գիտոցն անցանէ . . . եւ ի բարձրութենէ անտի տեսնիլ սքանչելի երեւեցուցանէ, մանաւանդ որոց ի տանիսն ելեալ ի գնին կայցեն, ձորն մեծ ակներեւ լինի ական մինչեւ ցքաղաքամէջն, պարտէզքն եւ ծառաստանքը իստն ընդ տանց շինուածոց եւ գետն անընդ-

Հատ խոխոջմամբ անցանելով դառաջեաւ եւ
 դետեղերն ընդ ամենայն երկայնութիւն մե-
 նաստանին է պարտէզ աստիճանաձեւ յօրին-
 մամբ, եկեղեցին ընդարձակ, սիւնազարդ եւ
 դմբեթաւոր, մեծ է քան զամենայն եկեղեցիս
 միւս վանորէից եւ քաղաքին» (Տեղադրու-
 թիւնք, էջ 242) :

Հ. Սարգիսեանի տեսած Ամրտօլի վանքը
 Բարսեղ եւ Վարդան վարդապետներու մա-
 սով մը շինած եւ մասով մըն ալ վերականգ-
 նած մենաստանը չէր : Անոնց կրամած, սրբա-
 տաշ, խաչակառ կաթուղիկէիւ եւ «բախատես
 բնակարանիւք» (Կիւլէսէրեան, Կոլոտ Յովհ. Պատրիարք, էջ 144) վանքէն կը մնար միայն
 տաճարը, իսկ «բախատես» բնակարանները
 «Հիմայ խրթնաղած եւ լքուած» (անդ, էջ 145,
 ծն. 1) :

Խնդրի առարկայ եղած է թէ ի՞նչէն այս
 վանքը Ամրդօլ կամ Ամրտօլ կոչուած է :
 Ռմանց համաձայն այսպէս կոչուած է, վասն
 դի նուիրուած է Ս. Յովհաննէս Մկրտիչին,
 որ ամուլ Եղիսարէթի որդին էր եւ ասկէ առ-
 նուած՝ անուանուած է Ամլորդիի վանք, սա-
 կայն ժողովրդեան բերանը դրատեղափոխու-
 թեամբ եղած Ամրդօլ կամ Ամրտօլ (անդ,
 էջ 143—144, ծն. 1) : «Պատճառ անուանա-
 կոչութեան Ամրդօլու վանք, ոմանք ասացին
 աղճատեալ յանուանէ Ամլորդւոյն Յովհաննու
 Կարապետի եւ Մկրտչի վանք : Այլք թէ այն
 թաղ քաղաքին, ուր էր այս վանք կոչեցեալ է
 եւ կոչի Ամրտօլ եւ ի թաղէն առեալ զանունն

կոչին Ամրդօլու վանք» (Հայաստան, 1851, թ. 34—86, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 173) : Իսկ աւանդութեան համեմատ զայն նորոգող Ամիր եւ Տօլ եղբայրներու անունովն այդպէս կոչուեր է (Բաղձավէպ, 1901, էջ 15, Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 380) : Պալեան կը միտի տարակուսելու որ այդ անունն Ամիրտօլ⁸ կամ Ամիրդօվլաթ անձէ մ'ըլլայ, որ անոր նորոգութեան նպատած է (Բիւզանդիոն, 1907, թ. 3300) :

Ինձ հաւանական կը թուի թէ վանքին անունն եղած է Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ. ինչպէս ձեռագիրներն ալ կը հաւաստեն (հմտ. վարը) եւ ապա թաղին անունովը կոչուած է Ամրդօլու վանք. ինչպէս Աւելսու եւ Գոմոց վանքերը :

Ամրդօլի վանքը հին հիմնարկութիւն է՝ «Ի հին եւ ի վաղեմի ժամանակաց կայր դասատուն վարդապետաց ի քաղաքն Բաղէշ ի վանքն, որում անուն Ամրտօլ ասեն» (Առ. Դաւրիթ., էջ 390), սակայն չէ կարելի ըսել թէ ո՛ր դարուն կանոնուած է⁹ : Ապա՝ «Ի հնութենէ խարխալեալ» կը վերանորոգուի (անդ, էջ 390) :

Պօղոս՝ Պարոն Ամիրդօլի համար (1455ին)

⁸ ԺԵ. դարուն կը յիշուի «պարոն Ամիրդօլ» (Նօտարք, էջ 164 եւ 177) : «Նօտարք»ի հրատարակիչը կը դրէ՝ «Թերեւս սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի ուխտն, որ կայ ի Բաղէշ Ամիրդօլ կոչմամբ ի յիշատակ սորին կայ կոչեցեալ» (անդ, էջ 164, ծն. 1) :

⁹ Գուցէ առաքելոց շրջանէն (Արծուի Վասպ., 1864, էջ 65—66) :

«Հրամանաւ քաջ բարունոյս մերոյ Ղազարոյ . . . ի վանքս Բաղիչոյ, որ Ամիրդօլ վերածայնի ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննու Կարապետին եւ Ս. Սիրոնի» կը գրէ Աւետարան մը (Նօտարք, էջ 177—178) : Անկէ յառաջ ալ նոյն անձը (1450ին) միեւնոյն տեղը գրել կու տայ Ճաշոց մը, ուր կը յիշուին Սարգիս վարդապետ, տէր Աստուածատուր, Մկրտիչ, Խոսրով, Ստեփանոս, Յովհաննէս դարձեալ Ստեփանոս եւ Ներսէս (անդ, էջ 164) :

Ղազար երկարատեւ առաջնորդութիւն կ'ընէ : Իր աշակերտը Պօղոս Ամրդօլի նուէրներ կ'ընէ՝

«Ես Պօղոս վարդապետ ծառայ Աստուծոյ եւ աշակերտ Ղազար վարդապետին վկայութեամբն Աստուծոյ եւ սուրբ Յովանիսին եւ արհիպիսկոպոսին Բաղիչու տէր Յովանիսին եւ Մկրտիչ վարդապետին Արծկոյ Աքանչեյապործին եւ Խօճոյ Կարապետին եւ Մկրտիչ վանիցն հօրն (Ամիրդօլ ուխտին) եւ Յովանէս եկեղեց Բանին . . . : Ես Պօղոս վարդապետս եւ Յովանէս արեղոյն գնացաք ի ժողովք եւ եկաք ի վանքս եւ տուի զիմ երեք սուրբ Նշանն զերեք եւ չորս մասն տուի ի ժողովոց տեղն ի Ռու ԶՃ Թանդի տեղն, զիմ հայալ ապրանքն եւ վկայութեամբ Բաղիչու աւագ երիցանուն տէր Մխիթարին եւ տէր Մելքիսէղին եւ առի զչարակնոցն եւ զձին Լարաղովն (համեախաք) . ոչ ոք իշխէ հեռացուցանել ի սուրբ Յովանիսի գրանէն . . . ի Թվ. Հայոց ԶԺ»

(Նօտարք, էջ 198—199) : Յիշատակագրութեանս համեմատ հաւանօրէն Ղազարի յաջորդն է Մկրտիչ¹⁰ :

Բաւական երկարատեւ լռութենէ յետոյ յիշատակագրութիւնները¹¹ կը սկսին ձայն բարձրացնել : «Գրեցաւ եւ կազմեցաւ Մաշթոց եւ սուրբ Աւետարան եւ Գանձարան ի թվ. ՌԺԷ (1568) ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննէսին, որ Ամիրդաւլ կոչի» (Արարատ, 1910, էջ 626) : Աւետարանի մը մէջ կը մաղթուի՝ «Յիշեցէք զնուաստ հոգի... Եղիայ վարդապետն եւ զտէր Աւետիս եպիսկոպոսն եւ զՄարտիրոս կրօնաւորն... տէր Յուսէփ... որ կազմեցաք զսուրբ Աւետարանս ի դուռն Յովանիսին Ամիրդօլա, ի թուին Ռ եւ Ի» (1571, Ակինեան շ. ն., Հաւաք. Յիշ. Էջմ. 303) : Երեք տարի վերջ «(1574ին) ընդ հովանեաւ սուրբ Յովանիսիս, որ յանապատիս Ամիրդաւլու» Յովհաննէս արեղայ Աւետարան մը կ'աւարտէ եւ կը ցանկայ յիշել՝ «ղբարի վարդապետն Յոհաննէս» (Ակինեան շ. ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 138) : Ապա բաւական վերջ՝ 1598ին Գործք Առաքելոցի մեկնութիւն մը կը գրուի՝ յիշատակ «քաջ

¹⁰ 1487ին կը գրուի Աւետարան մը «յեզր քաղաքիս Բաղիշոյ ի դուռն Ամիրտաւլոյ Ս. Յովհաննէսիս եւ սուրբ Սիոնիս» (Ակինեան շ. ն., Հաւաք. յիշ. շ. Պոտուրեանէ) :

¹¹ 1496ին Գրիգոր Արեղայ «աշխարհաւ Տարաւնեցի... ի վանացն Ամլորդւոյն» կը գրէ Աւետարան մը (Ակինեան շ. ն., Հաւաք. Յիշատ. Գեղամ էֆէնտիէն) : Անկէ յառաջ ալ 1490ին հոն կը կազմուի Գանձարան մը (անդ, շ. Պոտուրեանէ) :

Հոկտոբրին Յովհաննէս բարունասկետին Բերկութենց ասի... յիշեցէք ի սուրբ յաղօթ. ձեր զնուաստ Բարսեղ վարդապետն...» (Հայաստան, 1851, Թ. 34—86, Հմմտ. Հանդ. Ամս., 1937, էջ 212)։ Վերոյիշեալ Յովհաննէս Բրկութենցի աշակերտն է Բարսեղ վարդապետը (Հմմտ. Կարեւոր յիշատակագրութիւն մը՝ Թորոս Աղբար, Բ., էջ 262—264), որ Ամրտօլի առաջնորդ կ'ըլլայ եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն կ'ունենայ։ Անոր մասին Առաքել Դաւրիթեցին կը գրէ՝ «Յորում ժամանակի էր յաջորդ եւ առաջնորդ, պետ եւ զլուխ վարդապետաց տեղւոյն այնմիկ ոմն Բարսեղ վարդապետ, որ էր երեւելի եւ մեծանուն եւ յոլով աշակերտաց տէր եւ նոյն վանքն Ամրդօլու յառաջագոյն խրթին եւ յոռի շինեալ էր... սա զամենայն շինուածն միահաղոյն քակեաց եւ ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց եւ կատարեաց գրովանդակն, ղեկեղեցին եւ զտներն եւ զայլն որ ի նոսա» (Պատմ., էջ 390)։ Ստուգիւ Բարսեղ Ամրտօլի երկրորդ հիմնադիրը կ'ըլլայ։ Անոր շինարարական գործունէութիւնը փառաբանուած է զեռ ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ՝

«Փառք... ցանկացող եղեալ երիցս երանեալ եւ մեծ Հոկտոբրին մեծ Բարսեղ բարունասկետն եւ պայծառ քարոզն հանուրց հայկազեան տոհմիս եւ ետ... զծաղրել զսա... բայց զի տակաւին չեւ եւս էր եղեալ զրաւ աստուածային տառիս եղեւ զրաւ կենաց աստուածարան վարժապետիս մեծին Բարսեղի

ի Բաղէչ քաղաքի ի սուրբ մենաստանս որ Ամիրդօլու վանք վերածայնի, զոր եւ ինքս Բարսեղս վերստին հիմանէ նոր նորոգեաց զտաճար սուրբ Աստուածածնին եւ զսրբոյն Յովհաննու Մկրտչին եւ զսրբոյն Ստեփանոսի նախավկային եւ ինքն եղեալ կայ սա զբանս սուրբ տաճարացս: Եւ զիտելի է զի մինչեւ իի տետրն որ զրեցաւ զեռ կենդանի էր եւ անտի մինչ ի յաւարտն եւ յետեալ տրուպ ծառայս Յոհան բանի սպասաւորս, աշակերտ եւ ծառայ սմին, ետու յաւարտ ամել զգանձ աստուածային: Արդ եղեւ զբաւ գրչութեանս որին ի թվս. Հայոց Ռ ու ԿԶ ձեռամբ տէր Վարդան քահանայի Հիղանցոյ... եւ զմեղասարտ Գրիգորիոս որ զգիրքս կաղմեցի, վայ մեղաւորիս» (Ա. Կիրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1480, Պատճառք եւ Լուծմունք լայն եւ նրբին զրեանց, որուն մէջ կան զեռ ուրիշ կարեւոր յիշատակագրութիւններ, որոնցմէ մին կ'աւանդէ թէ՛ Բարսեղ էր «յերկրէն Գաւառոյ եւ ի սուրբ աթոռոյն Բարդուղիմէոսի ¹²» եւ ուրիշ մը թէ՛ անոր հայրն էր տէր Ներսէս, մայրը՝ Մէհրէն, եղբայրները՝ Մուրատ, Հայրապետ, Մովսէս ու Սրապիտն եւ քոյրը՝ Ալամ):

¹² Բարսեղ իր մահէն յառաջ (1614ին) նորոգել կու տայ ձեռագիր մը «ի վանս որ Ամիրդօլու վանք ասի, ի զուոնս սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննու Մկրտչին եւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային» (Conybeare, Cat. Brit. mus., էջ 196):

թիւններու ծաղկումին հոգ տանիլ: Երբ իր մահկանացուն կը կնքէ՝ «եղին զնա ի հանգիստ գերեզմանի ի նոյն վանքն Ամրդօլայ» (Առ. Դաւրիժ. Պատմ., էջ 391—304, Կիւլէսէրեան, Կոլոտ, էջ 147. հմմտ. Բարսեղի եւ նմանապէս Վարդանի գործունէութեան մասին Արծուի Վասակ., 1864, էջ 66—71 եւ 103—107 եւ Աղանեանց, Դիւան, Ժ., էջ ԻԹ—ԼԱ):

Անոր մահուան դառնալիք բոթն է, որ կը տրուի՝

«Երկեակ քառեակ թիւ հարիւրի
Հնդից յիսնից Ժ զկնի
Այլ եւ Դ. ամ յարաբարդի
Դժնեա եւ դառն յեղանակի (1615)
Ի պարսիակեալ ժամանակիս
Եւ ի լրման սոյն աւրի
Ի մուտ տրէի Հայոց ամսի
Ն ի Ժէ Յունուարի:
Մեծ վարդապետն հայկազնի
Բառիլիոսն Աղբակեցի
Հանդեաւ մարմնով ի տապանի
Ի դուռն սուրբ Յովանիսի
Ով պատահողք այսմ տառի
Եւ փափաղողք նորին շիրմի,
Ի յարարչէն ամենայնի
Պարզեւողէն մեզ դբարի:
Խնդրեմ ի ձէնջ ես եղկելի
Մաղթել եւ ձեզ ընդ իմ բանի

Նորին հայցմամբն անդառնալի
Զխաղաղութիւն տալ ի յերկրի¹⁵ :»

(Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ.
2077 եւ 737 :)

Բարսեղէն աւելի համբաւաւոր է Վարդան Բաղիշեցի առաջնորդը, որ վարդապետական դաւադանը Ամրտօլի Խաչատուր առաջնորդէն կ'առնու, իսկ քահանայ ձեռնադրուած է Մեսրոպ Եպիսկոպոսէն (Դիւան, Ժ., էջ 54) : Վարդան վանքը կը վերանորոգէ ու կ'ընդարձակէ՝ «Զսոյն սուրբ վանքս մեծանուն ի հիմանէ նորակերտեալ կրկին սրբատաշ, կրամած, խաչակառ կաթուղիկէիւ եւ րախատես բնակարանիւք, աշակերտական դրովք եւ ճոխ դարմանալի վարդապետական պէսպէս մատենիւք, եկեղեցական զգեստիւք եւ բնաւին անթերի իրօք եւ պիտոյիւք դարդարեալ պսակեաց» (Կիւլէսէրեան, Կոլոտ, էջ 144) : Վարդանի զովելի կեանքը, շինարարական գործունէութիւնը եւ գիտութեան համբաւը իբրեւ շանթաճիդ իր շուրջը կը քաշեն աշակերտներու հոծ բաղմութիւն մը եւ Ամրդօլ կ'ըլլայ՝ «համալսարան երեւելի, գերազանց դասատուն» (Կոլոտ, էջ 142 եւ 147, հմմտ. եւ Արարատ, 1903, էջ 176, ուր կ'ըսուի՝ «Վարդան... որ յԱմիրդօլ վանքն էր

¹⁵ Բարսեղի մահէն քանի մը տարի յետոյ (1620—1624) Ամրդօլի եւ Լիմի մէջ Տաղարան մը կամ Գիրք ստանաւորաց կը գրուի (Պոտուրեան Հ. Մ., Առաքել Սիւնեցի, էջ ԻԱ) : Իսկ 1603ին (?) Գրիգոր՝ Տօնասպատճառ մը կը գրէ (Հայաստան, 1852, Թ. 101) :

նստեալ եւ դպրատուն անդր բացեալ, բազում որդիս ի փառս ածեալ»): Անոր աշակերտներէն անուանի են Աբրահամ Թեքիրտաղցի (Կաթողիկոս), Յովհաննէս Կոլոտ (պատրիարք Կ. Պոլսոյ), Գրիգոր Շղթայակիր (Պատրիարք Երուսաղէմի), Աբրահամ եւ Յակոբ Եպիսկոպոսները: Անոր օրով Սահակ Վանեցին՝ «բնակեալ ի վանս Ամրդօլու» դրքեր արտադրելով կը դրաղի ¹⁶ (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ.ի, էջ 944) եւ վանքը ունէր «Խէ միարան, Խ կարդացողք եւ է տնտես եւ մշակ» (Ս. Անեցւոյ Ժամանակագրութիւն, էջ Ժ):

Վարդան վարդապետը ¹⁷ Ամրդօլի վան-

¹⁶ Յակոբ երէց 1689ին Ամրտօլի մէջ քանի մը պատմագրութիւններ կ'արտադրէ (Կարենեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. էջմ. Թ. 1651): Անկէ առաջ Գրիգոր երէց 1672ին Պատմագիրք մը կը դրէ, նաեւ հաւանականաբար նոյն թուականին (եւ ոչ՝ 1642ին) նոյն տեղը կը դրուի Ղ. Փարպեցւոյ թուղթը (Քնն. հրտ. Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւն, Տփղիս 1904, էջ Ե, Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 250 եւ 657): — Ժէ. դարուն սոյն վանքին մէջ ծաղկած է Սարգիս Վ. Ծաղիկ եւ հոն ապրած Յակոբ Նուրտինեան (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 100 եւ Հանդ. Ամս., 1907, էջ 195):

¹⁷ Վարդանի մասին շատ յիշատակագրութիւններ կան. հմմտ. Դիւան, Ժ., էջ 1Ե—ԽԴ. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1202, 1907, Թ. 3300. Արարատ, 1891, էջ 147—5, 1903, էջ 176—189. Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ.ի, էջ 26—27. Տաշեան Հ. Յ., Մայր Յուլ. հայ. Զեռ. Վիենն. Մխիթ. Մատ., էջ 1039. Գալէմքեարեան Հ. Գ., Յուլ. հայ. Զեռ. Միւնխէնի, էջ 33. Հայաստան, 1852, Թ. 107. Մառ Ն., Յուլ. հայ. Զեռ. Սեւանայ, էջ 25. Քէշիշեան Հ. Մ., Յուլ. հայ. Զեռ. Զմմառի, Թ. 349, անտիպ: Աղաթանգեղոսի, Քնն. հրտ. ի Տփղիս, 1909, էջ ԺԴ եւ 372, Աղաւնուների, Հայ Երուսաղէմ, էջ 500—501 եւն:

քին մէջ մեռաւ եւ իր աշակերտութիւնը
ցրուեցաւ՝ «Յրուեալ ցրուեցան գառինք ող-
ջամիտք եւ եղեն իբրեւ (ի) տատանման» (Կո-
լոտ, էջ 1—4, 148, Հանդ., Ամս., 1907,
էջ 198, Հայաստան 1851, Թ. 8—60)։ Եւ
թէպէտ վանքը այլ եւս ծաղկումի եւ
փթթումի չըջան չբոլորեց, բայց մինչեւ մեծ
եղեռն կանգուն մնաց։

Ամրտօլի վանքը Բաղէչի անուանի վանքն
եղած է ու արժանի՝ կրթարան եւ «վարժա-
րան» անունին (Հայաստան, 1851, Թ. 8—
60)։ Անոր վանահայրերը¹⁸ ստէպ Լպիսկո-
պոսական աստիճանին հասած են եւ Բաղէչի
առաջնորդ ընտրուած։ Արդէն վանքն այլ եր-
կար ատեն առաջնորդարան եղած է (Արծր.
Վասպ., 1964, էջ 65, 100)։

Ունեցած է շատ շարժուն եւ անշարժ
ստացուածք ու կալուածք, եկեղեցական ա-
նօթներ եւ դոյքեր¹⁹, ձեռագիր²⁰ եւ տպա-
գիր մատեաններ, նաեւ սառնատուն, կո-

¹⁸ Վերջին չըջանի վանահայրներէն են Մկրտիչ,
Երեմիա եւ Եղիշէ վարդապետները (Հմմտ. Հայաս-
տան, 1851, Թ. 8—60, Արծ. Վասպ., 1864, էջ 100,
Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1202)։

¹⁹ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը նախորդ դարուն
երկրորդ քառորդին Բաղէչի Վարդան արքեպ.ին յոր-
դոր կը կարդար Բաղէչի չորս վանքերովը գոհանալ եւ
իր իրաւունքները Կորայ Ս. Դանիէլի վանքի վրայ չտա-
րածել (Թ. 703 Ձեռագիր Վիենն. Մխիթարեան Մատե-
նադարանի, էջ 74)։

²⁰ Անոնց ցուցակը տեսնել՝ Արարատ, 1903,
էջ 176—189, Հմմտ. Սրուանձտեանց, Հնոց Նորոց,
էջ 26—27 եւ Ակինեան Հ. Ն., Մատենադրական հե-
տադօտութիւններ, Գ., Վիեննա 1930, էջ 34—40)։

չուած «ձնխոր» (Արծր․ Վասպ․, 1864, էջ 65․
Բիւզանդիոն, 1907, Թ․ 3300, 1900, Թ․ 1001,
1200, 1202․ Սրուանձտեանց, Հնոց Նորոց, էջ
26—27․ Կոլոտ, էջ 145․ Միրախորեան, Ուղե-
ւորութիւն, Ա․, էջ 58․ Ինճիճեան, Նոր Հայ-
աստան, էջ 173․ Արեւելք, 1899, Թ․ 4211) :

Մէկ անգամ ընդ միշտ ըսած ըլլալու հա-
մար՝ յաւելուինք որ՝ Ամրաօլի եւ Բաղէչի միւս
բոլոր վանքերը երբեմն երբեմն, բայց մանա-
ւանդ 1895—1896ին եւ համեւրոպական պա-
տերազմի շրջանին կողոպուտի եւ աւերումի
ենթարկուած են (Բիւզանդիոն, 1900, Թ․ 1202
եւ Արարատ, 1898, էջ 299—300) եւ թէ՛ կան
քանի մը վանքեր, որոնք երբեմն Բաղէչի դա-
ւառին եւ երբեմն ալ Մուշի — ինչպէս եւ Խի-
յանի — վերաբերած են կամ վերադրուած
(Հայաստան, 1851, Թ․ 8—60 եւ Բիւզ․, 1900,
Թ․ 1202) :

«Ամրաօլու վանքը 16րդ դարուն մէջ մեր
ազգային ուսումնաժարաւ հոգեւորականու-
թեան համար լուսաւորութեան ջահ մը դար-
ձած էր․․․ շնորհիւ հայերէն քերականութեան
ստաջին յօրինիչ Գաւառացի Ճօն Բարսեղ
վարդապետին, որ ոչ միայն Ամրաօլու մենաս-
տանը վերանորոգած է, այլ եւ վանուց միա-
րանները ներանձնական կենաց հետ նաեւ
ուսման մէջ դարգացնելու աշխատած է․․․ :
Այս հռչակաւոր մենաստանի միաբաններէն
էր Բաղիշեցի Առաքել պատմագիրն․․․ : Սոյն
Ամլորդւոյն վանքն․․․ երգիչներ, տաղասաց-
ներ եւ ճարտար նկարիչներ ալ տուած է ազ-

դին, ինչպէս ևն Ղաղար վարդապետը, Պոսեցի Նաղաշ Մկրտիչ Եպիսկոպոսը, Բաղիշեցի Կարապետ վարդապետը», նաեւ հոն տպրած են Մարտիրոս վարդապետը և Պօղոս Վ. Աւդալեան» (Ծաղիկ, 1892, էջ 501) :

3. ԱՆԱՆԻԱ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԿԱՄ ԶՕՐԱՎԱՐԻ ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Անանիա Առաքեալի վանքը, որ կոչուած է նմանապէս Ս. Զօրավարի կամ Ս. Գէորգի վանք, շինուելը է Ամիրդօլի Ս. Յովհաննէս վանքի մօտերը : Բաւական երկար ժամանակէ ի վեր շաբաթացած : Անոր հովանիին տակ 1418ին Մկրտիչ սարկաւազ Յայսմաւուրք կը դրէ (Նօտարք, էջ 55—56 և Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3368. Հմմտ. և Արարատ, 1898, էջ 20) և 1575ին կը դրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 684) Հմմտ. Մոկաց վանքերը :

4. ԱԻԵԽՈՒ ԿԱՄ ԱՎԵԽՈՒ ՎԱՆՔԸ

Աւեխու կամ Ավեխու վանքը հիմնուած է Բաղէշ «քաղաքին արեւելեան կողմը, ձորի մէջ, դրեթէ կից քաղաքին» (Կիւլէսէրեան, Կոլոտ Պատրիարք, Վիեննա 1904, էջ 146, ծն. 1)²¹ : Աւեխ անունն առած է քրտական Ավ և ուխ բառերէն, որոնք կը նշանակին ջուր ու ցելս, վասն զի աւանդութեան համեմատ բորոտ աղջիկ մը Թաղէոս առաքեալին

²¹ Հմմտ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 174 և Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 265 :

կը դիմէ եւ ջրով ու հողով ցելս կը շինէ եւ
դայն քսելով կը բուժուի իր ախտէն (Բիւզանդիոն , 1898 , Թ . 508) : Կը կոչուի Աւե-
խու Ս . Աստուածածին , վասն զի իր սիրուն ,
ճարտարարուեստ եւ դմբէթաւոր եկեղեցին
նուիրուած է Տիրամօր (Բիւզանդիոն , 1900 ,
Թ . 1148 , 1150 եւ 1909 , Թ . 3918) . բայց
կ'անուանուի նաեւ Ս . Թաղէի վանք , կա'մ
Թաղէոս առաքեալէն աղօթքով հոն բղխած
Բուժարար աղբիւրին համար (Սարգիսեան ,
Տեղագրութիւնք , էջ 242 . Բիւզանդիոն , 1897 ,
Թ . 328) եւ կա'մ սոյն առաքեալէն հիմնուած
ըլլալուն պատճառով²² . Դաւիթ Բաղիշե-
ցին՝ կը դրէ՝ «Երրորդ վանք Աւեխու սուրբ
Աստուածածնին հիմնարկեալ ի Թաղէոսէ
սուրբ առաքելոյն» (Դիւան , Ժ . , էջ 54) :

Աւեխու վանքի շէնքին մասին շատ տե-
ղեկութիւն չունինք : Անոր տաճարին շէնքը
քարուկիր է եւ կաթուղիկէն անշուք : Տա-
ճարին շուրջը կառուցուած են միաբաններու
քանի մը սենեակներ եւ ախոռներ (Մասիս ,
1887 , Թ . 205—207) :

Աւեխու վանքին հիմնադիրը նկատուած է
Ս . Թաղէոս , հետեւաբար Ա . դարու հիմնար-
կութիւն համարուած , սակայն իրականին
չատ ուշ ժամանակէն են անոր նկատմամբ

²² Բիւզանդիոն թերթին մէջ կը յիշուին Աւեխի
Ս . Աստուածածին եւ Ս . Թաղէոս անուն իրարմէ տար-
բեր , բայց իրարու մերձ վանքեր (Բիւզանդիոն , 1898 ,
էջ 351 եւ 1898 , Թ . 508) , մինչ իրականին մէկ վանք է
եւ ունեցած է տաճար մը Ս . Աստուածածնի եւ մա-
տուռ մը Ս . Թաղէոս անունով :

եղած յիշատակագրութիւնները : Աւետարան մը կը գրուի 1496ին «յԱւելխու վանք մերձ ի Բաղէշ յառաջնորդութեան Յակոբ Եպիսկոպոսի եւ Վարդան հէրպէտի ձեռամբ Զաքարիա սարկաւազի . . . » (Բիւղանդիոն , 1907 , Թ . 3340 եւ Սրուանձտեանց , Թորոս Աղբար , Բ . , էջ 426 , ուր եւ կը յիշուի ուրիշ Աւետարան մը , որուն թուականն ինկած է) :

Ասկէ յառաջ ժամանակ մը Մարտիրոս Հիդանցին կ'ապրի «ի վանքն Բաղիշոյ ի սուրբ ուխտն Աստուածածնի , որ այժմ Աւելխու կոչի» , ուր կ'ապաստանի նմանապէս Թովմաս վարդապետը (Հայ Նոր Վկաներ , էջ 715 , հմմտ . նաեւ Տաշեան , Մայր Յուլ . , էջ 71) :

Աւելխու վանքը յատկապէս հոգածութեան առարկայ եղած է հոգակաւոր Վարդան Բաղիշեցի եւ Ներսէս վարդապետներու : Վերջինիս օրով ներքին պայքարներու հետեւանալով պարտքերու կ'ենթարկուի :

Յովհաննէս Կոլոտ եւ Գրիգոր Շղթայակիր , որոնք Բաղիշեցիներու «Հացսմն սնեալ» էին եւ «Բարեկամ» էին , լսելով թէ՝ «Այն երկու վանքն՝ Գոմս եւ Աւել ի ներքոյ դառն սլարտեաց անկեալ է եւ խանն մեծ կոչեալ է զվարդապետսն եւ զձեզ թէ ճար մի արարէք ձեր վանքերու պարտուցն» կոնդակով մը Բաղէշի եւ անոր հարեւան հայ ժողովուրդը կը յորդորեն՝ «միաբան ի միասին ժողովիք եւ բարի խորհրդով զամէն վանք իւր թէմով պահէք եւ երկու վարդապետքն զայն երկու վանքն զաՔթեն եւ պահեն եւ իւրեանց կող-

մանէ մարդ զնեն եւ շէն պահեն» : Ակնարկուած երկու վարդապետներն են Աբրահամ («Թող դատաստանաւ շարժէիք զԳոմաց վանքն իւր թէմով թող մեծարդոյ եղբայրն մեր Աբրահամ վարդապետն շապթէր եւ դպարտքն տայր») եւ Ներսէս («Եւ զԱւետիսու վանքն իւր թէմով թող մեր մեծ եղբայր Ներսէս վարդապետն դաՖտէր եւ դպարտին տայր եւ եղբօր պէս հաշտ եւ խաղաղ մնային») : Կոնդակին մէջ կը շեշտուի թէ Աւետիսու վանքի վրայ «Շատ աշխատանք եւ երախտիք ունի մեր մեծ վարդապետն (Վարդան) . . . եւ մեր եղբայր Ներսէս վարդապետն որչափ նեղութիւն այլ ունի» եւ յորդոր կ'ըլլայ «դայն վանքն այլ ի վերայ իւրն թող առնու մեր սրբոյ հօրն խաթիրն համար» : Կոտտ եւ Շղթայակիր ջերմասէս կը ցանկան երկպառակութեանն ու անոր հետեւանքով եղած պարտքի բարձումին, դարձեալ Վարդանի եւ Աւետիք արքեպիսկոպոսի կարգադրութիւններու նկատմամբ վանքերու թէմերու եւ դոյքերու հաստատուն պահպանումին : Եւ Ներսէսի իրաւունքին²³ : Ստուգիւ «ի՛նչ զուրդարանք է զոր կը տածեն երկու մեծ պատրիարքներն այդքան հեռու տեղերէն դէպի Ամրդօլ, իրենց օճախն եւ միւս վանքերն որ Ամրդօլի ճորտեր էին տէր Վարդա-

²³ Բարդէն Վ. Կիւլէսէրեան այս ընդարձակ կոնդակը հրատարակած է «Բիւզանդիոն»ի մէջ, 1900, թ. 1191) :

նայ վարդապետի եւ Բարսեղի ատենները» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1191) :

Վերջին ժամանակները ²⁴ փոյթ տարուեցաւ Աւետիսու վանքին վերականգնումին եւ «սպիտակ բարոյական կողմանց ծառայելոյ վիճակի մէջ» դրուելուն (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 58) : Այս նպատակներուն հասնելու համար նիւթական հնարատրութիւն կար, վասն զի օժտուած էր բաւական վարելահողով եւ զեղջուկ թէմերով (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 328. Արեւելք, 1899, Թ. 4211. Լումայ, 1900, Ա., էջ 208) : Ենթարկուած է ասպատակութիւններու եւ աւերումի (Արարատ, 1898, էջ 299—300), նաեւ անխնամ ձգուած (Բիւզ., 1900, Թ. 1148) :

5. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ս. Գէորգի վանք մը Բաղէշէն զրեթէ երեք քառորդ հեռու Մօտկանի Դրձինք գիւղին քովերը շինուած է եւ ամայի ձգուած (Բիւզանդ., 1898, Թ. 508 եւ 1907, Թ. 3368) :

Կայ համանուն վանք ²⁵ մըն ալ Շամիրամի մօտ, Բաղէշէն երեքուկէս ժամ հեռատրութեամբ (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 508) :

²⁴ Վերջին շրջաններու վանահայրներէն է Պօղոս Վ. Մօտկանցի, Նօտարք, էջ 98, ծն. 1) :

²⁵ Հ. Սարգիսեանի ծանօթ է «ի մէջ քաղաքին Բաղիշոյ ի զապաթան միոյ ի բարձրագոյն լերանց» Ս. Գէորգ անուն մատուռ մը (Տեղագրութիւնք, էջ 248) :

6. ԳՈՄՈՅ ԿԱՄ ԳՈՄԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱՆԱԾՆԻ
ԵՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Աստուածածնի նուիրուած այս վանքը
կը գտնուի Բաղէշի Գոմք գիւղի արեւելեան
կողմը, քաղքէն հազիւ քառորդ հեռու, շատ
ղուարճալի, ջրաշատ եւ ծառախիտ վայր մը
(Լումայ, 1900, Ա., էջ 208. Բիւզանդիոն,
1897, Թ. 328 եւ 1909, Թ. 3918. Արեւելք,
1899, Թ. 4211) :

Կոչուեր է երբեմն Գոմոց Ս. Աստուածա-
ծին եւ Ս. Գէորգ, նոյնպէս Գոմեաց կամ Գո-
մոց վանք (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք,
էջ 242) : «Կը կոչուի նաեւ Տատրակաբնակ
սուրբ Աստուածածին (կամ Տատրկայ վանք)
տատրակներու շատութեան համար» (Կիւ-
լէսէրեան, Կոլոտ, էջ 148, ծն. 1. Բիւ-
զանդիոն, 1907, Թ. 3340, հմմտ. Ինճիճեան,
Նոր Հայաստան, էջ 174) :

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին հոյակապ
է եւ սիրուն : Ութը քառասիւներու վրայ
չորս կամարներով կը բարձրանայ կաթու-
ղիկէն (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 3918) :

Եկեղեցւոյ դրան ճակատին արձանա-
դրուած է՝ «Ի հայկազեան թիւ Թորդոմի
ՌՃԼ (1681) շինեցաւ եկեղեցիս յանուն սուրբ
Աստուածածնի, սուրբ Գէորգա(յ) դօրաւա-
րին եւ սրբոյն Սարգսին, իսկ ՌՃ քա-
ռասներորդին առաջնորդին յանկ ել խցերս
ներքին եւ վերին Եւզնկայ (°) բուրձ ընդ
նմին, որ յայսմ ամին սպանեն անմեղն Պետ-

րոս մահտեսին, որ բաղում օժանդակ էւ ձեռնառու եղեւ ի շէնքն, ի հայրապետութեան տէր Եղիազար կաթողիկոսին, որ վերջին պսակեցայ ձեռաց նորին ես նուաստ ողի (Մեսրոպ) Բաղիշեցի, որ եմ առաջնորդ Աղձնեաց երկրի եւ աշակերտ Աւետիք Պուտիկոսի եւ եղբօրորդին հաւին Մեսրոպի... մրճոտի: Շնորհօքն եւ կամօքն շինեցի ի հիմնէ վանքս կամարակապ եւ հաստեցի: Այլ եւ զհայրն մեր տէր Ներսէս Մոկացին, որ բաղում աշխատանք կատարեաց ի շէնքն» (Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3918): Տաճարին աւագ դրան²⁶ վրայ կայ սա յիշատակարանը՝ «Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած, ողորմութեամբ Աստուծոյ, վերաշինեցաւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիքս ի հիմանէ սրբատաշ վիմօք չորեքանկեան, վերակացութեամբ Մեսրոպ աստուածարան վարդապետին, օղնական եւ բարեխօս ժողովրդեան. ի Թվին ՌՃԽ. ամէն» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1148, 1907, Թ. 3340):

Վերոյիշեալ Մեսրոպ եպիսկոպոսն երկպառակութեան հետեւանքով Գոմոյ վանքէն կը հեռանայ եւ օտարութեան մէջ կը մեռնի, բայց եկեղեցւոյն մէջ անոր մարմարեայ յուշարձան մը կը նուիրուի, վրան արձանագրուած՝ «Ով լուսադարդ նշան Փրկչին, բարեխօսեա Մեսիային, վասն Մեսրոպայ քաջ

²⁶ «ՌԼԷ» թուականը կը կրէ փայտէ դուռը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1148):

Հոկտոբրին, շինող սրբոյ այս տաճարին, սեամբք չսրիւք հիանալի, այլ եւ Գաւիթ եւ Գումբէթին, խցիւք եւ պարսպօք շուրջանակի, եւ վախճանեալն ի նշդեհի, ի քաղաքն Ղօնիայի, յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի աստեղէք ՌՃՀԳ» (1724, Բիւզանդիոն, 1909 թ. 3918) :

Գոմոց վանքի միւս շէնքերը, թէեւ երկյարկանի, սակայն այնքան աչքի զարնող բաներ չեն եւ եկեղեցւոյն հետ ստէպ նորոգութիւն տեսած : Շողիկեան տունը — գլխաւորաբար Ղարիպճան — Գոմոց վանքին բարեգործութեան ու նորոգութեան համար նիւթական ու բարոյական ամէն աջակցութիւն շոայլօրէն ընձեռած է (Բիւզանդիոն, 1909, թ. 3918, 1907, թ. 3340, 1900, թ. 1148, Արեւելք, 1887, թ. 985 եւ 1189) :

Աւանդութիւնը Գոմքի վանքը Ս. Թադէոսի ձեռակերտներէն կը համարի (Բիւզանդիոն, 1898, թ. 508, 1907, թ. 3340) : Անոր հիմնարկութեան իսկական պատմութիւնը չենք գիտեր : Վերջին շրջաններու մէջ Բագէշի կամ Բիթլիղի առաջնորդարանն էր եւ հոն կը ծաղկէր Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը . «Եւ կան ի քաղաքիս Դ. (Գ.) անուանի վանք : Ա. Գոմոց վանք առաջնորդարան Բաղիշու քաղաքին եւ երկրի վերատեսուչ հոգեւոր այժմ Մեսրոպ վարդապետ» (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դադեան Վ.ի, Ա., էջ 99) : Այն Մեսրոպ արքեպիսկոպոսն եղած է Գոմքի

վանքի ամէնէն նշանաւոր եւ շինարար առաջնորդը, որուն մօտ կ'ուսանի Դաւիթ Բաղիշեցի (Արարատ, 1900, էջ 122): Իր օրով (1661ին) «ի վանքս Գոմաց ի դրունս սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգ զօրավարին» կը դրուի Մաշթոց մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 996): Ասկէ յառաջ ունինք ուրիշ յիշատակագրութիւն մը:

Շողիկեանց տան մէջ գտնուած 1578ին գրուած աւետարանի մը մէջ կայ՝

«Յիշատակ Տէր Մելքիսեթ կրօնաւորին... ի դուռն Ս. Սարգսի եւ Ս. Գէորգաց գծող Եղիա վարդապետ... ծաղկեալ եւ կադմեալ ի Բաղէշ ի վանքս Գոմոց ի դուռն ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգեայ, յառաջնորդութեան տեղւոյս Տէր Սարգիս արհիեպիսկոպոսի...: Աստուած ողորմի ասացէք Միրաքի որդւոյն Կարապետին որ բեմի ծածկոց մի երես Ս. Գէորգ զօրավարին գրան... Աստուած ողորմի Վանդայ Դիլաքին... որ զՄամայի կտորն վերեւ ջաղցին ներքեւ Գ. ծառ էառ ոհմ արար ի դուռն Ս. Գէորգայ, յիշեցէք զԴիլանն, որ ետուր զԿէժկըղար գետով դէն արեղդէմի տակ Ս. Գէորգայ... Աստուած ողորմի Վանդայ տէր Սարգսին, որ առաւ երկու արտ ի Մըրտոյի Բէղիկանց մէկ տէր Սախակից, մէկ Վարդոյից եւ արար ոխՓ Ս. Գէորգայ... Աստուած ողորմի Յովանիսի հաւրն Մարտիրոսին, որ զԿարմընձի արտ ճոթով ոհՓ արար

Ս . Գէորգայ գաւրավարին»²⁷ (Թորոս Աղբար ,
Բ . , էջ 269—270) :

«Զեռամբ Կարապետի բնդ հովանեաւ
Ս . Գէորգի , որ ի Բաղէշ քաղաքի» 1696ին կը
գրուի Յայսմաւուրք մը²⁸ (Թորոս Աղբար ,
Բ . , էջ 270) :

Անուանին Վարդան Բաղիշեցի եւ Յով-
հաննէս Կոլոտ ու Գրիգոր Շղթայակիր նաեւ
Գոմքի վանքն իրենց հոգածութեան տաւրկայ
կ'ընեն եւ կը ցանկան որ՝ սոյն վանքը Աբրա-
համ վարդապետի զեկավարութեամբը
սլարտքերէ ազատի (հմմտ . Աւետիս Ս . Աս-
տուածածնի վանքը) :

Գոմքի վանքը ունեցեր է շատ արտեր եւ
հասութարեր միջոցներ²⁹ , սակայն դանոնք
լաւ տնտեսող չէ եղած (Բիւզանդիոն , 1898 ,
Թ . 508 , Լումայ , 1900 , Ա . , էջ 208) : Վերջին
չըջաններուն Եղրաս փոխ վանահայրը³⁰ կը
ծրադրէ Ամրդօլի եւ Գոմոց վանքերը միացը-
նել եւ անոնց հասոյթներով աղջիկներու վար-
ժարան մը բանալ (Բիւզանդիոն , 1900 ,

²⁷ Գրիգոր Խլաթեցիի վկայաբանութիւնը կը
գրուի «ի Բաղէշ քաղաքի ի վանս Գոմաց սուրբ Աս-
տուածածնի եւ սուրբ Գէորգեայ զօրավարին (Հայ Նոր
վկաներ , էջ 272) : Հոն գրուած է նմանապէս Գանձա-
տետր մը «ձեռամբն Կարապետ արեղայի» (Տաթեւ ,
Տարեգիրք , 1930 , էջ 237) :

²⁸ Ժէ . դարուն «ի Բաղէշ , ի վանքն Գոմաց Ս .
Աստուածածնին» կու գայ տէր Մխիթար Երեցանց (Լա-
ւայեանց , Յուլ . հայ . Զեռ . Վասպ . , էջ 1019) :

²⁹ Գոմքի թեմին մէջ էր Հինգ խորան եկեղեցին
(Ինճիճեան , Նոր Հայաստան , էջ 174) :

³⁰ Վերջին վանահայրներէն էր Վարդան վարդա-
պետը (Նօտարք , էջ 101 , ծն . 5) :

թ. 1056) : Մհ.ի Ղարիպջան Շողիկեան անձնական ծախքերով վանքը քանի մը կանոնաւոր սենեակներով եւ դպրոցով կ'օժտէ (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1198) : Իրմէ յառաջ 1889ին Միացեալ ընկերութիւնը հոն արդէն վարժարան մը բացած էր (Փուլնջ, 1896, թ. 2492) :

Գոմքի մէջ պահուած ու յարգուած են կենաց փայտէն մասունք մը, Ս. Բարսեղի աջը, Ս. Գէորգի նշխարներէն եւ Ս. Գրիգորի բեւեռը (Ինճիճեան Հ., Նոր Հայաստան, էջ 174) :

7. Ս. ԴԱՆԻԷԼԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Դանիէլի վանքը Բաղէչի (Մօսկանի) Աշպներ գիւղի մէջ էր եւ սիրուած ուխտավայր էր (Բիւզանդիոն, 1898, թ. 507 եւ 1907, թ. 3368) : — Տարբեր է Կովայ Դանիէլի վանքը, որուն մասին յետադային (Հմմտ. Յառաջ, 1918, թ. 31 եւն) :

8. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքը³¹, որ Բաղէչի երկրորդ անուանի

³¹ Զեռքերնիս հասած է Խնդրակատարի մասին ընդարձակ գրութիւն մը, որուն հայերէն բնագիրը «Բանասէր»ի մէջ (1905, էջ 288—303) եւ գաղղիերէն թարգմանութիւնը Journal Asiatiqueի մէջ (1915, II, էջ 400) լոյս տեսած է (Հմմտ. Macler, Cat. arm. Bibl. nat, էջ 109) :

վանքն է, կառուցուած է Բաղէշ քաղաքին հարաւակողմը, Ամսլ գիւղին դիմացը, ձորակի մը մէջ, շրջապատուած զեղեցիկ եւ առողջ բնութեամբ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 319, Միւրախօրեան, Ուղեւորութիւն, Ա., էջ 59, Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 508): Եկեղեցին զեղեցիկ է եւ կոկիկ (Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3918): Սրուանձտեանց անսր դմբէթը կ'որակէ «աննման» (Համով Հոտով, էջ 108): Տաճարին աջակողմեան եւ ձախակողմեան դասերուն մէջ կան տապանները Աբրահամ (1724) եւ Աւետիք (1701) վարդապետներուն ³²: Հ. Ինճիճեան կը գրէր՝

³² «Արծուի Վասպուրական» թերթին մէջ կը կարդանք՝ «Տաճարը վանքին արեւելեան կողմը շինուած է, քիչ մը երկայն քառակուսի է, որուն երկայնութիւնը 48, լայնութիւնն 34, բարձրութիւնն ալ 28 սանաչափ է: Ասոր կամարներն ու դմբէթը չորս սիւնի վերայ հաստատուած են եւ դմբէթը եկեղեցւոյն ճիշտ կենդրոնը շինուած է, դուռը արեւմտեան կողմն է, բայց վրան արձանադրութիւն դրուած չկայ. եկեղեցւոյն դրան առջեւը ութը սիւնի վերայ հաստատուած կամար մը կայ:

Տաճարին հիւսիսային կողմը դասին մէջ Աւետիք վարդապետին մարմարին տապանաքարին եզերքին վերայ հետեւեալ արձանադրութիւնն դրուած է՝ «Այս է տապան մեծի վեհին, Տէր Աւետիք վարդապետին, որ է շինող սուրբ տաճարիս, Խնդրահատար Աստուածածնի, եւ պարսպաց եւ միջոցաց, չուրջանակի բոլորովին. իսկ ի լինել Հայոց թուին ՌՃԾԹ. փոխի մահուամբ յաստի կենացս յանմահական եւ յերկնային մեծի պահոց քառասնորդին ի յառաջին կիւրակէի եւ սուգ էած անմիջեմ իւր սիրելի աշակերտին, Ինճ Աբրահամ վարդապետիս եւ սիրելեացն ամենայն, յամի Տեառն 1710» (անդ, 1864, էջ 196): Իսկ աւագ խորանին աջ կողմը պատին վրայ խաչարձանի մը տակը դրուած է՝ «Ի հիմանէ ձեռամբ Աւետիք վարդապետին, նաեւ կաղմեցաւ սուրբ խաչս յիշատակ բարի հոգւոյ

«Խնդրակատար, որ է յանուն Աստուածածնի, մեծ քան զայլ երիս մենաստանսն եւ անկանի ի հարաւակողմն քաղաքին, եկեղեցի նորա . . . զմբեթաւոր, ի զլուխ զմբեթին է խաչ մեծ ի բաղմադունի քարանց, յարկ եկեղեցւոյն փոխանակ կղմնորոյ ծածկեալ կայ քարամբք միապաղաղ ընդ միմեանս աղուցեալ» (Նոր Հայաստան, էջ 174) : Յարակից շէնքերն ալ աղէկ էին, մանաւանդ զպրոց-որրանոցը : Վերաշինութիւններու եւ նոր շինութիւններու մեծ մաս մը կատարուած է 1880—1887 թուականներուն (Բիւղ., 1900, թ. 1150, 1907, թ. 3340, 1909, թ. 3918. Արեւելք, 1887, թ. 1189) :

Խնդրակատարի հիմնարկութիւնը Ս. Թադէոսի կ'ընծայուի, ինչպէս անոր ընդարձակ պատմութեան մէջ նշանակուած կը գտնենք՝

«Եւ արդ զիտութիւն լիցի ձեզ քրիստոսադաւան եւ աստուածասէր ժողովրդեանդ : Յաղագս Խնդրակատար սուրբ Աստուածածին անուն եկեղեցոյս, որ է նախ հիմնարկեալ եւ կառուցեալ ձեռամբ Թադէոսի սուրբ Առաքելոյն : Եւ այս է պատճառն որ Խնդրակատար կոչի եկեղեցիս այս : Ասի թէ սուրբ առաքեալն Թադէոս հաղար եւ մի եկեղեցի շինեալ է յանուն սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ այն հաղարաց վերջին այս է

իւրոյ եւ ծնողացն, նաեւ Աբրահամ վարդապետին եւ այլոց աշակերտելոց անձանց եւ քաղաքի քահանայից եւ ժողովրդոց, յառաջնորդութեան Մեսրոպայ վարդապետին թվ. ԹՃԽԲ» (Անդ, էջ 196—197) :

հանդիպեալ, որոյ անունն խնդրակատար վերածայնի եւ թէ որպիսի իրօք՝ ասի ի պատմութեանց: Յորժամ սուրբ առաքեալն Թադէոս կատարեաց զեկեղեցին օրհնելն ի դուճա անկեալ բազկատարած խնդրուածօք եւ առայ... Յայնժամ ամպ լուսաւոր երեւեալ ազեղանման մի ծայրն ի վերայ վանիցն եւ միւսն ի վերայ զեղջի միոյ, որ Ամպ ասի: Եւ ի մէջ ամպոյն երեւեալ Ս. Աստուածածինն եւ Քրիստոս ի գիրկն՝ ձայն եղեալ յամպոյն եւ ասէ՝ վասն խնդրուածաց մօր իմոյ եւ արեալ (լուեալ) աղաչանաց քոց կատարեսցին խնդրուածք ձեր զերազանցապէս: Ով ոք հաւատով դիմեալ դան յայդ սուրբ եկեղեցիդ վաղվաղակի եւ առ ժամայն կատարեսցին խնդրուածք նոցա ըստ բաղձանաց սրտից իւրեանց: Վասն այսր պատճառի եկեղեցի խնդիրակատար անուանեցաւ եւ գիւղն այն Ամպ³³ կոչեցաւ մինչեւ ցայսօր ժամանակի» (Բանասէր, 1905, էջ 295—296. հմմտ. եւ Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 242):

Թէպէտ աւանդութիւնը խնդրակատարի հիմնարկութիւնը մինչեւ առաջին դարը կը հասցնէ եւ դայն առաքելաչէն կը համարի, սակայն իրականին անոր շինութիւնը վերջին դարերու գործ է: Ստուգապէս չէ կարելի

³³ Ամպ գիւղի Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն համար ալ կ'աւանդուի թէ երբեմն վանք եղած ըլլայ (Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3340): Հոս 1504ին կը գրուի Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ. Գեղամ էֆէնտիէն):

ըսել թէ ե՛րբ հիմնուած ըլլայ : Հաւանօրէն
ԺԳ. դարէն վերջը :

Վարդան քահանան 1567ին³⁴ կը գրէ
Գանձարան մը՝ «Ի Բաղէշ քաղաքի եղերն ի
յեօղս Մարդորդ (Մարդորդ) ընդ հովանեաւ
սուրբ Գէորգեայ գաւրավարին . . . եւ ի մերոյ
սուրբ ուխտի առաջնորդութեան Խնդրակա-
տար Ս. Աստուածածնին Ներսէս բանիրուն
եւ երջանիկ բարունապետին , որ զգանձարանս
ևտ գրել . . . դարձեալ յիշեցէք զբարունապետն
մեր գտէր Ներսէս Բաղիշեցին եւ զհոգեւոր
գաւական , որ են աշակերտք իւր զՆերսէս
բանիրուն եւ քաջ բարունապետ Ամկեցին ,
զէջրապետ վարդապետ զԴաւիթ վարդապետ
եւ զՅովհաննէս վարդապետ եւ զԳրիգոր ա-
շակերտն , եւս առաւել զմիաբանքն իւր զՂա-
դար արեղայն , որ յայսմ ամի հէրապետ էր եւ
զՅակոբ կրօնաւորն եւ զԱբրահամն եւ զայլսն
զամենայն զօտար եւ զբնական , զտնտես եւ
զսարկաւաղունս , զմշակս եւ զայնոսիկ , որ
երախտիք ունին եւ աշխատանք ունին ի վե-
րայ սուրբ վանուցս : Դարձեալ յիշեցէք . . .
գտէր Ներսէս , որ ևտ գրել զԳանձարանս եւ

³⁴ 1458ին կը գրուի Լուծմունք Նարեկի՝ «Ի լու-
սազարդ անապատիս Աստուածածնի Տիրամօր տաճա-
րիս , որ այժմ Խնդրակատար վանս կոչի» (Նօտարք ,
էջ 188—189. Բիւզանդիոն , 1907 , Թ. 3340) : Աւետա-
րան մըն ալ 1455ին կը գրուի «Ընդ հովանեաւ Խնդրա-
կատար Աստուածածնին» , որով կարծեմ Խլաթի եկե-
ղեցին կ'ակնարկուի (Նօտարք , էջ 182) : Ասոնցմէ
վերջը 1547ին Խնդրակատարի կը տրուի Ոսկեփորիկ
մը (Սարգիսեան Հ. Բ. , Մայր Յուշ . Վենետ . , էջ 860) :

դԱւետարանն եւ զերկու ձեռք ժամու հանդերձն զպղնձադործ Մախսուտի արտերն, զմահտեսի Մուրատի արտն եւ արծաթի սկիհ մի եւ ի դուռն Խնդրակատար Ս. Աստուածածնին³⁵ ոխՓ (= «վաղՓ») եւ յիշատակ» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 256—257. հմմտ. եւ Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3340) :

Այս յիշատակարանին մէջ յիշուած զոյգ Ներսէսներու³⁶ եւ անոնց յաջորդներու դործունէութեան մասին Խնդրակատարի պատմութիւնը կը հաղորդէ՝ «...Եւ ընդ աստուածապարզ եւ օրհնութեանս գիտութիւն լիցի ձեզ... զի այս Խնդրակատար սուրբ Աստուածածին անուն եկեղեցիս... եւ անուանի եւ հռչակաւոր վանք, եւ է մեծամեծ վարդապետաց զամբանարան եւ բնակութիւն, որք զմիմեանս փոխանորդելով մինչեւ եկեալ հասեալ ի Թվին ԶԿԳ. ոմն բռնաւոր ՍօՓ անուն եկեալ ի Պարսկաստանէ եւ տիրեալ այսմ աշխարհի,

³⁵ 1569 Ներսէս բարունապետի խնդրանքին վրայ Յակոբ սարկաւազ Պատմագիրք մը կը գրէ (Ազաթանդեղոս, քն. հրտ. 1909, Տփղիս, էջ ԺԴ եւ 372. հմմտ. Կարենեան, Յուլյ. էջմ. 1615) :

³⁶ Ներսէս Ամկեցիի օրով Յայսմաւուրք մը կը գրուի (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 260, ուր եւ էջ 253—262, հրատարակուած են Խնդրակատարի ձեռագիրներէն ոմանց յիշատակագրութիւնները) : Ներսէս Ամկեցին Բաղենից էջմիածնի վանքին առաջնորդ եղած է (Բիւզանդիոն, 1909, Թ. 3916 եւ Հանդ. Ամս., 1940, էջ 197) : — 1623ին կ'երեւայ Ներսէս ի Buchis ի քաղաքէ, ի վանաց Sancta Maria delle Grazie : Այս անուններու տակ Հ. Ալիշան կը նկատէ Բաղէշ քաղաքն եւ անոր Խնդրակատար վանքը, ուստի եւ Ներսէս Բաղէշի Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքէն (հմմտ. Հայ. Վեհեա., էջ 341) :

աւերելով, թաւանելով եւ կողոպտելով, որ
 Գ. ամ ամայի եւ աւեր մնաց քաղաքս, այս
 վանք եւ եկեղեցիք եւ յետոյ կարողութեամբն
 Աստուծոյ Ամիր Շարֆն էառ զբերթն եւ
 ցրուեալ ժողովուրդքն դարձան ուրախու-
 թեամբ ի տունս իւրեանց եւ շինեցաւ երկիր՝
 քաղաքս եւ վանօրայք եւ շատ եկեղեցի, զի
 աւրհնեալն Աստուծոյ Ամիր Շարաֆն էր
 իրրեւ զմի ի բարեպաշտ թաղաւորացն եւ
 ինքն օգնական լինէր աղքատաց եւ վանօրէից.
 ի յայս բարի ժամանակս որ էր թուականն
 ԶԿԳ (1514) շինեաց Ներսէս վարդապետ(ի)
 ձեռամբ Խօջայ Թումաջանին զպարիսպն
 Խնդրակատար սուրբ Աստուածածնին յիշա-
 տակ հողոց իւրեանց եւ ծնողաց: Դարձեալ
 այսօքիկ են կացել առաջնորդք եւ տեսուչ
 սուրբ ուխտիս զոր կարացաք գիտել, ԶԿԳ
 թվականէն մինչեւ եկեալ հասեալ առ մեզ,
 որ է թուական ՌՃԾԲ: Նախ Ներսէս վար-
 դապետն, որ մականունն Մատաղ ասի, որ է
 աշակերտ Գրիգոր Արճիշեցոյն որ մականունն
 Զորթան կոչի: Եւ յետ նորա աշակերտ նորին
 Ներսէս րաբունապետն Բաղ(ի)շեցին եւ յետ
 նորա աշակերտն իւր Ներսէս Ամկեցին: Եւ
 յետ նորա Յովանէս Բրօնցին: Եւ յետ նորա
 Կարապետ Փարխանդցին որ աշակերտ Ապա-
 րանցի Սիմէօն վարդապետին: Եւ յետ նորա
 աշակերտն իւր Պետրոս Գաւաչցին: Եւ յետ
 նորա Յակոբ Բաղիշեցին: Եւ յետ նորա
 Դաւիթ Բաղիշեցին: Եւ յետ նորա Աւետիք
 վարդապետն որ է այժմ առաջնորդ եւ վերա-

տեսուչ սուրբ ուխտիս, որ Խնդրակատար սուրբ Աստուածածին վերաձայնի: Սոքա ամենեքեան մեծ երախտաւորք են եղել վանիցս եւ բազում աշխատանք ունին ի վերայ սորա եւ շատ յիշատակ են եղեալ ի սուրբ ուխտս թէ դիրք, թէ արա, թէ դուքան, թէ տուն, զորս ինքեանք զնեալ մեծ զնով եւ արարեալ յիշատակ բարի հոգւոց իւրեանց եւ ամենայն արեան մերձաւորացն ի դուռն Խնդրակատար սուրբ Աստուածածնին: Եւ զորս խրատական բանիւ եւ քաղցրութեամբ վարդապետութեամբն իւրեանց յորդորելով զհաւատացեալ ժողովուրդքն եւ նոքա ժամանակս, ժամանակս արարին շատ յիշատակ եւ ոխֆ սուրբ Աստուածածնին, ջաղաց, դուքան, արտ, տուն ոչ խնայելով յինչս եւ յստացուածս իւրեանց, նաեւ զանձինս եւս եղեալ էին ի վերայ վանօրէից եւ եկեղեցեաց» (Բանասէր, 1905, էջ 293—295):

Վերոյիշեալ Դաւիթ Բաղիշեցին վանքին մասին կ'արտայայտուի «Բ.—դ. վանք Խնդրակատար վայրաձալ (վերաձայնեալ) յանուն ամենասրբոյն շինեալ յառաջ ձեռամբ Թադէոսի առաքելոյն, զամբարան վարդապետացն Ներսէսի Բաղիշեցոյ եւ միւս Ներսէսի հերապետին եւ Կարապետի Փարխէնցոյ եւ Պետրոսի վարժապետացն եւ ի սոցանէ վարժեալ անթիւ ջոկք վարդապետաց եւ այժմ ծառայ սուրբ կուսին կարգեալ... ես...

Դաւիթ բանասէր» (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադեան Վ.ի, Ա., էջ 99) :

Դաւիթ, որ Մեսրոպ եպիսկոպոսէն³⁷ վարդապետական դաւադան կը ստանայ, Ս. Աստուածածնի մէջ շատ մը նորոգութիւններ կ'ընէ եւ ապա Լիմ անապատ³⁸ անցնելով հոն կը կնքէ իր մահկանացուն (Արարատ, 1898, էջ 122) : Անոր աթոռին վրայ, հաւանօրէն արդէն իր բացակայութեանը, կը բարձրանայ Աւետիք վարդապետը, որ անոր աշակերտած ալ է : Նա նկատելով Խնդրակատար եկեղեցւոյ հնութիւնն ու մթութիւնը, կը խորհի զայն վերաշինել : Այդ մեծ ձեռնարկին պսակումին համար անոր բարոյապէս եւ նիւթապէս կ'օժանդակեն Բաղէշի ժողովուրդն եւ Մեսրոպ առաջնորդը, նմանապէս Աբրահամ վարդապետն ու տէր Ներսէս ու տէր Նահապետ : Շինութիւնը կը սկսի ՌՃԽԲ (1693) թուակա-

³⁷ Մեսրոպ 1638ին Փիլիպպոս կաթողիկոսէն եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի եւ վարդապետական դաւադան կը ստանայ «չնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշուն» (Դիւան, Ժ., էջ 51) : Քառորդ դարէ աւելի կը նստի «յաթոռ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին (իմա՝ «Գոմաց վանքը, առաջնորդարան Բաղշու քաղաքին եւ երկրին» (Դիւան, Ժ., էջ 53) : Շատ արդիւնաշատ գործունէութիւն կ'ունենայ, սակայն անոր բաժակին մէջ, մանաւանդ կեանքին վերջերը, դառնութիւնը զգալի կ'ըլլայ :

³⁸ Լիմի մէջ խաչքարի մը վրայ դրուած է՝ «Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս առ Աստուած Բաղիշեցի Դաւիթ վարդապետին եւ ամենայն ուշիատողացն. յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՌՃԻԲ» (Դաւթի մասին հմմտ. Դիւան, Ժ., էջ 58, Արարատ, 1898, էջ 110—124, Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադեան Վ.ի, էջ 96—99, Նօտարք, էջ 84—86) :

նին եւ «չինեցաւ ի հիմանէ սրբատաշ քարիւ
 ներքոյ եւ արտաքոյ . կմբէթաւոր եւ երկնա-
 նման եւ գեղեցիկ յօրինուածովք : Շրջապատ
 եւ բարձրաբերձ պարսպաւ եւ խցերօք» (Բա-
 նասէր, 1905, էջ 296) : Նորաչէն եկեղեց-
 ւոյն ասպաղան ասլահովելու եւ անոր հասոյթ-
 ները բաւարար ընելու համար, Աւետիք քանի
 մը խանութ (դռնփան) կը շինէ եւ քանի մը
 հատ ալ ոխֆ կը ստանայ (անդ, էջ 296) : Նա
 ՌՃԾԹ (1710) թուականին կրնար հանդիստ
 սրտով մեռնիլ գիտակից որ՝ արդիւնաւից
 կեանք մը բոլորած էր : Բայց մեռնելէն յա-
 ոաջ դեռ Խնդրակատարի կը կտակէր սկիհ
 մը, գաւաղան մը, գրքեր ³⁹ եւ ուրիշ թանկա-
 գին իրեր (անդ, էջ 296) : Անոր աճիւնը ամ-
 փոփուած է (ինչպէս ըսուեցաւ) տաճարին
 դասին մէջ, իսկ անոր պատկերը նկարուած է
 պատի մը վրայ (Կիւլէսէրեան, Կոլոտ Յով-
 հաննէս Պատրիարք, էջ 146, ծն. 1. հմմտ.
 եւ վերը) :

Աւետիքին յաջորդութեան կը կոչուի
 Աբրահամ Ալամեցի վարդապետը, որ եկե-
 ղեցւոյ շինութեանը անոր արդէն աջակից
 եղած էր : Նա իր առաջնորդութեան ժամա-
 նակ վանքին առուին ընթացքը կ'ուղղէ եւ
 աւելի կ'երկարէ . սյգի ու արտ կը գնէ եւ
 դրամաժողով ընելով անոր պարտքերը կը

³⁹ Աւետիք 1684ին Խնդրակատարի յիշատակ կը
 թողու Պատմագիրք մը (հմմտ. Մ. Խորենացւոյ Հայոց
 Պատմութեան քննական հրատարակութեան [Թիֆլիս
 1913] յառաջաբանը էջ ԺԹ—Ի) :

վճարէ : Բարեբաւորէն իր օրով ալ Խնդրա-
կատարի նուիրատուութիւնները կը շարու-
նակուին : Այսպէս՝ Քնդօյենց Աւետիս խաչ
մը, Նարեկ մը եւ շապիկ մը կ'ընծայէ : Իսկ
ինքը մեռած ատեն դաւադան, Աստուածա-
շունչ եւ ուրիշ իրեր վանքին յիշատակ կը
թողու :

Նա կը մեռնի ՌՃՀԲ թուին (1723, Բա-
նասէր, 1905, էջ 297) :

Աբրահամին փոխումէն յետոյ առաջնոր-
դական աթոռին վրայ կը բաղմի անոր աշա-
կերտը՝ Երեմիա արքեպիսկոպոսն ու «մաք-
րակենցաղ վարդապետ»ը, որ վանքին խախ-
տուած դաւիթը կը նորոգէ եւ ջաղացքին
«քամարներ»ը կը վերաշինէ : Անոր օրով
Շերփնցիները վանքը կը թալանեն ու կ'աւե-
րեն, բայց բարեբաւորէն կարելի կ'ըլլայ ա-
մէն բան վերահաստատել :

Երեմիա իրեն օգնական կ'առնու եւ ինչ-
ինչ իշխանութիւններով («ունէր զփոքր իշ-
խանութիւն») կ'օժտէ իր աշակերտը Աբրա-
համ, որ թէ շինութիւններ կ'ընէ եւ թէ նոր
ստացուածքներ կ'ընդունի (Բանասէր, 1905,
էջ 297) : Աբրահամ կը մահանայ ՌՃՂԸ
թուականին (1749) :

Նոյն տարին Դեկտ. 25ին Խնդրակատարի
առաջնորդ կ'ընտրուի Սահակ արքեպիսկո-
պոսը եւ «երջանիկ հռետոր եւ մաքրակենցաղ
վարդապետ» (որդի Փարխընդցի Գաբրիէ-
լի), որ Սահակ Կաղնոնց վարդապետի աշա-
կերտած էր : Սահակ կ'որովի եւ ձեռներէց ա-

առջնորդ կ'ըլլայ : Կը նորոգէ քանդուած տեղերը , եւ շատ մը նուէրներ ու նպաստներ կը ստանայ : Անոր օրինակը կը քաջալերէ ուրիշները բարիին մէջ մըցակցելու : « Ինքն իւր յօժար կամօքն զիւր զրեանքն՝ մէկ ձմրան հատոր մի , մէկ հարցմանց մի զըջայ , մէկ առաքինութեանց , մէկ մոլութեանց , մէկ ալպերտ , մէկ բառգիրք , մէկ պատկերասէր , պատկերատեաց , մէկ աղբիւր բարի , մէկ նարեկացի , մէկ դէոնէսիոսի աստուածաբանութեան գիրք , որ ծախածին Յովանէս վարդապետին ի սուրբ Կարապետ կրկին գնեց եւ եդ ի դուռն Խնդիրկատար սուրբ Աստուածածնին . . . » (Բանասէր , 1905 , էջ 297—298) : Սահակ կը վախճանի 1760ին (անդ , էջ 299) :

Անոր մահէն վերջ « կամեցողութեամբ Ս . Գէորգայ իշխանաց » առաջնորդութեան կը կոչուի Վարդան վարդապետ Բաղիշեցի , որմէ յայտնի կ'երեւայ թէ Գոմաց Ս . Գէորգի վանքը որոշ իշխանութիւն մը ունէր Խնդրակատարի վրայ : Վարդան աթոռին հետ « է քէսայ » պարտք մըն ալ կը ժառանգէր : Այս անհաճոյ բան էր եւ արդեւ յառաջագիտ գործունէութեան : Ուստի անոր առաջին գործը կ'ըլլայ պարտքէ ազատումը : Կը յաջողի : Բաց աստի վանքին համար կը ստանայ շատ մը շարժումն եւ անշարժ իրեր (Բանասէր , 1905 , էջ 299—303) : Ինքն ալ իր կողմէն նուիրատուութիւններ կ'ընէ եւ շինութիւններով օգտակար կ'ըլլայ : « Աստուած ողորմի ասացէք վերոյդրեալ Վարդան վարդապետին ,

որ ի տղայութեան վարժեալ եւ սնեալ ի նոյն վանքն եւ բաղում աշխատանք եւ երախտիք ունի ի վերայ վանիցն, զխախտեալ եւ բլեալ աւերս ի վանքն նորոգեաց, որ ոչ կարեմք զրոյլք արկանել, թէ գումբէթի սալերն, երես բացին եւ զգաւթի սլարսալի սալերն նորոգեաց, զտնտեստան առիքն զվերին դարկահի տանիսն փակահներն բաղչի սլարիսալն եւ այլ բաղում աւերս շինեաց զաղբլւրքն եւ այլ բաղումս: Այս վարդան վարդապետն Գ. աւետարան, դաւաղանագիրք մի եղ ի գուռն սուրբ Աստուածածնին...» (Բանասէր, 1905, էջ 301): Վարդանի ընտիր դործունէութեան համբաւը մինչեւ Վոսփորի ամփոռնքը կը հասնի եւ կը դնահատուի. «դարձեալ Ըստամպօլ եղեալ մերս քաղաքի համալարիքն ի սորայ առաջնորդութեան ժամանակն, որ լսեցին զբարի համբաւ վարդան վարդապետին եւ զշինութիւն խնդիրկատար Սուրբ Աստուածածնին ի Ստամպօլ գանձանակ կապեցին» (Բանասէր, 1905, էջ 301):

Ասկէ վերջ խնդրակատարի պատմութիւնը կ'ընդհատի: Այսպիսի անուանի առաջնորդներու ջերմ գուգուրանքին առարկայ վանք մը ժամանակ մը կարծես բոլորովին կ'անտեսուի: Բայց վերջին շրջաններուն հոն քանի մը նորոգութիւններ ու շինութիւններ կ'ըլլան եւ դպրոց-որբանոց մը կը բացուի (Արարատ, 1898, էջ 299, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1150, Արեւելք, 1899, Թ. 3933 եւ Թ. 4127, հմմտ. եւ վերը):

Խնդրակատարի վանքը⁴⁰ սիրուած ուխտատեղի եղած է եւ ինչպէս նախորդ յառաջբերութիւններէն տեսնուեցաւ ստացած է շատ նուէր ու նպաստ : Ունէր չորս-հինգ թեմական դիւղ, 25 խանութ եւ արօտավայրեր : Հոն պահուած էր Ս. Ստեփանոսի դադաթը կամ սկաւառակը : Ուխտի օրն էր Համբարձումի օրը (Բիւղանդիոն, 1897, թ. 328, 1898, թ. 508, 1907, թ. 3341, 1909, թ. 3918, Լումայ, 1900, էջ 208, Բիւղանդիոն, 1900, թ. 1150, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 174, Արեւելք, 1899, թ. 4211) :

9. ԾԱՊՐԿՈՐԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Բաղէչի հիւսիս-արեւելեան կողմը համանուն թաղին մէջ շինուած, բայց շատոնց արդէն չարաթացած վանք է Ծապրկորի Ս. Կարապետի վանքը, որ փոքրիկ տաճար մը եւ բաւականաչափ հող ունեցած է : Այս հողերէն յետոյ կը գրկուի (Լումայ, 1900, Ա., էջ 209, Ինճիճեան, Նոր Հայաստ., էջ 175, Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 209, Բիւղանդիոն, 1897, թ. 351 եւ 1898, թ. 508, 1907, թ. 3368) :

⁴⁰ Փոխ վանահայրերէն է Մ. Վ. Մովսէսեան, իսկ Մոկացեան վանքին պարտքերը վճարած եւ 1885ին հոն վարժարան մը բացած է (Բաղէչի առջ. տեղապահը, Մասիս, 1885, թ. 3800, էջ 479; Արեւելք, 1901, թ. 4704) :

10. ԾՂԱԿՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ծղակ Տուրուբերանի Բզնունեաց գաւառի գիւղերէն է եւ կը գտնուի Վանի արեւմտեան կողմը: Անկէ քսան վայրկեան հեռու՝ շինուած է Ս. Աստուածածնի վանքը (Բնաշխ. Բառարան, էջ 244), ուր 1474ին Պօղոս վարդապետը Աւետարան մը կը գրէ՝ «Գրեցաւ սա ի վանս Ծղակու ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ սուրբ Յակոբայ եւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 216): Դարձեալ 1511ին Զաքարիա կը գրէ Աւետարան մը, զոր Մկրտիչ հերպէտն... «Ետ զսուրբ աւետարանս ընծայ եւ նուէր ի վանքն Ծղակու ի դուռն մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս» եւ կը մաղթէ՝ «Ողորմի ասացէք վանից միաբանից տէր Կարապետին եւ տէր Ղազարին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 214), իսկ Փարիխան մամէ «Զեռամբ տէր Մկրտիչ եպիսկոպոսին եւ տէր Կարապետին...» (ի դօղն որ կոչի Ծղաք ի դուռն սուրբ Աստուածածնի վանեացն) յիշատակ կու տայ Աւետարան մը⁴¹ (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ., էջ 685):

Ս. Աստուածածնի վանքը շատոնց ամայացած է եւ հողերը գիւղացիներու բաժին

⁴¹ Ս. Ղազարի մէջ կայ Մեկնութիւն Քերականութեան գրուած՝ «Ի նս Ծղակառ ի վաներս Խիզանայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Խաչին ի թվ. ՊԿԴ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ. Հ. Պատուրեանէն. հմմտ. Ս. Խաչ ի Խիզան):

եղած (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 273, Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 351, 1898, Թ. 508, 1907, Թ. 3368) :

11. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ⁴²

Ս. Կիրակոսի վանքը Մօտկանի Գղէիս գիւղի շրջակայքը կանգնուած է : Հռչակաւոր է իբրեւ ուխտատեղի : Վարդապետին հոն հոծ բազմութիւն մը կը դիմէր (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 508 եւ 1907, Թ. 3368) :

12. Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Բաղէչի մօտերը : Ս. Յակոբ անուն վանքի մը աւերակները կան Փարխանդ գիւղի հիւսիսային կողմերը (Լուսայ, 1900, Ա., էջ 210) : — Համանուն եկեղեցի մը եւ ուխտավայր մըն ալ կար Համբ կամ Ամս գիւղի մէջ (անդ, էջ 210, Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 351 եւ 1898, Թ. 508. հմմտ. վերը ծն. 33) :

13. Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՔԸ

«Նէլայ արեւելեան կողմը (Բաղէչի շրջակայքը) կայ մի հոյակապ եկեղեցի սուրբ Յով-

⁴² Պալեան կը խորհի թէ՛ դուցէ Բաղէչի Կարմիր ակն Ս. Նշան եկեղեցին՝ երբեմն վանք եղած ըլլայ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127 եւ 1141) : — Կ'աւանդուի թէ՛ Մանազկերտի հարաւ-արեւմտեան կողմը Կարմիր անուն վանք մը շինուած ըլլայ (անդ, 1900, Թ. 1127) :

հաննու անուամբ, իսկ դէպի հարաւային արեւելք կը տեսնուի աւերակ վանաց մի տեղ, որոյ տեղացիները Ս. Յարութիւն անուն կու տան» (Լումայ, 1900, Ա., էջ 231) :

14. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բաղիշէն չորս ժամ հեռու՝ էրէն կամ էրուն գիւղին մէջ կառուցուած է Ս. Յովհաննէսի վանքը, որ շատոնց շարաթացած վանքերու շարքին մէջ մտած է (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 508, 1900, Թ. 1001 եւ 1907, Թ. 3368) :

15. ՅԻԶՏԻԲՈՒԶՏԻ ՎԱՆՔԸ

Յիդտիբուղտի վանքը Բաղէշէն զրեթէ չորս ժամ հեռու է, շինուած է Թուխ գիւղի քովերը : Վաղուց շարաթացած եւ իր հողերը գիւղացիներու սեպհականութեան դարձած (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 351 եւ 1898, Թ. 508, 1900, Թ. 1127, 1907, Թ. 3368) : Հ. Սարգիսեան կը գրէր՝ «Շինուած վանացն թէպէտ եւ փոքր եւ ոչ համեմատ գեղատեսիլ գրիցն...⁴³ սակայն եկեղեցին համակ քարաշէն, գեղեցիկ եւ հինգիւորանեան՝ անարատ կայ : Առընթեր պարսպին արտաքոյ կայ եւ այլ մատուռն կիսափուլ եւ քարաշէն : Ի ճա-

⁴³ Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Սիրուն վանք մըն է ծովատես» (Համով Հոտով, էջ 35) :

կատ եկեղեցւոյն յիշատակի Մեսրոպ վարդապետ՝ շինող նորա ի թուին ՌՃԾԷ» (Տեղադրութիւնք, էջ 250. հմմտ. նաեւ Արաքս, 1898, էջ 81. Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 55) :

16. ՇէկիՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ Ս. ՍԻՈՆ ՎԱՆՔ-ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պաշեան Բաղէչի մէջ գիտէ Շէխիսի վանք մը, որ վաղուց չարաթացած է (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1103) : Շէխիսի հետ 1895 — 1896ի աւերումներու կ'ենթարկուի նաեւ Ս. Սիոն վանք-եկեղեցին, որ Ամրդօլի մօտ է (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 351 եւ 1898, Թ. 508 եւ Արարատ, 1898, էջ 299—300) :

17. ՊՈՌԱՅ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Յովհաննէսի վանքը — կոչուած նաեւ պարզապէս Պոռայ վանք — Պոռ գիւղի վանքն է եւ անկէ դրեթէ կէս ժամ հեռու : Անուանուած է Նարեկայ կամ Նարեկացիի վանք, վասն զի իբրեւ թէ ժամանակ մը Գրիգոր Նարեկացին հոս բնակած ըլլայ եւ իր աղօթամատոյցին սկզբնաղիւրն այս տեղ պահուած :

Պոռայ վանքը, որ Բաղէչէն մէկ երկու ժամ հեռու է եւ լերան մը ստորոտը կանդնուած՝ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 174, Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 243, Նօտարք, էջ 55) աննման տեսարան ունի : Ստուգիւ բնական զեղեցկութիւններու հաւաքածոյ

մը կը պարզուի անոր առջեւ, մինչ իր եկեղեցին ու շէնքերը սգաւորի մը հանգոյն պարզ են, միթին ու փոքր: Եկեղեցին զմբէթաւոր է եւ կոփածոյ ամուր քարերով շինուած (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 174, Մասիս, 1887, Թ. 3885, էջ 249):

Անժանօթ կը մնան Ս. Յովհաննէսի հիմնարկութեան եւ գործունէութեան բոլոր պարզաները: Յայսմաւուրքի մը յիշատակագրութենէն կ'իմանանք. «Որք կամեցան եւ զՍ. Ովաննէսն շինեցին վանք, որ ի վաղուց ժամանակէ հանդել էր...: Դարձեալ մին այլ բարութիւն արարին, որ սուրբ Ովանիսին արտ մի տուին լուսազին» (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 306—307): Իսկ 1578ին «... ի վանքս Պոռայ ի գուռն սուրբ Յովհաննիսին եւ հէրպէտին տէր Թումա մղտեսի կրօնաւորին» կը գրուի Աւետարան մը, ինչպէս ուրիշ մը 1575ին գրուած էր (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 268, Բիւզանդիոն, 1907, Թ. 3368, Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զոռ. Վասպ., էջ 684): Քարոզիչը մը գրուի՝ «Նախ ի Բաղէշ քաղաք եւ անտի ի Պոռայ սուրբ Նարեկացոյ վանքն եւ անտի ի Մուշ» (Ակրնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2075):

Ս. Յովհաննէս այցելուած ուխտատեղի էր եւ ընդարձակ հողերու տիրացած, բայց ստէպ մնացած առանց վանահայրերու, որոնցմէ էին վերջին ատենները տէր Յարու-

թիւն եւ տէր Անտոն ⁴⁴ (Բիւզանդիոն, 1897, թ. 328, 1898, թ. 508, 1907, թ. 3368, Արեւելք, 1884, թ. 119, 1901, թ. 4704, Մասիս, 1777, թ. 3385 :

18. ՏՂԱՅ ՄԱՆՈՒԿ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքը Աղձնեաց Պարա գիւղին մէջ կը գտնուէր (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 233) :

19. Ս. ՓՐԿ(Ի)ԶԻ ՎԱՆՔԸ

Բաղէչի Բայինկանայ գաւառակին Շէն գիւղի արեւելեան կողմը «Կայ աւերակ վանուց մի տեղ, զոր գիւղացիք սուրբ Փրկչի վանք կ'անուանեն» (Լումայ, 1900, Ա., էջ 219) :

⁴⁴ Առաքել Բաղիշեցին կոչուած է նաեւ Պոռեցի (Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 1061) :

Ժ Դ .

ՂԱՍՊՈՒՐԵԿԸՆ-ՂԱՆԻ ՂԱՆՔԵՐՈՒ
ՄԸՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ ԶԱՆԸ ԶԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ՝ ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԸ ԵՒ ՎԱՆ ՎԻԼԱՅԵԹԸ

Վասպուրականի նահանգը կամ աշխարհը Հայաստանի մեծ նահանգներէն կամ ընդարձակ երկրաբաժիններէն է եւ կը տարածուի «Յարեւմտից Պարսկահայոց եւ ասորի Կորճէից» (Ինճիճեան Հ. Ղ., Ստորագրութիւն, էջ 156) :

Վասպուրական հայկական ընդհանուր պետութենէն երբեմն բաժնուած՝ կը կազմէր անկախ թագաւորութիւն եւ նոյն իսկ հոգեւորական իշխանութենէ (մեծ մասով) անջատուած՝ անկախ հայրապետութիւն կամ կաթողիկոսութիւն (Աղթամարի) :

Բայց արքայական մականը երկիրն ու ժողովուրդը երկարատեւ խնամելու եւ վարելու անկարող կ'ըլլայ : Սենեքերիմ թագաւորն իր հայրենական ժառանգութիւնը Սեբաստիայի հետ փոխանակելու եւ հոն փոխադրուելու կը ստիպուի :

Յարափոփոխ բախտէ յետոյ թրքական լուծին կ'ենթարկուի Վասպուրական, որ նոր կարգադրութեան եւ բաժանումի համաձայն, եթէ մէկ կողմանէ իր հողերէն ու քաղաքներէն կը տուժէ, ուրիշ կողմանէ աւելի շատ կը շահի: Վասն զի Մուշի ու Բաղէշի հետ միացած՝ Վանի տարածուն «վիլայէթ»ը կը կազմէ: Եւ այն՝ մինչեւ 1875, երբ միւս երկուքն ի միասին Բիթլիզի կամ Բաղէշի վիլայէթը կը կացուցանեն:

«Վասպուրական—Վանի վանքերը»․ մեր ուսումնասիրութեան մէջ նկատի առնուած են այն վանքերը, որոնք (հին) Վասպուրական նահանգի եւ Վանի (հին) վիլայէթի մէջ հիմնուած եւ կառուցուած են եւ ասկէ անոր տիրուոսը: Սակայն պարագաներն ու պատճառները ստիպեցին միայն Բաղէշի (Սալնաձորի) վանքերով այս ուսումնասիրութեան մէջ դո՛հանալ եւ առանձին հետադասութեան նիւթ ընել Մուշի (Տարօնի) վանքերը: Նախ որ՝ Մուշի վանքերու մասին մեր գրութիւնը շատ ընդարձակ եղաւ եւ երկրորդ՝ վասն զի ան դեռ տպագրութեան լիապէս պատրաստ չէ՝ որովհետեւ քանի մը գրքեր մեր Մատենադարանին մէջ կը պահուին: Բայց մասնաւորապէս կը բաղձայինք անոնց մասին Գեղամ Կարապետեանի ձեռագիր կամ անտիպ գրութիւնները նկատի ունենալու: Թէպէտ մեր թրդ-

Թակցութիւններու արդիւնքը այնքան յուսատու չէ, սակայն դուցէ նոր փորձերով հնարաւոր ըլլայ — եթէ զանոնք առջեւ չունենալ — դոնէ անոնց բովանդակութեան ծանօթանալ:

Վասպուրականի իսկական սահմաններու դժուամբ — ճիշդ դժուամբ — այնքան զիւրին չէ եւ մեղի համար անհրաժեշտ ալ չէ, վասն զի որ եւ է վանքի մը նկատմամբ Վասպուրականի վանքերու շարքին մէջ, եթէ չենք խօսած՝ մերձաւոր նահանգի մը մենաստաններու վրայ ուսումնասիրութիւն ըրած ատեն՝ զայն նկատի պիտի առնունք:

Վասպուրական դարերու ընթացքին քաղաքական նպաստաւոր պարագաներով ընդարձակուած է եւ աննպաստ ժամանակներու մէջ անձկացած: Բայց համեմատաբար ուրիշ նահանգներու նուազ կորուստով: Մանաւանդ՝ նկատելով աշխարհադրական դիրքը, որով ստէպ սմբակներու կոխան եղած եւ աւերուած ու աւարուած: Սակայն ունեցած է կենսունակ եւ կորովի հայ բնակչութիւն, որ դիտցեր է տառապանքներու տակ՝ չկքիլ, նոյն իսկ այն օրերուն՝ երբ համարիւն թագաւորը տնով ու աւազանիով նախնիներու հայրենիքը լքելու սխալ քաղաքականութիւնը կ'ունենայ: Մինչեւ մեծ Եղեռնը Վասպուրական-Վանի հայ ժողովուրդը ծանր օրերու մէջ արցունք

ու արիւն թափած է հին հին կոթողներու եւ հայրենական ժառանգութիւններու վրայ, բայց լաւագոյն օրերու ակնդէտ եւ աննըկուն՝ շինած է մինչեւ այն օրը, երբ այլ եւս անհնար եղաւ հոն ծուարիլ:

Մ. Խորենացիին ընծայուած (Հայաստանի) աշխարհագրութեան համաձայն՝ (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 362) 37, իսկ Վարդան Աշխարհագրի համանուն դրութեան համեմատ (անդ, էջ 462) 36 հատ են վասպուրականի դաւառները¹: Վարդան անոնց անունը չի յիշատակեր, որով կարելի չէ ըսել՝ թէ ո՛ր դաւառը կամ անունը դանց առած է, դուցէ եւ միացուցած:

Ահա սոյն դաւառներու անունները՝

Ռշտունիք,	Առնոյոտն,
Տոսպ,	Անձեւացիք,
Բողունիք,	Արտալատունիք,
Արճիշակովիտ,	Երուանթունիք,
Աղովիտ,	Մարդաստան,
Կուղանովիտ,	Արտաղ,
Դառնի,	Ակէ,
Բալախովիտ,	Աղբաղ մեծ,
Առբերանի,	Անձախիճոր,
Բուժունիք,	Թոռնաւան,

¹ Արդեօք Վարդանի՞ ազգեցութեամբ Մովսէսեան աշխարհագրութեան ձեռագրի մը մէջ եւս 36 նահանգ նշանակուած է (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 163):

Ճուռաշ,	Բաքան,
Կրճուռնիք,	Գարիթեան,
Մեծնուռնիք,	Գաղրիկան,
Պալուռնիք,	Տանկրիայն,
Գուկան,	Վարաժնուռնիք,
Աղուանդոսա,	Գողթն,
Պարսպարուռնիք,	Նախճաւան,
Արտաշիսան,	Մարանդ,
Արտաւանեան,	

Ասոնցմէ ոմանց մասին գրեթէ ամենեւին տեղեկութիւն չէ հասած եւ նոյն իսկ կարելի չէ ըսել թէ՝ Վասպուրականի ո՞ր կողմը կը գտնուին եւ ի՞նչ սահմաններով ու տարածութեամբ:

Ասոնց վրայ հարկ է յաւելուլ այն դաւառներն ու նահանգները, որոնք երբեմն Վասպուրական իշխանութեան ու թաղաւորութեան եւ Աղթամարեան կաթողիկոսութեան մաս կազմած են եւ կամ վան Վան վիլայէթի հետ միացած ու աղա բաժնուած:

Յանկալի էր մեզ Վասպուրական-Վանի հակիրճ տեղադրութիւնն ու աշխարհադրութիւնը ներկայացնել հոս: Հարկ եղաւ սակայն այդ ծրագրէն հրաժարիլ: Մեր արդէն ընդարձակ գրութիւնը պէտք չէր աւելի լայնել:

Այս գրութեան մէջ — Վասպուրական-Վանի վանքերու տեղադրութեան եւ պատմութեան մէջ — սա ընթացքը ունեցած ենք: Մտած ենք Բղնունեաց ծովի մէջ եւ

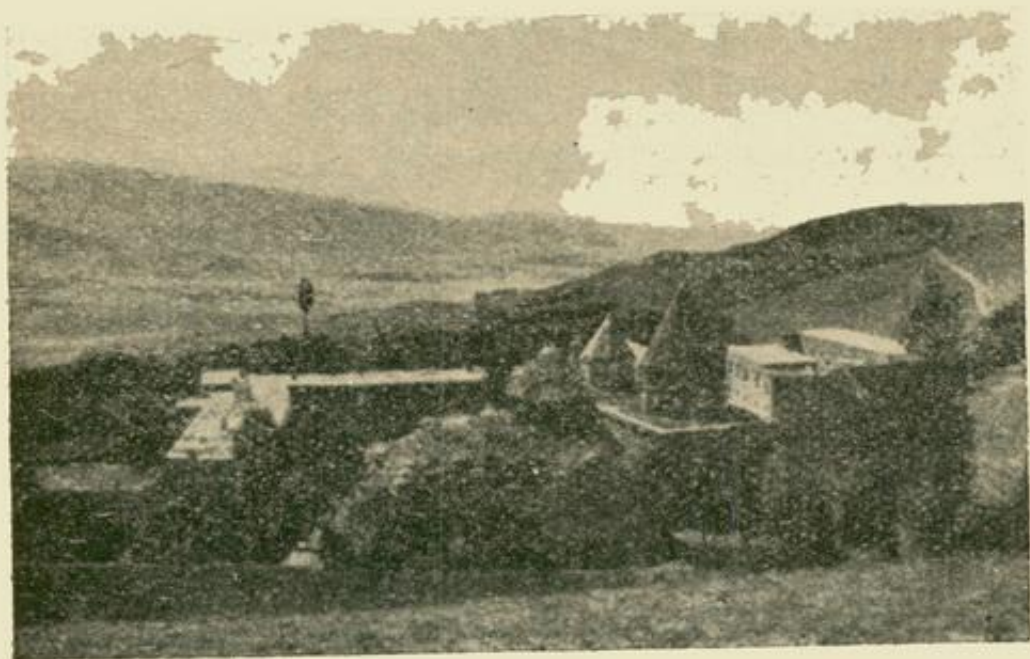
այցելելէ յետոյ անոր կղզիներու անապատներն ու վանքերը՝ մեր ոտքը Ռչտունեաց դաւառի հողի վրայ ամրացուցած : Անկէ անցած ենք Վան-Տոսս, Գնունիք ու Աորերունիք . եւ ապա քերած Բղնունեաց ծովի հիւսիսային եզերքը՝ Արճիշակովիտ, Քաջրերունիք ու Արծկէ : Ետ դառնալով՝ բարձրացած ենք Նախճաւան ու Գողթն : Ետքէն իջած ենք Անճեւացեաց, Բողունիքի, Երուանդունիքի եւ Աղբակի դաւառները եւ Բղնունեաց ծովակի հարաւային խորքերը մտնելով՝ Մոկաց, Խիլանի եւ Շատախի երկրամասերը նկատի առած : Հուսկ յետոյ նոյն ծովի արեւելեան կողմը՝ Սալնաձոր-Բաղէշ թեւակոխած ենք : Այսպէս այս վայրերու մենաստանները այցելած : Փոխանակ՝ «Վասպուրական-Վանի վանքերը» տիրողոսը տալու մեր գրութեան, զուցէ աւելի լաւ խորագիրը բնորած կ'ըլլայինք, եթէ անոր ճակտին գրոջմէինք «Բղնունեաց ծովի եւ անոր մերձաւոր ու հեռաւոր դաւառներու վանքերը» :

2

ԻՆՉՊԻՍԻ՞ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ԿԱՌՈՒՅՈՒԱԾ ԵՆ
ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Վասպուրականի վանքերու մեծադոյն մասը քաղաքներէ եւ աղմկալից վայրերէ հեռու շինուած են եւ այդ բնական էր ու հետեւողական :

Չափազանց նուազ է թիւը այն վան-
քերու, որոնք անմիջնորդաբար ժողովուր-
դին համար հիմնուած ըլլան, այս է անոնց
միաբաններու յանձնուած ըլլայ ժողովուր-
դին կրօնական հոգն ու մտաւոր դար-
դացումը²: Ծանօթ է թէ՛ անոր հոգեկան
հոգածութիւնն ու հովանաւորութիւնը (հո-

Վարազի վանքը
(Վ.Վ.Վ. Ա. էջ 268)

վուութիւնը) նախապէս ղլխաւորաբար
ամուսնացած քահանաներու ձեռքն էր եւ
ասոնք կամ իրենց անձնական՝ պապենա-
կան տան մէջ կը բնակէին ու կամ եկե-
ղեցւոյ մերձ կառուցուած շէնքերու մէջ եւ
առաջնորդին — վարդապետին կամ եպիս-

² Միւրթար Գօշ կը շեշտէ՝ «Իսկ քահանայից վա-
նականաց ոչ է պարտ ժողովրդականաց լինել հովիւ,
այլ կրօնաւորութեանն, զոր բնկալան՝ պարապե-
ցին...» (Դատաստանադիրք, էջ 95):

կոպոսին — հրահանդներու համաձայն իրենց պաշտօնը կը վարէին: Մինչ աւելի շատ է թիւը այն վանքերու, որոնք թէև նախ ժողովուրդին հետ դորժ չեն ունեցած, բայց յետոյ անոր ծառայութեան նուիրուած՝ առաջնորդարան կամ եպիսկոպոսարան եղած: Առաջնորդը հոն կը նստէր եւ ամուրի ու կանամբի քահանաներու հետ ժողովուրդին կրօնական պիտոյքները կը լնուր եւ երբեմն — մանաւանդ վերջին շրջաններուն — ի պաշտօնէ — նմանապէս քաղաքական եւ նիւթական հարցերու եւ խնդիրներու միջամուխ կ'ըլլար: Եպիսկոպոսանիստ վանքերը՝ «մայրաքաղաք» կը կոչուին, ինչպէս Վարադի վանքը:

Կան եւ վանքեր, որոնք կանխաւ քահանայատուն եղած են — գլխաւորաբար կուսակրօններու բնակավայր՝ իջեւան քաղաքներու մէջ — եւ ետքէն վանքի վերածուած:

Իսկ վանքերու մեծագոյն տոկոսը անոնց միաբաններու անհատական սրբութեան եւ գիտութեան մշակումի համար կը կանդնուին: Եւ այսպիսի վանքեր ժողովուրդի եւ քաղաքի մերձ ըլլալու անհրաժեշտութիւնը չունին, մանաւանդ թէ լաւագոյն՝ անոնցմէ մեկուսացումն ու հեռաւորութիւնը՝ փորձութիւններու, ցրուածութիւններու եւ համանմաններու գուրը փակելու համար:

Շատ մը վանքեր կ'ըլլան բարեգոր-

ծական նպատակներու յատկացուած տեղեր՝ հիւրանոց, ուրկանոց, իջևան եւն :

Ահա այս տեսակէտներու հետեւանքով Հայաստանի (Վասպուրականի) վանքերը քաղաքներէ հեռու, նոյն իսկ գիւղերէ մեկուսի կը բարձրանան : Բայց տարիներու եւ դարերու ընթացքին անոնցմէ շատերը մարդկանէ կը շրջապատուին եւ ինքզինքնին քաղաքներու մերձ եւ մանաւանդ գիւղերու մօտ կը գտնեն : Ստէպ՝ մարդ կը սիրէ եկեղեցւոյ ու վանքի շուքին տակ ապրիլ ու գործել : Նաեւ յաճախ վանքի մը ծառայող ընտանիքներու՝ մշակներու բաղմանալովն է որ անոր քով (եւ նաեւ՝ ենթակայ) գիւղեր կը կադմուին եւ կը շէննան : Եւ վանքը դանոնք կը խնամէ եւ անոնք վանքը կը հողան : Անոնց պահապաններն են վանքի պատերը եւ վանքի պաշտպաններն՝ փոխադարձաբար անոնց բաղուկն ու նետը :

Վասպուրականի վանքերու հիմնադիրներն իրենց հիմնարկութիւններն ընելու ժամանակ խոհականօրէն ուշադիր եղած են դանոնք յարմար — ջրով ու օդով, սնունդով ու տեսարանով, ապահովութեամբ եւ երթեւեկի դիւրութեամբ օժտուած — վայրերու մէջ կանգնելու, որպէս զի միաբաններն անքոյթ եւ անդայթ իրենց նպատակներու կարենային հետամուտ ըլլալ, անհանդատութիւններու եւ

դժուարութիւններու հետեւանքով շտապապէին :

Եւ ահա թշնամիներու ոտնձգութիւններէ համեմատաբար աւելի ապահով՝ Բըղնունեաց «ծովամէջ» կղզիներու վրայ կը բարձրանան Լիմի, Կտուցի, Աղթամարի, Առտէրի եւ Յիպնայ վանքերը : Սոյն ծովա-

Կարմրկայ Ս. Աստուածածին
(վ.վ.վ. Ա. էջ 184)

կին Եղերքը կը շարունին Արծուարեր Ս. Աստուածածնի, Զօրայ, Գանձակայ Ս. Թովմասի, Սորբայ Ս. Կարապետի, Շախուրայ, Մատղայ եւ Քարի Ս. Աստուածածնի վանքերը :

Լեռներու՝ սարերու եւ բլուրներու վրայ, ձորերու եւ ձորակներու մէջ կը հիմնուին Լուսապտուղ Ս. Սահակի, Կարմրակ Ս. Աստուածածնի, Հոյեաց, Մաղարդայ,

Սալնապատի, Բաղենից, Արտաղի Ս. Թա-
դէոսի վանքերը: Գողթնի Ս. Խաչի վանքը՝
«կառուցեալ կայ ի կառար վայելուչ ձորոյն
Վանանդու» (ՎՎՎ³, Բ., էջ 726):

Լեռներու ստորոտը, կողքին ու լանջ-
քին կը նստին Իլու, Կապուտկողի Ս. Յա-
կոբի, Դիւաբոյնի, Նարեկի (Հմմտ. Արե-
ւելք, 1901, Թ. 4704), Նկարենայ, Չաղար
Ս. Նշանի, Երերնայ, Տէր Յուսկան-
որդւոյ, Սբ. Կանանց, Խարարաստայ եւն
եւն վանքերը, իսկ կիրճերու մէջ Թաք-
նուած է Մեծոփի վանքը:

Այնման ու բանաստեղծական տեսա-
րաններով օժտուած են Մրորսի Ս. Թով-
մասի (Հմմտ. Արեւելք, 1887, Թ. 952),
Գանձակայ Ս. Թովմասի (Հմմտ. Հայրե-
նիք, 1887, Թ. 2257) Կարմրաւոր Ս. Աս-
տուածածնի, Խաթուն Տիրամօր եւ Աքան-
չելագործի վանքերը:

Վանքերը ընդհանրապէս գիւղերու
մերձ կամ անոնց մէջ կը կանգնուին: Եւ
այսպէս՝ դաշտերով ու արտերով շրջապա-
տուած՝ անոնց միաբաններն (ու անասուն-
ները) սլարէնի եւ ջրի կողմանէ ապահո-
վուած: Միայն թէ՝ կղզիներու վրայի վան-
քերը թէեւ ջրերէ շրջապատուած, բայց
հարկաւոր եւ առողջարար ջրէ զրկուած են
եւ ջրի հարցով ստէպ մտահոգուած:

³ Այս՝ համառօտութիւնն է մեր «Վասպուրա-
կան-Վանի վանքերը» գրութեան, որուն Ա. մասը
1940ին եւ երկրորդը՝ 1942ին լոյս տեսած են:

ՇԵՆՔԵՐ

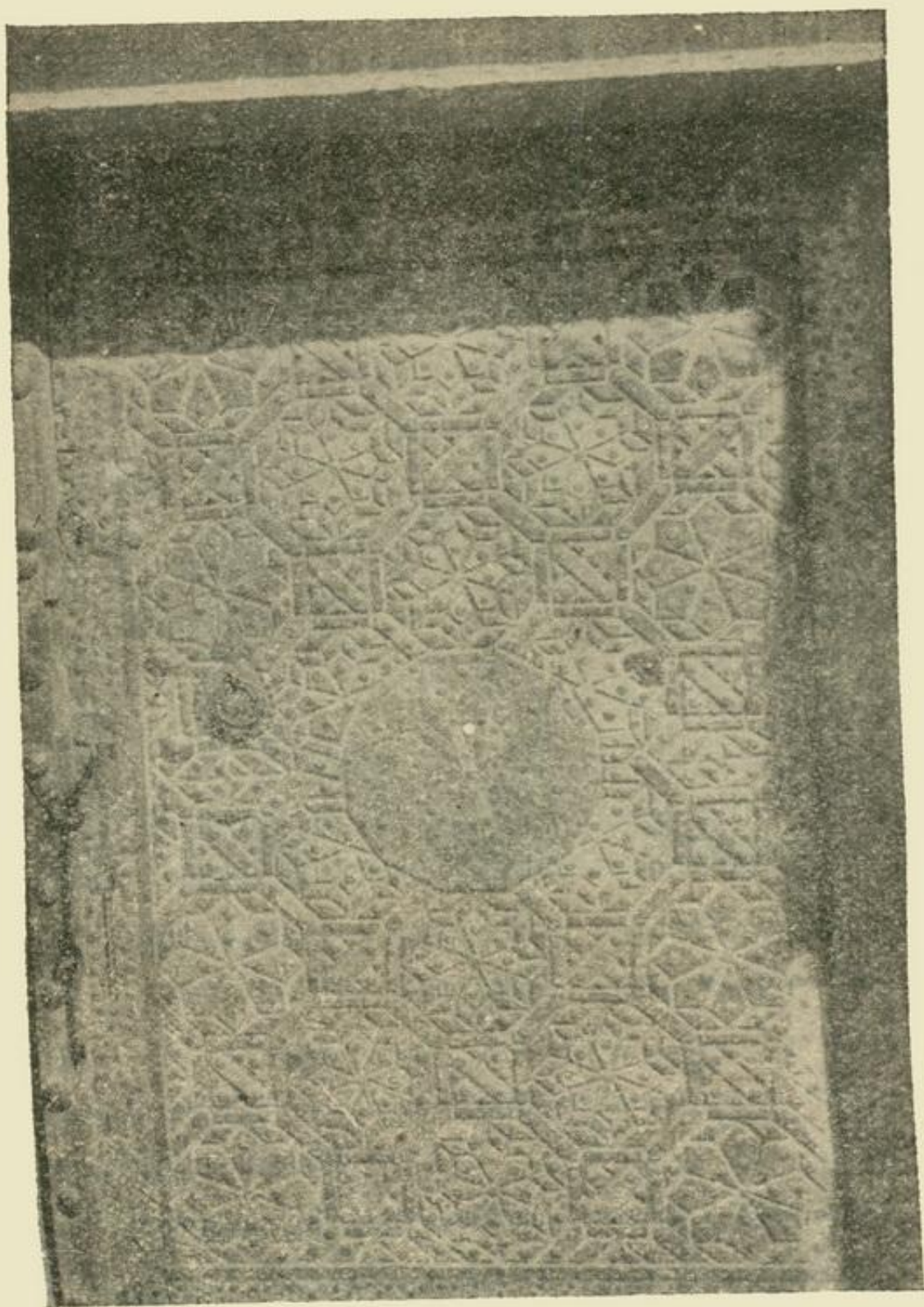
Այս վայրերու մէջ վանքերու շէնքերը
կը բարձրանան տաշուած՝ սրբուած կամ
նաեւ անտաշ քարերով եւ աղիւսով։ Մի-
այարկ կամ կրկնայարկ կ'ըլլան։

Կ'օժտուին հասարակութեան հայոց
բաժանմունքներով՝ ինչպիսի են սեղանա-
տուն կամ ճաշասրահ, մատենադարան ⁴
եւ միանձնէրու յատկացուած բնակարան-
ներով՝ սենեակներով կամ խցերով։

Մեծ Անապատի հիմնադիրներու կար-
գադրութիւններն են՝ «Սահմանեցին թէ
պարտ է անապատաւորաց միայն կալ եւ
ժուժել ի խցի» (Առ. Գաւթ. Պատմ., էջ
256), դարձեալ՝ «Եւ դիտեցս ըստ պատ-
շաճի անապատի եւ միայնակեցի՝ նսեմ եւ
մթին փոքրաքոյն» (անդ էջ 252)։ Այդ որո-
շումի համեմատ Լիմի ու Կառուցի սենեակ-
ները կիսամութ եւ պղտիկ էին ⁵ եւ ոմանց
պատուհանները զէպի նրբանցք բացուած,

⁴ Հաղրատի մատենադարանին մասին համտ. Յովսէփեան Գար. արքեպ. Նիւթեր եւ ուսումնա-
սիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատ-
մութեան, Ա. Պրակ, Երուսաղէմ 1935, էջ 70։

⁵ Լիմի «Դրսի տուն»ի բնակարաններն աւելի
լատ էին (համտ. Վ.Վ.Վ. Ա., էջ 7, ուր «Վրեւելք»ի
տեղիքն ըլլալու է 1901, Թ. 4774)։ Նմանապէս Աղ-
թամարի Դրսի տունն ու կաթողիկոսարանն աւելի
օդատուն եւ կսկիկ էին (համտ. Վ.Վ.Վ. Ա., էջ
102—103 եւ Սուրհանդակ, 1900, Թ. 446) ինչպէս եւ
Ս. Թովմասի վանքի սենեակները (համտ. Հայրենիք,
1887, Թ. 2257)։

Մադարդայ նախավկայի վանքի դուռը
(վ.վ.վ. Բ. էջ 527)

որպէս զի աշխարհի հետ ամէն կապ խզուէր
(Վ.Վ.Վ. Ա., էջ 7, 55) :

Բնական է սենեակներու թիւը միա-
րաններու եւ ուխտաւորներու համաձայն
եղած է⁶ (Արեւելք, 1901, Թ. 4774, 4785) :

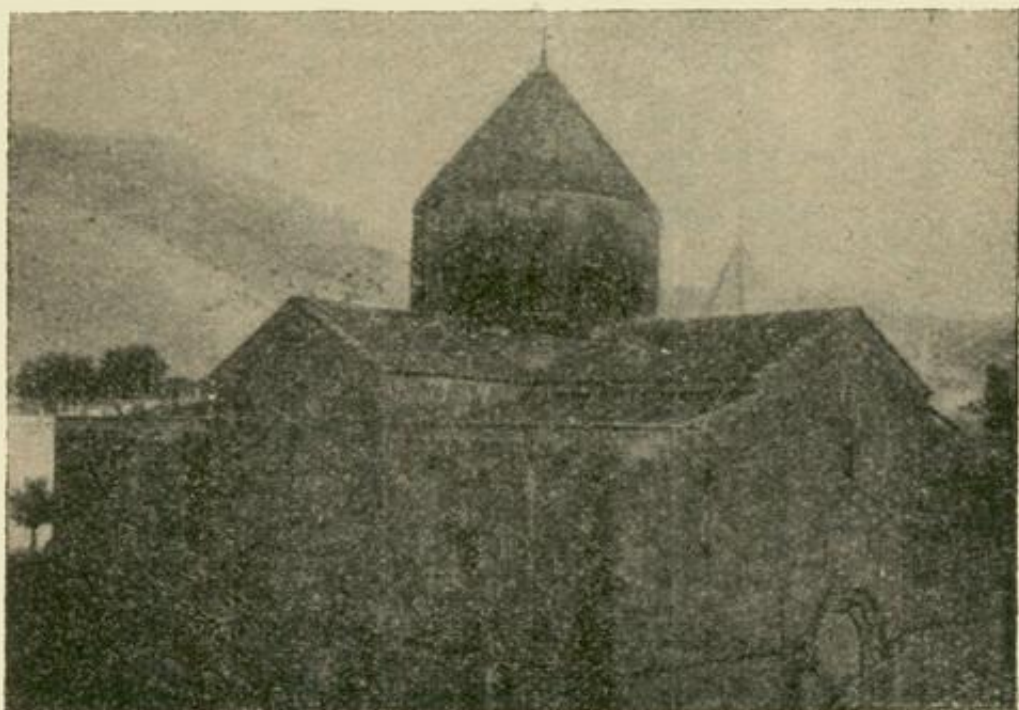
Ամէն վանք կ'ունենայ եկեղեցի մը,
մատուռ մը, զանգակատուն, ժամատուն,
դարպաս⁷ : Պակաս չեն վանքեր, որոնք
քանի մը եկեղեցիով կամ մատուռով
կ'օժտուին :

Եկեղեցիները կը շինուին կա'մ սրբա-
տաշ՝ կոխածոյ քարերով — երբեմն եւ
կոշտ՝ անտաշ քարերով — եւ թէեւ ցան-
ցառ՝ կա'մ թրծուած եւ կամ հում աղիւ-
սով : Շատ ստէպ ճարտար ձեռքի մուրճի
հարուածներու տակ քարերը կը դարդա-
րուին զանազան ձեւերով ու կերպարանքնե-
րով : Յատուկ ուշադրութեան արժանի
կ'ըլլան դռները — դարդի եւ նիւթի կող-
մանէ : Դռներու մօտ եւ շուրջը դանդաճ
քարերու — ինչպէս եւ այլուր — կը
դրուին արձանադրութիւններ, որոնք եկե-
ղեցւոյ եւ վանքի շինութեան, վերա-
կանդնումի, նուիրատուութեան պատմու-

⁶ Գրեթէ բոլոր վանքերը կ'ունենան տխուր
զամ, փարախ, շտեմարան՝ համբարանոց եւն եւն :

⁷ Արտազի Ա. Թադէոսի զանգակատունն ու
անոր զանազան մասերը տեսնել՝ Աստուածատու-
րեան Ա. Վ. Պատկերացոյց, հաւաքածոյ մասնաւոր
հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ա. Էջմիածնի եւ շրջա-
կայից, Վաղարշապատ, 1910, Պրակ Ա., էջ 10 եւ
Թ. 9—12 :

թիւնն է որ սյցեւունն կը հաղորդեն եւ
անոր աղօթքը կը խնդրեն : Ամէն եկեղեցի
րաց ի մեծ կամ աւագ դռնէն կ'ունենայ
դեռ նուազադոյն ուրիշ մը եւս՝ մուտքի եւ
եւթի դիւրութեան եւ դժբախտ պարագա-
ներու մէջ — ինչպէս՝ հրդեհի եւ յարձա-

Նմոյշ հայկական եկեղեցւոյ շէնքի (Յիսկայ
Ս. Աստուածածնի եկեղեցին՝ Վ.Վ.Վ. Բ. էջ 732)

կումի տանն — փախուստի միջոց տալու
համար :

Վասպուրականի մէջ սակաւաթիւ են
վանքերու եկեղեցիներ, որոնք դմբէթ ու
կաթուղիկէ չունենան :

Գուրդուրանքի եւ ճաշակի առարկայ
կ'ըլլայ եկեղեցւոյ ներքինը, որ անոր էական
ու կարեւոր մասը կը կազմէ : Ամէն եկե-
ղեցի կ'ունենայ մէկէ աւելի խորան՝ սե-

դան, պահարան՝ խորհրդարան, դարպաս՝
դաւիթ: Աւագ խորանը դարդարանքի եւ
նկարի առաւելութիւններով կը գերազանցէ
միւս կամ կողմնակի խորանները: Ինչպէս
այս վերջինները, նմանապէս պատերը
սակաւ գեղեցիկ նկարներով կը դարդարուին:

Արեւի լոյսը եկեղեցին կը մանէ՝ կը
թափանցէ լուսամուտներով՝ պատուհան-
ներով, որոնք կը շինուին կամ կը բացուին
կաթուղիկէին եւ պատերու վրայ: Նախա-
դաս կը համարուի եկեղեցին խորհրդաւոր
մթութեան մէջ շղարչել եւ խաւարը աչտա-
նակներու եւ ջահերու մոմերով կամ իւղա-
լից կանթեղներու լոյսով ու չաղով մերժել⁸:

⁸ Հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու շէնքե-
րու (հարտարարութեան) մասին բնագործակօրէն
համեմատել՝

1. Strzygowski Prof. Dr. Josef, Die Baukunst
der Armenier und Europa, 1918, Wien, 2 հատոր:

2. Schwiager Dr. J., Neue Wege zur Erforschung
von Ursprungsfragen altarmenischer Kirchenbauten
ի Հանդ. Ամսօր. 1927, էջ 946—980:

3. Տէր Մովսէսեան Մաղխաբոս Մեսրոպ
Արքեպ. — Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տա-
թեւի, Հաղարծնի եւ Դատի եկեղեցիները եւ վանա-
կան շինութիւնները, Երուսաղէմ 1938: Իսկ վան-
քերու մասին դանաղան տեսակէտներով դրութիւն-
ներ եւ յօդուածներ ունին՝

1. Կոստանեան Կ.՝ — Հայոց վանքերը, Մոսկով
1886:

2. Շահաղիզ Ե.՝ — Հայոց վանքերը եւ նրանց
գերը Հայոց էկանքում, և «Վասն», գրական բանաս-
իրական ժողովածու Գր. Ջանչեանի յիշատակին,
Թիֆլիս 1901, էջ 255—302:

Եկեղեցւոյ զարդերէն ու ամբողջիւն-
ներէն են սիւները, զանազան նիւթերով շի-

3. Macler Fr., Les couvents arméniens, ար-
տատոյ. Ի Revue de l'histoire des Religions, tome
LXXIII, Paris 1916.

4. Topdschian H., Die Anfänge des armenischen
Mönchtums mit Quellenkritik, արտատոյ. Ի Zeitschrift
für Kirchengeschichte, XXV. Band, I. Heft, հա-
մառումով «Լոյս»-ի մէջ 1906, էջ 360, 468 եւ 538:

5. Յուսիկ Եղ.՝ — Անապատականներ եւ վա-
նականութիւն, նախ «Արարատ»-ի մէջ (1905—1906
հրատարակուած եւ ապա արտատպուած):

6. Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Հնախօսութիւն աշխար-
հադրական Հայաստանեայց աշխարհի, վենետիկ
1835, Գ. հտր., էջ 204—217, դարձեալ՝ Ստորա-
դրութիւն հին Հայաստանեայց, վենետիկ 1822 եւ
Աշխարհադրութիւն չորից մասանց աշխարհի մասն
Ա., հտր. Ա. (նոր Հայաստան) վենետիկ 1806:

7. Ալիշան Հ. Ղ.՝ Այրարատ, վենետիկ, Սի-
սական, վենետիկ, Սիսուան, վենետիկ, Շիրակ,
վենետիկ, Հայաստանում, վենետիկ:

8. Պալեան Տ. Եղ.՝ Հոյ վանօրայք Ի Թուրքիա
մասն Ա., Իզմիր, 1914 եւ «Բիւզանդիոն» թերթի
մէջ շատ մը յօդուածներ, ինչպէս եւ «Ծաղիկ»-ի
մէջ (1899, Թ. 78—79):

9. Ասատուր Հր. — «Մասիս»-ի մէջ, 1892,
Թ. 3930, էջ 75 Թ. 3962, էջ 109, Թ. 3966,
էջ 173:

10—11. Նահապետեան, Նարէան, Լեւոնեան եւ
որիչներ «Հայրենիք»-ի, «Արեւելք»-ի եւ «Բիւզան-
դիոն»-ի մէջ վասպուրականի վանքերու մասին ցիր-
ցան յօդուածներ ունին:

12—13. Սարգիսեան Հ. Ն. — Տեղագրութիւնք
Ի Փոքր եւ Մեծ Հայս, վենետիկ 1864: Լալայեանց Ե.
— «Ազգագրական Հանդէսի» մէջ բազմաթիւ գրու-
թիւններ, վասպուրականի վանքերու մասին յա-
տուկէն հմմտ. 1910 եւ 1911:

14. Պոստուրեան Հ. Մ. — Ի «Տաթև», տարե-
ցոյց 1927, էջ 178—188:

15. Կարելի էր դեռ անուններ ու տեղիքներ

նուստ : Նաեւ քանդակներով⁹ եւ խոյակներով հարուստ ու ճոխ :

Վանքերն ու եկեղեցիները կը շրջապատուին քարաշէն պարիսպներով՝ միալսաներու խաղաղութիւնն ապահովելու, անոնց դռներն ու հարստութիւնները դող ու յափշտակող երկար մատերէ պերճ պահելու, դարձեալ թշնամիներու ասպատակութիւններու դէմ թուժք կանգնելու ծրագրով : Կային վանքեր, որոնք գետնի տակ նկուղներ եւ դադանի ճամբաներ ունէին — նոյն նպատակով :

4. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ ԿԱՄ ՍԿՋԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի ընենք Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ կանգնուած վանքերու սկզբնաւորութիւնը, անոնց արտաքինը (շէնք ու շրջակայք) եւ ներքինը (կանոնադրութիւն, սո-

շարել, սակայն այս դրութեան համար այսքանը բաւական կը համարինք : Բայց դեռ հարկ է յիշել՝ Գէորգ Շէրենցի «Սրբավայրեր, տեղադրութիւն վանայ նահանգի զլիսաւոր եկեղեցեաց, վանօրէնց եւ ուսումնարանաց», Թիֆլիս 1902, եւ Սրուանձտեանցի («Թորոս աղբար», «Համով հոտով»), Միրախորեանի (Նկարադրական ուղեւորութիւն) եւ Աղօյի («Վանի-Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները») դրութիւնները :

⁹ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քանդակներու մասին հմտ. Հայաստանեայց եկեղեցի, 1943, էջ 72—79 (Սիրարիի Տէր Ներսէսեան) :

վորութիւն, արժէք ու արժանիք, նաեւ ասպարժանիք, հակիրճ՝ կեանք ու դործունէութիւն), իսկ հոս նոյն հարցերը կը շօշափուին լոկ Վասպուրականի վանքերու նկատմամբ եւ այն ոչ՝ սպառիչ, վասն զի մաս մը ակնարկուած ուսումնասիրութեան մէջ նկատի պիտի առնուի — հետեւաբար՝ խուսափումն կրկնութենէ: Սակայն այս առթիւ հսկանցիկ ակնարկի առարկայ պիտի ըլլան հայ վանքն ու վանականութիւնը՝ լուսաւորութեան եւ համեմատութեան համար:

Վասպուրականի վանքերու հիմնադիրներ նկատուած են առաքեալները: Աւանդութեան համաձայն Ս. Թադէոս կը կանդնէ՝ Ս. Խաչի (ՎՎՎ. Ա. էջ 234), Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի (անդ՝ էջ 241), Խաթուն Տիրամայր Ս. Աստուածածնի (անդ, էջ 354), Գամաղիէլի (Հանդ. Ամս. 1943, էջ 78) վանքերը: Ս. Բարթոլոմէոսի ձեռնարկներ կը հռչակուին Նախավկայի (անդ՝ Բ. էջ 533), Աղուլիսի Ս. Թովմասի (անդ, էջ 686), Հոդեաց (Հանդ. Ամս. 1942, էջ 174) վանքերը:

Հ. Հացունի «Հայաստանեայց Եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն յառաջ» իր գրութեան մէջ կ'եզրակացնէ ու կը հաստատէ՝ «Ստուգեցինք փաստօրէն, որ առաքելական անձինք՝ Յուդա-Թադէոս եւ Բարթոլոմէոս ոտք չեն կոխած Հայաս-

տան» (Բաղմ. 1927, էջ 40) : Այլուր դեռ կը գրէ «Անընդունելի է ինձ նաեւ կուսանոցի մը հաստատութիւնը Բարթողոմէոսի ձեռքով : Վասն զի Դ. դարէն յառաջ կուսատանի գաղափարն իսկ դոյութիւն չունէր քրիստոնէութեան մէջ, թող թէ Հայոց. եւ անոր առաջին հիմնադիրն եղաւ Ս. Անտոն, որ սկիզբ տուաւ վանական համախումբ կենակցութեան, ինչպէս փաստերով հաստատած եմ այլուր» (Բաղմ. 1927, էջ 39, հմմտ. դեռ՝ անդ. 1923, էջ 13) :

Հետեւարար աւելորդ է այս հարցի վրայ ծանրանալ, մանաւանդ նկատելով աղբիւրները, որոնք կասկածելի են եւ վերջին շրջաններու գործեր ու պատմութեան անհամընթաց :

Հայաստանի վանքերու — անոնց մէջ Վասպուրականի վանքերէն ոմանց՝ Լիմի Վ.Վ.Վ. Ա., էջ 8), Կաուցի (Ա., էջ 56 եւ 61), Սորբայ Ս. Կարապետի (Ա., էջ 81 եւ 183), Սալնապատի Ս. Գրիգորի (Ա., էջ 262), Վարազի (Ա., էջ 280), եւն եւն — հիմնադիր նկատուած է Գրիգոր Լուսաւորիչ : Նա՝ որ քրիստոնէական հաւատքը Հայաստանի մէջ տարածեց, որ եկեղեցական նուիրապետութիւնը կազմեց, կ'ենթադրուէր, որ այդ շրջաններուն փթթիլ ու ծաղկիլ սկսող վանականութիւնը նկատուութեան առնուր : Ինքնին հետամուտ է ճշնոդական կեանքի. «Եւ ինքն ժամա-

նակս ժամանակս յանապատ լերինս ելա-
նէր, ուր ինքեան խրով անձամբ իսկ
օրինակ ցուցանէր» (Աղաթանդեղոս, քնն-
հրատ. էջ 442, հմմտ. եւ էջ 443) եւ
հետեւորդները կը քաջայերէ՝ «Առեալ
ղոմանս ոմանս յաշակերտաց խրաքան-
չիւր մենաստանաց երթեալ» (անդ, էջ
444), «Եւ դարձեալ բազում եւ ան-
համար զունդս զունդս վանականաց ի
չէնս եւ յանչէնս, դաշտականս, շինակեացս
եւ լեռնականս անձաւամուտս եւ արդեւա-
կանս հաստատէր» (Աղաթ., էջ 441, 443,
448—451, հմմտ. եւ Զենոբ Գլակ, Պատ-
մութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ
20—24) :

Կարելի է համամիտ ըլլալ Գրիգոր Լու-
սաւորչի նկատմամբ Յ. Թօփչեանի արտա-
յայտութեան՝ «Ինչպէս մէկ կողմանէ ան-
կարելի էր որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ¹⁰
վանքեր հիմնէր¹¹, միւս կողմանէ ստոյգ է
թէ՝ Դ. դարուն սկիզբը նա անապատական
կեանքի յարում ունէր» (Topschian
Hagop, Die Anfänge des armenischen
Mönchtums mit Quellenkritik [արտատպ.

¹⁰ Նոյնը կ'արժէ Տրդատի մասին, որ Շինի Ս.
կաշը հիմնած կ'ըլլայ հմմտ. Հանդ. Ամս. 1943, էջ
83: Նաեւ՝ Հոփսիմեանց հիմնարկութիւններու մասին,
որոնք Վասպուրականի մէջ կը ցուցուին հմմտ. անդ,
էջ 95 եւն եւն:

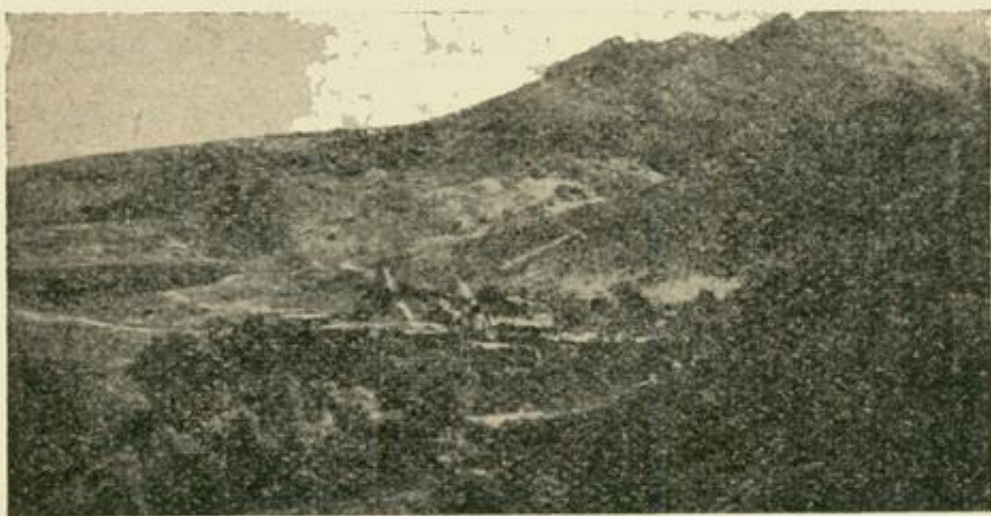
¹¹ Գրիգոր Լուսաւորչի ընծայուած «Յաճախա-
պատում»ի (տպ. էջմիածին, 1894) մէջ կայ՝ «Որատք
ճգնութեան եւ ցոյցք հանդիսից, որ յառաքինութեան
յորդորմունս» (էջ 248) :

Zeitschrift für Kirchengeschichte Թերթէն, Band XXV պրակ Ա. Gotha, 1904] էջ 16¹² : Որով եզրակացութիւնը — Հայաստանի եւ հետեւարար Վասպուրականի վանքերէն Լուսաւորչեան հիմնարկութիւն չկայ (Հմմտ. Բաղմալէպ, 1923, էջ 13) :

Հայկական վանքերու իսկական հիմնադիրն ու անոնց զարգացումին ուժեղ զարկ տուողն է Ներսէս Պարթեւ Հայրապետը, որ գուրգուրանքի առարկայ կ'ընէ նմանապէս Վասպուրականի վանքերէն — աւանդութեան համաձայն — Հոգեաց վանքը (Հմմտ. Մեսրոպ Երէց, Պատմութիւն Ս. Ներսէսի Հայրապետի, Վենետիկ, 1853, էջ 40—41, Հմմտ. աստ էջ 768), Սալնապատի վանքը (ՎՎՎ. Ա, էջ 262), Զորոյ վանքը (Ա., էջ 251—252 : Բուզանդ կը դրէ՝ «Եւրաղմացոյց (Ներսէս) զկարգս եկեղեցեաց ի չէնս եւ յանչէնս սոյն օրինակ բաղմութիւնք կրօնաւորաց» (Պատմ. Պետերբուրգ, 1883, էջ 65) : Արէլ արքեպ. Մխիթարեան Ներսէսի վանքերու մասին յատուկէն բրած կարգադրութիւններն այսպէս կ'ամփոփէ՝ «Վեցերորդ հրամայեաց շինել զերիս դասս բնակութեան յաղագս կրօնաւորաց, որք ի նմին ժամանակի առ սրբոյն Ներսէսիւ դատարկաշրջիկ լինէին եւ ոմանք նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի եւ այլք բաղումք հանապաղ բնակէին ի գիւղս իրրեւ

¹² Հմմտ. եւ S. Weber, Die Katholische Kirche in Armenien, Freiburg im Breisgau, 1903, էջ 297, 300 :

ի վանս, որոյ աղաղաւ կառոյց եղբայրանոցս
յանապատ տեղիս, իսկ վասն առանձին
ձգնողաց՝ միայնանոցս եւ առանձնակեաց
խրճիթս բաղումս՝ կարգեալ յամենեւին ի
սոսա կանոնս» (Պատմ. Ժողովոց Հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյ... էջ 34, հմմտ. եւ Մելիք
Թանգեան, Հայոց եկեղ. իրաւունքը, Շուշի,
1903, Ա., էջ 317¹³): Մեսրոպ Երէցի վկա-

Սալնապատի Ս. Գրիգորի վանքը
(Վ.Վ.Վ. Ա. էջ 256)

յութեան համաձայն՝ Ներսէս «Տայր հրա-
ման շինել... եղբայրանոցս՝ մենաստանս
մեծամեծս եւ կարգեաց ի վանորեայս զշի-
րիմս Թաղաւորացն... եւ բաժանեաց յեղ-

¹³ Ներսէսի օրով ահա՝ «Երկու կրօնաւորք ա-
նապատաւորք», երկուքն ալ Վասպուրականի զրացի
երկիրներու մէջ. մին Շաղիտա, որ՝ «էր լեալ աշա-
կերտ մեծին Դանիէլի եւ ի տղայութենէ իւրմէ սնեալ
էր համակ յանապատս եւ ընդ անապատաւորս խո-
տաճարակ լեալ էր» (Փաւստոս, էջ 184—185), եր-
կրորդը՝ Եպիփան, «որ սնեալ էր յանապատի, բնա-
կեալ ի քարանձաւս... լնոյր զերկիրն Ծովաց վանիւք
եւ զնէր վարժեար ընդ ամենայն երկիրն Ծովաց»

բայրանոցան զեօդս եւ դաստակերտս»
(Պատմ., էջ 39—40) :

Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիայի մէջ
դաստիարակուած եւ յետոյ ալ հայրապետ
օծուած՝ հարկաւ հոն վանական կեանքի եւս
կը ծանօթանայ : Իսկ Ներսէս Մեծ Ս. Բար-
սեղի վրայ հիացող եւ Կապադովկիայի հետ
մշտատեւ յարաբերութեան մէջ՝ այն տեղի
ճղնաւորական եւ վանական կեանքի ընտիր
արդիւնքները կը տեսնէ : Հետեւա՞նքը —
ներմուծում եւ տարածում նոյնին Հայաս-
տանի մէջ : Այս է Թօփչեանի վարկածը ¹⁴

(անդ, էջ 186), որ՝ «էստ ընդ աշակերտան իւր արս
միանձունս լեառնականս՝ անապատականս» (անդ,
էջ 187), որ ունէր՝ «միանձնանոց որ անուանեալ կոչի
Մամբրէ» (անդ, էջ 187), որ կը թողու՝ «բազում
եղբարս միարանս, միահաւանս, հաւատացեալս կրօ-
նաւորս քրիստոնէից, լեառնականս, ճղնաւորս, միան-
ձունս եւ ի վերայ նոցա երէց մի գլխաւոր : Բայց էին
ի նոցանէ ոմանք, որք բնաւ ամենեւին այլ ինչ կերա-
կուր չէր ճաշակե(ա)լ նոցա ի մանկութենէ իւրեանց :
Բայց բանջար եւ ջուր եւ դհամ գինւոյ գիտէին ոչ
գիարդ լինի» (անդ, էջ 187—188) : Ասոնցմէ էր «Եղ-
բայր մի խտակրօն, որ մթին վարս վարէր» (անդ,
էջ 188) : Այս շրջանին ահա՝ «Եղբայր մի Փառստեայ
Եպիսկոպոսի» (Առստոմ) կրօնազգեսց, մենակեաց,
անապատակեաց, լեառնական, սքանչելի» (անդ,
էջ 224) : Ահա Գրիգոր՝ «Գլուխ արեղայից եւ վարդա-
պետ միանձանց եւ առաջնորդ մենակեցաց եւ վերա-
կացու վաներայից եւ ուսուցիչ ամենայն անապատա-
ւորաց եւ տեսուչ ամենեցուն, որք... յանապատս
բնակեալ, ի քարանձաւս ամբացեալք, յայրս եւ ի
քարածերպս երկրի եւ միահանդերձք, բոկազնացք,
զգաստացեալք, խոտածարակք, բնդարուտք, արմա-
տակերք, զօրէն գաղանաց ի լերինս շրջէին լեշկմաշ-
կօք եւ մորթօք այծենեօք... ի ծագս վիմաց, ի սորս
քարանձաւաց, անինչք, անստացուածք, անխնամք...»
(անդ, էջ 230) :

¹⁴ Անկէ յառաջ նոյն արտայայտութիւնն բրած էր

(Հմմտ. Anfänge... էջ 14—16) : *Մինչ Տէր Մինասեան* (Zeitschrift für Kirchengeschichte, եւ նոյնը՝ «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորուց եկեղեցիներին հետ» էջմիածին 1908, էջ 25) վանականութիւնը Ասորիքէն Հայաստան մտած ու տարածուած կը համարէ : Անոր համամիտ է Յուսիկ Եպիսկոպոսը (Արարատ, 1906, էջ 248¹⁵) : Բնական է երեքն ալ նկատի առած են աղղային եւ արտաքին աղբիւրները : Նոյն աղբիւրներն կամ տեղիքները եւ մենք աչքի առջեւ ունենալով եւ երբեք նպատակ չունենալով երեքին ալ իրաւունք տալու կամ միջին ձամբան բռնելու — այսպէս բռնեք — քաղաքականութիւնը՝ կ'ընդունինք որ՝ վանական կեանքը զոյգ աշխարհներէն Հայաստան տարածուած է : Երկու մերձաւոր երկիրներու աղղեցութիւնը Հայաստանի վանքերու վրայ շատ զգալի է :

Ներսէս Պարթեւի գրաւիչ օրինակին կը հետեւին Մեծն Սահակ եւ Մաշտոց Հայեկացի : Առաջինին մասին Խորենացին կը հաւատալ՝ «Ստացաւ աշակերտս վաթսուն բաւ նմանութեան մայրաքաղաքաց Սպուղէից ,

Molker W., Lehrbuch der Kirchengeschichte, I, էջ 372) : Ղ. Փարսեցին կ'աւանդէ՝ «Կարդացմունք զբոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանօրայս» (Պամ. քնն. հրտ., էջ 13) :

¹⁵ Յուսիկ Եպիսկոպոսի յօդուածաշարքը «Անսպասականները եւ վանականութիւն», որ յետոյ կ'արտատպուի (Վաղարշապատ, 1906) Տէր Մինասեանցի իրատ, սակայն արդար քննադատութեան կ'ենթարկուի (Արարատ, 1907, էջ 70—72) :

արք կրօնաւորք խարաղնադղեստք» (Պատմ. վեկնետ., 1865, էջ 240) : — Իսկ Մեսրոպի նկատմամբ Կորիւն կը վկայէ՝ «Լի առնէր զգաւառն (Գողթն) ողջունիւ Աւետարանին Քրիստոսի եւ կարգէր յամենայն զիւղս զասս զասս սրբոց վանականաց» (Պատմ. վեկնետիկ 1894, էջ 24¹⁶) : Գողթնի Ս. Մեսրոպի վանքը հայ զրի զիւտի հեղինակին հիմնարկութիւնը կը համարուի եւ կ'աւանդուի թէ՛ Բուստի Ս. Նշանի վանքը անոր օրով շինուած ըլլայ : Սակայն Երկուքն ալ այնքան հնութիւն չունին :

5. ՎԱՆԹԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆԻՒ ՏԱՐԱԾՈՒՄ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

Ս. Ներսէս-Սահակէ յետոյ վանքերու հիմնարկութիւնները Հայաստանի — յարարերարար՝ Վասպուրականի — մէջ քաղաքական պարագաներու եւ կրօնական կեանքի Էլեւէջներու համաձայն տեղի կ'ունենան : Վարդանանց շրջանին Վասպուրականի մէջ քանի մը վանքեր¹⁷ (Ոչխարանից, Ս. Արրա-

¹⁶ Հմմտ. դէռ անդ, էջ 36—37 եւ Փարպեցի, Պատմ., էջ 13) :

¹⁷ Եղիշէ իր օրով հարաւային միանձներու կեանքը հիացումով եւ բարի նախանձով կը դիտէ (Հմմտ. Մատենադրութիւնք Եղիշէի, վեկնետիկ 1859, էջ 159—165) : Անոր անունով հասած «Բան խրատու յաղազս միանձանց» դրութիւնը ազդուած կ'երեւայ Ս. Յերոնիմոսի թղթերէն (Հմմտ. Hurter H., Sanctorum patrum opuscula selecta, S. Eus. Hieronymi... Epistolae selectae, 1870, էջ 8—115) : Յայտնի է որ՝ ոսկեղարի հայ թարգմանիչները լատին այս մեծ վարդա-

Համի և Խէղոյ Ս. Գէորգի) հիմնուած կ'աւանդուին : Այնպէս կը թուի թէ՝ Յովհ. Մանդակունիի վանական բարենորոգչական շարժումները մինչև Վասպուրական հասած ըլլան :

Ժ. դարուն յունական կրօնական հալածանքները, ինչպէս Հայաստանի ուրիշ դատաններու, նմանապէս Վասպուրականի մէջ վանական կեանքի տարածումի և փթթումի տարիք կ'ըլլան : Այդ առէն է որ Ռչտունիքի մէջ Նարեկի վանքը կը հիմնուի (Ասողիկ, Պամ., էջ 74) :

Վասպուրականի մէջ վանքերը կը բաղմանան և վանականութիւնը կ'աւանդուի Արծրունի իշխաններու և թագաւորներու և անոնց տիկիններու հովանաւորութեամբ ու առատաձեռնութեամբ : Սենեքերիմ թագաւորը անոնցմէ հազարէ աւելի կը հաշուէր և ինքզինքը անոնցմէ զրկել չէր կրնար (Հմմտ. վարր) :

Գաղիկ Արծրունիին արքայափայել հաստատութիւններէն են՝ Աղթամար, Իլու,

պետին զրութիւններու ծանօթ էին և անոնցմէ հայերէնի թարգմանած են — Պաւլոս և Հիլարիոն անապատականներու վարքերը և ուրիշ գործեր (Հմմտ. Վարք Հարանց, էջ 1 և 327, դարձեալ Վարդանեան Հ. Ա., «Յերոնիմեայ վասն ի քսան և յերկուս զիրս առ ի Հերրայեցոց զպատմութիւնս բաժանելոյ», Վիեննա 1920) : — Եղիշէ ինքն ալ «Զամայութիւն սիրելով և խոտարուտ կենաւք անցուցանելով դառաւրեա(յ) կենցաղս... յանապատի ուրեմն վախճանեալ» (Աղինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ և իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Վիեննա 1932, Ա. : էջ 25—28) :

Կարմրակ Ս. Աստուածածին, Ս. Պետրոս եւ Սպիտակ վանքերը (ՎՎՎ., Ա., էջ 110, 111, 158, 184, 218): Սենեքերիմի կ'ընծայուի Կապուտկողի, իսկ անոր աղջկան՝ Շուշանից վանքերու հիմնարկութիւնները (անդ, էջ 166, 170, 255):

Կասկած չկայ որ՝ Վասպուրականի թագաւորներն ու իշխանները դեռ ուրիշ վանքեր եւս հիմնած եւ համանման հաստատութիւններու զարգացումի եւ տարածումի օժանդակած ըլլան: Սակայն թանձրացած իրողութիւն կը մնայ թէ՛ այդ նահանգի վանքերու մեծամասնութիւնը եկեղեցական դասին ձեռներէցութեամբ ու ժողովուրդին նպաստներով ու նուէրներով կառուցուած ու պահպանուած է: Մանաւանդ ժ.Դ.—ժ.Ե. դարերուն Վասպուրականի վանքերու շինութեան եւ պայծառութեան մեծապէս փոյթ կը տարուի: Անոնց մէջ կը ծաղկին նշանաւոր եկեղեցականներ եւ մատենադիրներ: Հոգեաց, Սալնապատի եւ Մեծոփի վանքերը շանթաճիգ կ'ըլլան եւ բազմաթիւ միաբաններով կը խայտան: Սակայն ասոնց հետ ուրիշ վանքեր՝ «Վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ եւ վրդովմանց եւ աւերանաց աշխարհիս Հայոց ամենեւին բնաջինջ եղեալ էր եւ բարձեալ նշոյլ եւ նշմարան առաքինութեան գործոց եւ բարի կարգաց յաշխարհէս Հայոց...», «... Եւ ոչ գոյր ի ժամանակին յայնմիկ ա-

նապատ եւ կամ դիտող վանական կենաց» (Առ. Դաւիթ. Պատմ., էջ 150—151) :

Այս տխուր պատկերը Սարգիս Եպիսկոպոսի աչքերուն կը ներկայանայ եւ անիկա կ'ուզէ հայկական վանքերը եւ անոնց նուազաթիւ միաբանները անկաժութենէ հանել՝ բարձրացնել : Եւ ահա համակարծիք ու աջակից կ'ունենայ Կիրակոս Տրապիզոնցին, որուն հետ ծրագիր կը մշակէ եւ գործի կը սկսին անյապաղ : Միասին՝ «Տեղի անքոյթ եւ պատշաճաւոր անապատի» կը փնտռեն եւ անոնց աչքերը Սիւնիքի վրայ կը յառին : Կ'այցելեն Տաթեւ, Զորոյ վանք, Թանահատի վանք՝ «Մինչեւ գտին գտեղին, յորում այժմ շինեալ կայ Մեծն անապատն եւ անդ շինեցին Եկեղեցի եւ դիտուցս ըստ պատշաճի անապատի եւ միայնակեցի (անդ, էջ 252¹⁸) :

Անոնց ընտիր գործունէութեան աւետիսն ու համբաւը բերնէ բերան Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը տարածուելով՝ բաղձաթիւ կարող անձեր ամէն անկիւնէ հոն կը գլմեն՝ կը խուժեն՝ «Ոչ միայն աշխարհականք եւ աննշանք —, այլ եւ Եկեղեցականք եւ անուանի արք, վարդապետք, Եպիսկոպոսք եւ քահանայք» (անդ, էջ 253) :

Ասոնց խումբի մէջ կը տեսնուի Ներսէս Մոկացի՝ «Որ աստ վարժեալ ուսաւ... զվարս կրօնաւորական եւ ելեալ զնաց ի դա-

¹⁸ Հմմտ. Ալիշան, Հայապատում, փոքրադիր, Գ, էջ 341—355, հմմտ. եւ Archiv der hl. Kongregation der Propaganda, հտր. ճշթ., էջ 258—295:

ւառն Վասպուրական» (անդ , էջ 254) : Լիմի մէջ կը հաստատուի՝ «Եւ անդ ժողովեցան առ նա բաղմութիւնք եղբարց եւ եղեւ անապատ հաստատուն ամենայն կարգօք եւ կրօնիւք միակեցութեան վարուց» (անդ , էջ 254) : Անոր յաջորդին՝ Ստեփանոսի օրով վանականներու թիւը չափազանց կ'աճի եւ «Ոմանք ելեալ ի Լմայ զնացին ի տեղին , որ անուանի Կտուց . . . եւ անդ եւս շինեցին առնապատ եւ եղբայրանոց եւ է այժմ հաստատուն ամենայն կրօնաւորական կարգօք» (անդ , էջ 254) :

Վասպուրականի մէջ վանական կեանքի վերելքի ու ծաղկումի վերջին շրջանն է այս . անկէ վերջ՝ վայրէջք , կործանում եւ աւերում :

6. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՈՆՅ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ԹԻԻԸ

Ստուգապէս կարելի չէ ըսել թէ՝ Վասպուրականի¹⁹ մէջ քանի՞ վանք կար :

¹⁹ Միւրթար Երէցեան «Մշակ»ի մէջ 1938ին (թ. 1268) հարց դրած է «Ի՞նչու համար Վանի նահանգին մէջ աւելի վանքեր եւ մենաստաններ կային քան թէ հայկական ուրիշ նահանգներու» : Համառօտ պատասխանն է .

ա. Որովհետեւ Վասպուրական-Վան Հայաստանի ընդարձակագոյն եւ բաղմամարդ նահանգներէն է :

բ. Վասպուրականի թագաւորներն , եկեղեցական նուիրապետութիւնն ու ժողովուրդը աւելի եռանդուն եղած են եւ ուշադիր այս կէտին :

գ. Սոյն նահանգը նիւթապէս աւելի հարուստ էր , համեմատաբար դուրէ աւելի ազատ ու հանգիստ ժամանակ բոլորած է :

Հ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Զթիւ մենաստանաց ի Յայսմաւուրս Փետրուար 27 դտանեմք 900, իսկ ի Յունիս 11 դտանեմք ձժե, այլ որպէս անդէն ոմանք այսպէս գնէին եւ ոմանք այնպէս, ըստ որում ձժե էին մեծամեծք վանորայք, իսկ մնացեալքն փոքր եւ ի սակաւուց բնակեալ» (Ստորագրութիւն, էջ 160) : Մեր Մատենադարանի Թ. 213, Թ. 214 եւ Թ. 701 Զեռագիրներն ունին «Թձ վանքս» կամ «Ինն ձ. վանք» (Հանդ. Ամս., 1940, էջ 217—218) : Իսկ Թիւ 10 կը վկայէ «Քանդի զվանորայսն (Սենեքերիմ) ոչ ետ կայսերն եւ ոչ էառ փոխարէն վանորէիցն, այլ եթող զվանորայսն ազատ... որք էին ձ. եւ ժե. վանք եւ յայլոց Թձ. ասի եւ յիրաւի զի ձ. եւ ժե. մեծ վանորայք էին, որք անուանիք էին եւ թոշակաւորքն եւ Զ.՝ փոքր եւ սակաւամարդ ²⁰» (Տաշեան, Մայր Յուշակ, էջ 100) :

Սմբատ Գունդստապլ կը գրէ՝ «(Սենեքերիմ) չորս հարիւր վանորայս ոչ ետ, այլ պահեաց իւր աղօթարարս... եւ հարիւր հնդեռասան վանք այլ ետ» (Պատմութիւն, Մոսկուա 1856, էջ 27—28) : Այսպէս Սմբատ վանքերու թիւը զգալիօրէն կը նուազեցնէ եւ որ դեռ այնքան սակաւ չէ : Յետոյ վան-

²⁰ Այս վանքերն ամէնն ալ իսկական վանքեր չէին, այլ եկեղեցիներ քահանայատներով : Դեռ մինչեւ այսօր ժողովուրդը վանք կամ մենաստան բռնորով եկեղեցի կը հասկնայ :

քերը աննպաստ պարագաներու հետեւանքով շատ կը տուժեն ու կը նուազին : Վերջին շրջաններուն 51—56 վանք կարելի էր յիշատակել (Ծաղիկ, 1867, Թ. 813 և Արեւել. Մամուլ, 1879, էջ 368) :

Վասպուրականի այս վանքերէ ոմանք շատ անդամներ ունէին իրենց պատերու մէջ :

Նարեկ «բաղմամարդ» էր (ՎՎՎ., Ա., էջ 195), Լիմ, 50—70 միաբան ունէր (անդ, էջ 20—21, 24, 27, 45—46), Կտուց «քաղաք բաղմաժողով» էր (անդ, էջ 57 և 57), Իլու վանքը՝ «ճոխ միաբանիւք» (անդ, էջ 160—161), Կապուտկողի մէջ «քան զերեք հարիւր արեղայ եղեալ է» (անդ, էջ 167—168) : Շատ միաբան ունեցեր են նաեւ Միանձն վանքը, զարձեալ Վարադի, Արտադի Ս. Թաղէոսի, Մաղարդայ, Աղուլիսի, Նկարեանայ Ս. Ստեփանոսի, Չաղար Ս. Նշանի և Մահաշտի Ս. Պետրոսի վանքերը :

7. ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Վասպուրականի վանքերու շատերուն անուան կամ պատմութեան — մանաւանդ հիմնարկութեան՝ — հետ բարեպաշտիկ՝ սիրուն աւանդութիւն մը հիւսուած է և անով կա՛մ անոնց անունը մեկնաբանուած և կամ համբաւը հռչակուած՝ ժողովուրդի սրտին մէջ՝ առարկայ եղող վանքին հանդէպ աւելի

խոր սէր ու սերտ համակրանք ստեղծելու
 եւ արծարծելու դիտումով :

Ահա Բղնունեաց ծովի վանքերէն մէկուն
 մէջ երեք միաբան կը հիւանդանան ու կը
 մեռնին եւ «կուտուց հրեշտակ իջեալ էին»
 ու աւասիկ՝ «վասն այսորիկ կոչեցաւ անուն

Կոտուց անապատի Ս. Կարապետ եկեղեցին
 (ՎՎՎ. Ա. էջ 51)

տեղւոյս Կուտուցու անապատ» (ՎՎՎ. , Ա. ,
 էջ 57) : Վոչիկ աղնուականը Թամար անուն
 աննման սիրուն աղջիկին կը սիրահարուի եւ
 երբ ասիկա ծովամոյն կ'ըլլայ «Ա՛խ, Թա-
 մար» հեծեծելով նա ինքզինքը ջրերու մէջ
 կը խորասուղէ եւ կղզիին ու վանքին ա-
 նունը Աղթամար կը կնքուի, թէեւ Ս. Խաչ
 է վանքին իսկական անունը (ՎՎՎ. , Ա. ,
 էջ 87) : Գրիգոր Նարեկացին «առ Տէր» կը

փութայ եւ կղղեակն ու վանքը «Առաէր» կը յորջորջուին : — Լուսապատու Ս . Սահակի վանքը այդպէս կոչուած է , վասն զի միականին Սահակ Տիրամօրմէն աչքի լոյս կը ստանայ (անդ , էջ 157) : — Ս . Կոյս՝ «Կարմրաղղեստ փառօք» Թաղէոս առաքեալին կը հրամայէ՝ «անուանեա զանուն տաճարին Կարմրաւոր» : Հրամանը կը կատարուի (հմմտ . Կարմրաւոր Ս . Աստուածածնի վանքը՝ անդ , էջ 237—238) : — Պատրկի կամ Եղիշէի վանքը «կոչուում է Չարահան կամ տաճկերէն Չաղըր Ս . Նշան , որովհետեւ դիպուածով մի այլազգի դիւահար բժշկուել է այնտեղ» (Աղանեանց , Դիւան , Ժ . , էջ 548 . հմմտ . ՎՎՎ . , Ա . , էջ 209) :

Սպիտակ վանքը այդ անունը կը ժառանգէ , վասն զի Լենկթիմուրի սեւամորթ զինուորը անոր եկեղեցւոյն դուռը բռնաւորրին հրամանովը ջախջախել ուղած ժամանակ՝ յանկարծ սպիտակամորթ կը դառնայ եւ այլադաւանը «վանքը կ'աղատէ աւրուելէն» (Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1999 , ՎՎՎ . , Ա . , էջ 218) :

Կռունկի Ս . Աստուածածնի վանքը իր այդ յորջորջումը զոյգ դէպքերու կը պարտի եղեր : Կռունկ մը Ս . Պատարադի գինիին պակասը կը լեցնէ ողկոյղ մը բերելով , դարձեալ կռունկ մը հնձուորները թռնաւորումէ կը փրկէ իջնալով կաթսայի մը մէջ , ուր թռնաւոր օձ մը ինկած էր (Արծուի Վասպ . 1859 , էջ 59 եւն) :

Բաղենից վանքը Էջմիածին կը կոչուի՝
վասն զի միաբանները՝ ճշնաւորները
«Միածնի էջքը» տեսած են (Աղղը . Հանդ . ,
1911, էջ 99 . ՎՎՎ . , Ա . , էջ 350) :

Անգղւոյ Ս . Աստուածածնի մէջ կար
իւղածորան պատուհան կամ աղբիւր (Արեւ-
ելք , 1903, Թ . 5426 . Հմմտ . Հանդ . Ամս .
1942, էջ 163—164) : Իսկ վանքը այդ ա-
նունը կը ստանայ, որովհետեւ հիմնարկու-
թեան հակառակող դեւերը Ս . Թաղէոս ա-
ռաքեալին աղօթքով կը վերածուին ագռաւ-
ներու, զորոնք անգղ թռչունները կը բռնեն
ու դեռ կը նետեն (Հանդ . Ամս . , 1942,
էջ 164—165) :

Ծիծաղարեր Ս . Աստուածածին շինուած
է հոն, ուր Տիրամայր Թաղէոս առաքեալին
Ժպտուն ու ծիծղուն կ'երեւայ (անդ,
էջ 165) :

Այսքան անուններու եւ հիմնարկու-
թիւններու առթիւ : Ուրիշ աւանդութիւն-
ներ : Մողէղ մը իր թոյնովը Ս . Հայրապետի
վանքը կ'ամայացնէ (Հմմտ . ՎՎՎ . , էջ 187
եւ Արեւելք , 1887, Թ . 957) :

Ս . Թովմաս Առաքեալի ոսկրները Ու-
սուֆ անուն նախարարը կը ցրուէ, սակայն
«ի գիշերին յայնմիկ դարհուրեալ ի պէսպէս
տեսլեանց» կ'ամփոփէ զանոնք վանքի մը մէջ
(ՎՎՎ . , Ա . , էջ 151 եւ 154) :

Յակոբ Մծբնացւոյն նշխարներու փո-

խաղրութեան ատեն անկարելի կ'ըլլայ դանոնք շարժել՝ «ոչ գրաստով եւ մարդով» եւ ահա հրեշտակին հրահանդին վրայ՝ «հիմնարկութիւն անէին սրբոյ եկեղեցւոյ» (անդ, էջ 165) :

Արրահամ Խոստովանողը ջրի պակասութենէն կը տառապի եւ հրաշքով ջուր կ'ընդունի (Ազգ. Հանդ., 1913, ԻԳ., Թ. 2, էջ 34) :

Հոգեաց վանքի հիմնարկութեան ատեն դեւերը խափանարար կ'ըլլան, սակայն Ս. Աստուածածնի հրամանով մէկ օրուան մէջ անոր կառուցումը հնարաւոր կ'ըլլայ եւ դեւերը խոյս կու տան, միայն կաղ դեւ մը կը մնայ, որ թոնիրին մաքրութեան պաշտօնին կը լծուի : Արջ մըն ալ շինութեան ատեն փայտակրութիւն կ'ընէ (Ազգ. Հանդ., 1913, էջ 149. Հանդ. Ամս., 1942, էջ 172) :

Ամենափրկիչ վանքին մէջ հրաշքով 70.000 հոգի լենկթիմուրեան դերութենէն կը զերծանին (Հանդ. Ամս., 1943, էջ 63) :

Աւետիս վանքը՝ «Անունն առած է քրտական ալ եւ ոեխ բառերէն, որոնք կը նշանակեն ջուր ու ցեխ, վասն զի... բորոտ աղջիկ մը Թադէոս առաքեալին կը դիմէ եւ ջրով ու հողով ցեխ կը շինէ եւ դայն քսելով կը բուժուի» (Հանդ. Ամս., 1944, էջ 80) :

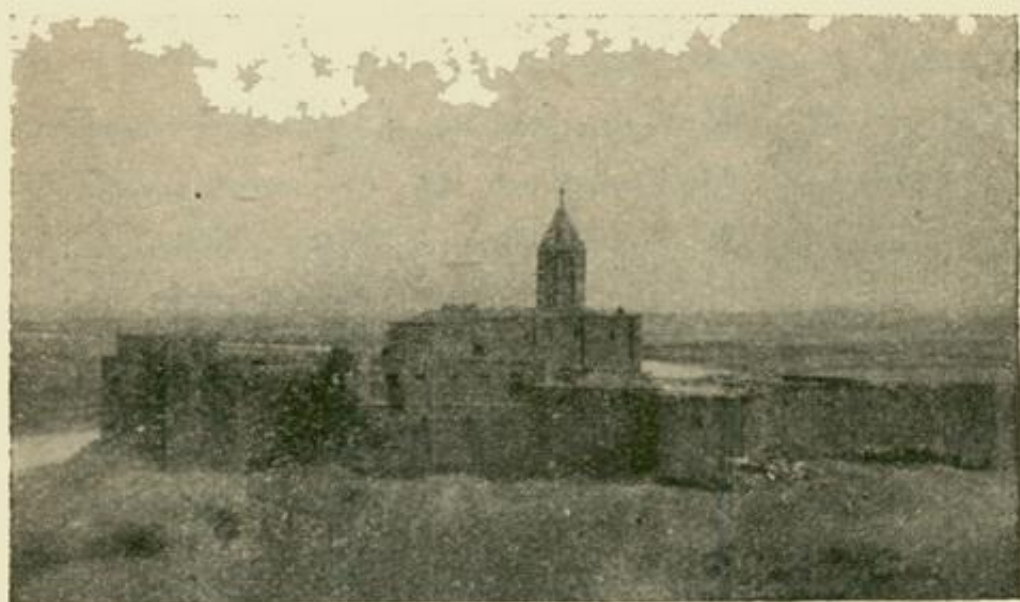
Եւ դեռ ուրիշ շատ մը աւանդութիւններ, որոնցմէ դեռ որքաննե՞ր կան աննկատ եւ անգիր մնացած :

8. ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Վաստապատի վանքերու շատերու անունները առանց պատճառի չեն դրուած :

Ա. Անոնցմէ ոմանք իրենց անունն իրենց եկեղեցւոյն կը սլարտին :

Բ. Ոմանք իրենց դտնուած վայրէն, այս է՝ կամ քաղաքէն ու գիւղէն կամ մերձաւոր

Վաստապատի Կարմիր վանքը
(Վ.Վ.Վ. Բ. 506)

դետէն ու սարէն իրենց անունը ժառանգած են (Վաստապատի վանք, Նարեկայ վանք, Վարադայ վանք, Մեծոփայ վանք) :

Գ. Ոմանք իրենց բնական տեսարանէն ու վայրէն անուն ստացած են (Ծովահայեաց Ս. Աստուածածին, Ծաղկավանք) :

Դ. Ոմանք իրենց շինուածքէն կամ շինուածանիւթէն յորջորջանք բնդունած են (Կարմիր վանք, վասն զի կարմիր քարերով

չինուած է, Քարատակի վանք, որովհետեւ տակը՝ յատակը ամբողջապէս քար եղած է) :

Ե. Ոմանք իրենց մէջ պատահած կարեւոր կամ իբր թէ տեղի ունեցած աւանդուած դէպքի կը պարտին իրենց անունը (Կոնկու Ս. Աստուածածին կամ Ծիծաղաբեր Ս. Աստուածածին, Ամենափրկիչ, Ոչխրանից) :

Վասպուրականի վանքերէն քիչ են թուով անոնք, որոնք միայն մէկ անուն ունեցած են : Ստէպ իրենց մերձաւոր վայրին անունն ալ ժառանգած են եւ այս շատ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ անոնց տեղն ու վայրը գտնելու եւ համանուն ուրիշ վանքէ մը դայն գանազանելու համար, ապա թէ ոչ շատ զժուարութիւններու առջեւ պիտի գտնուէինք, երբ նկատի առնունք, որ համանուն վանքեր Հայաստանի եւ յատկապէս մեզ հետաքրքրող Վասպուրականի մէջ որքան շատ են (Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ, Ս. Կարապետ Էւն Էւն) :

Բայց միւս կողմանէ բազմանուն վանքերն ալ զժուարութիւն կը յարուցանեն : Եւ բազմանուն վանքեր սակաւ չեն : Ահա Սրանչեկաղործի վանք մը (ՎՎՎ., Բ., էջ 444) կոչուած է նաեւ՝ Երաշխաւոր, Պատերազմի Ս. Նշան, նմանապէս՝ Ս. Խաչ եւ Ս. Յարութիւն (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1103) : Աստապատի Ս. Ստեփանոսի վանքը անուանուած է՝ նախ Ս. Ստեփանոս, ապա Աստապատի վանք՝ ապա Քարատակի,

Կարմիր, Կրդըլ վանք (Հմմտ. ՎՎՎ., Բ., էջ 506) : Ս. Նախավկայի վանքը ունի Մա-
ղարդայ՝ Շամբի, Կամ Դարաշամբի վանք
(Հմմտ. ՎՎՎ., Բ., էջ 527) անունները :

9. ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ ՅՈՐՁՈՐ- ՋՈՒՄՆԵՐ

Ճղնատեղիներու (անապատ, քարան-
ձաւ, ծերպ, սոր, լեռ, սիւն եւն) եւ վան-
քերու ²¹ (անապատ, եղբայրանոց, քաւա-

²¹ Վանք կը նշանակէ բնակավայր, օթեւան, տուն, այս է չէնք մը որ մալդուն արժանավայել բնա-
կութեան կը ծառայէ : Բայց «վանք» ըսելով գլխաւո-
րաբար եւ մասնաւորաբար կ'իմացուի այն չէնքը,
որուն մէջ կրօնական շարժառիթէ ու կրօնական նպա-
տակի համար անհատներ եկած միացած են :
«Վանք»ի իմաստի մերձ կամ համապատասխանող
բառեր են՝

Անապատ, մենաստան, մենանոց, վասն զի ա-
նոնց մէջ գտնուողը այնպէս պիտի ապրէր՝ իբրեւ թէ
առանձին կ'ապրի, աշխարհի մէջ՝ բայց աշխարհէ
հեռու : (Մենաստան ստէպ «Եկեղեցի» իմաստով
եւս գործածուած) :

Փարախ, վայր մը, ուր կրօնական սկզբունքնե-
րով եւ նպատակով միացած հօտը առաջնորդի մը՝
հովիւի մը գեկավարութեան տակ ապահով է եւ կը
գործէ :

Եղբայրանոց, վասն զի հոն համասիրտ եւ հա-
մամիտ անհատներ, թէ եւ տարբեր երկիրներէ, քա-
ղաքներէ եւ բնտանիքներէ իրարու հետ պէտք են
ապրիլ սերտ սիրով :

Ուխտ, վասն զի որոշ նպատակի հետամուտ՝
ուժեղ կամքով տողորուած անձեր՝ գոհած ամէն
րան՝ առնաբար ու քաջաբար յառաջ կը նկրտին :

Քաւարան, վասն զի հոն ասորոգները կ'ուզեն
իրենց եւ ուրիշներու մեղքերու հատուցում ընել, նե-
ղուիլ եւ կրել :

Մայրափաղաք, վասն զի սոյն վայրին կամ վան-

րան եւն) բնակիչները զոյգ սեռէ եղած են, նախապէս աւելի այրեր:

Դարձեալ յառաջագոյն անոնց անդամներու մեծ տոկոսը եկեղեցական նուիրապետութեան անդամ չէր, սակայն յետոյ հակառակ շրջուեցաւ:

Այսպէս՝ տեղերէ եւ վիճակներէ ծագում առին բառեր եւ կոչումներ՝ անապատական, ճգնաւոր, լեռնական, սիւնակեաց, արգելական, աստիճանաւոր, միայնակեաց, միանձն, մոնոլ(ոն), եղբայր, միաբան, արեղայ²², կրօնաւոր²³, վարդապետ (եպիսկոպոս եւն):

Քին մէջ առաջնորդ եպիսկոպոս մը կ'ապրի (Արարատ, 1906. էջ 406) եւ մատենադարանով օժտուած է:

Կուսաստան, վասն զի իրական սեռէ անձեր աշխարհէ հրաժարած՝ հոն կը բնակին:

Կրօնաւորանոց, վասն զի վանականներու՝ կրօնաւորներու յատուկ տեղեր են:

Ունինք դեռ ուրիշ բառեր՝ կրօնաստան, հանգիստարան եւն եւն:

Հայաստանի վանքերէն ոմանք դոթանոց, ուրկանոց, ասպնջականոց, օտարանոց եւ հիւրանոց կոչուած են՝ բարեգործական նպատակներու նուիրուած ըլլալուն: (Վտակ, գրական-բանասիրական ժողովածու, Թիֆլիս 1901, էջ 277, Ե. Շահազիզ, «Հայոց վանքերը եւ նրանց դերը Հայոց կեանքում»):

²² Արեղայ բառը ասորերէնէ հայերէնի մէջ մտած է (Հիւպըման Հ. Սեմական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, «Ռուսումնասիրութիւնք հայերէնի փոխառեալ բառից» [Թրգմ. Տաշեան Հ. Յ.], Վիեննա 1894, էջ 11—12) եւ կը նշանակէ միանձն, վանական: Այս բառը կը գործածուէր եւ կը գործածուի ընդհանրապէս վանական կեանքի նուիրուած քահանաներու համար: Ճգնաւորները քարանձաւներու մէջ կ'ապրէին եւ իրենց օրն ու գիշերը աղօթքով եւ գործով կ'անցնէին: Կիրակի առտունները՝ համախմբուած եկեղեցի կ'երթային պատարագի ներկայ ըլլալու եւ

10. «ՄՈՒՏՔ Ի ՎԱՆՍ», ՎԱՆՔԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ ԵՒ
ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Վանքի մը անդամակցելու — անոր
միաբանն ըլլալու եւ հոն կրօնաւորելու —
համար բնական պահանջք էր որ՝ հետա-
մուտը սէր ու յարում ունենար — կոչուած
ղղար — այդ վանքի մէջ հետապնդուած
նպատակին ձգտելու եւ այն տեղ տիրող
կանոններու համեմատ իր օրն ու կեանքը
ձեւելու :

Հաւատացեալներու սաղմոսերգութիւններու մասնակ-
ցելու : Ունէին վեղար, աւելի ճիշդը կնդուղ՝ որ
կ'օրհնուէր եւ քուրձէ վերարկու մը, ասկէ՝ խառազ-
նաղղեաց կամ քրճաղղեաց : «Այսօրուան արեղայու-
թիւն ըսուածը պարզապէս անցք մ'է քահանայութենէ
ի վարդապետութիւն» (Լոյս, 1905, էջ 676—680) :

²³ Սարգիս Շնորհալին կը գրէ՝

«Կրօնաւորութիւն է առանձնանալ յաշխարհէս եւ
անդրադ կեանս ստանալ եւ ժուժկալութեամբ զկեանս
իւր տնօրինել՝ ի կերակուրս, ի յրմպելիս, ի զղեստս
խառազն եւ խոչոր եւ մեղին, բոկոտն կոխելով ի վե-
րայ սուրբ երկրին, նաեւ ի բան, եւ ի խորհուրդս եւ
ի հայեցումս (անգամ) եւ յայլս այսպիսիս ուստի
սկսանի ժուժկալութիւն եւ մինչ ուր կատարի, ահա
դայս ամենայն ի կրելոյն է կրօնաւոր : Իսկ կատարե-
լապէս դոյանայ նա ի լծոյն Քրիստոսի եւ ի պատուի-
րանացն բեռանց. զի խոնարհութեամբ զուս իւր ի
նեքքոյ լծոյն եղեալ ի վերայ թիկանց իւրոց կրէ զնա,
ոչ առնեղեալ սրտի, ոչ ի հարկէ, ոչ երկիւղի վասն,
ոչ վարձուց ակն ունելոյ, այլ ի սիրոյ, այս է ծայրա-
ղոյն կրօնաւորութիւն :

Իսկ զանուն ընկալաւ ի սեռն եւ ի սերտ հաւա-
տոց, զի ամենայն ուրեք ի զիրս սուրբս զհաւատն
կրօնս անուանէ եւ զի գայսքան առաքինութեանցս
ժուժկալութիւն հաւատովք կրեն մարդիկ :

Եւ կամ յատուկ կրօնաւորութիւն զկուսութիւնն
անուանէ եւ զառանց ախտից եւ զբաղանաց կեանս,
զի որ կոյսն է հոգայ զՏեառն, թէ որպէս հաճոյ լի-
նիցի նմա...» (Մեկնութիւն Կաթ. Թղթող, Կ. Պ.
1826—1828, էջ 68—69) :

Հարկաւ հայկական վանքերը ունէին որոշ չափանիշ ու կանոն հետամուտն ընդունելու եւ կրթելու: Այսպէս՝ Սահակ Զորափորեցի թոյլ չի տար եպիսկոպոսին «կրօնաւորիլ սքեմաւորութեամբ եւ զիւր գործ թողուլ» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 131, Կան. Բ.): Նաեւ ուրուկին՝ բորոտին կ'արգիլէ՝ «սքեմ առնուլ կրօնաւորութեան (անդ, էջ 132):

Մոնոպոն եւ կրօնաւոր ըլլալու յատուկ արարողութիւններ կային վանքերու մէջ:

Ս. Ղազարի մէջ կը գտնուի հին Մաշտոց մը²⁴, զոր Հ. Հաջունին ԺԱ. դարու արտադրութիւն կը համարի: Անոր մէջ կան՝ «Կանոն մոնոպոն առնել ըստ հերակրութեան Եղիպտացւոցն եւ սուրբ լերինն Պաղեստին արանց եւ կանա(ն)ց, որք զկուսութիւն յանձն առնուն ի Քրիստոս» եւ «Զեռնադրութիւն կրօնաւորութեան արժանացելոցն ի չափ հասակի կատարման տիոցն եւ նմանակցութեան ի Քրիստոս մեռելոյն» (Բաղմալէպ, 1923, էջ 46—47): «Ուստի եւ կան երկու կարգեր տուչութեան վանական կրկին ատարձանաց՝ մոնոպոնու-

²⁴ Միթթարեան Հայրերու այս օրինակին եւ կրօնաւոր ընելու արարողութեան մասին հմմտ. Conybeare F., *Rituale Armenorum*, Oxford, 1905, էջ 136—137: Համանման օրինակ մը վատիկանի մէջ հմմտ. Tisserant E., *Codices Armeni*, Romae, 1927, էջ 80): — Արեղային քահանայական ձեռնադրութեան մէջ ալ որոշ տարբերութիւն կայ: Ամէնէն վերջ եպիսկոպոսը՝ «Հանէ զջրունն եւ ապա զգեցուցանէ զվեղարն» (Մեծ Մաշտոց, Կ. Պ. 1807, էջ 272—277):

թեան եւ կրօնաւորութեան, որոնք իրարմէ
կը տարբերին խստակրօնաւորութեամբ եւ
կը վերաբերին արանց եւ կանանց միան-
գամայն» (անդ, էջ 46): Արդ՝ առաջին
կանոնին համաձայն մօնոպոնութեան հետա-
մուտը կամ նուիրեալը կը տանին եկեղեցւոյ
դուռը եւ ի՞նչ. սաղմոսը կ'ըսեն: Յետոյ ա-
նոր գլուխը կը բանան, գօտելոյծ կ'ընեն եւ
ձեռքերուն մէջ երկու մոմ կը դնեն: Ապա
կը հրամայեն ծնրադրել եւ «Հարանց Հօր»
կամ առաջնորդին պատասխանել թէ՛ ինչո՞ւ
մօնոպոն կ'ուզէ ըլլալ եւ թէ՛ աղատակա՞մ
է որ՝ մօնոպոնութիւն կ'ընտրէ: Բաւարար ու
հաստատական պատասխանին վրայ՝ սաղ-
մոսերգութեամբ մուտք կը դործուի եկե-
ղեցի, ուր աղօթքներ կ'ըլլան ու նուիրեալին
խրատ կը տրուի՝ մասնաւորապէս ընտանե-
կան կապէ հրաժարելու եւ ժուժկալութեան
մասին: Որմէ յետոյ նա ինքնին առաջնոր-
դին կը մատուցանէ մկրատը կամ կտրոցը,
որով անիկա անոր մաղերէն փունջ մը կը
կտրէ: Ապա ուրիշ մը դանիկա առանձին
տեղ մը մեկուսացնելով՝ գլխուն մաղերը
ամբողջութեամբ կը կտրէ՝ կը սափրէ: Ու
վանական կամ կրօնաւորական գլեհատ հաղ-
ցուցած՝ կը ներկայացնէ առաջնորդին, որ
արարողութիւնը կը շարունակէ՝ սաղմոս-
ներով՝ ընթերցուածներով եւ աղօթքնե-
րով: Աւարտումէն յետոյ միաբանները
կ'ողջագուրեն իրենց նոր ընկերը, որ ութը օր
գեռ եկեղեցի կը մնայ — աղօթաւոր (Բաղմ.

1923 . էջ 46 — 47 հմմտ . նաև Հայցունի Հ . Վ . ,
Պատմութիւն հին հայ տարազին , Վենետիկ
1923 , էջ 423) :

Կրօնաւորութեան արարողութեան սկիզբն
ալ զրեթէ նոյնաձեւ է , այն տարբերու-
թեամբ , որ նուիրեալին մաղերը եկե-
ղեցւոյ առջեւ խաչանման կը կտրուին եւ
հերազուրկ գլխուն վրայ կրօնաւորական
դտակը կը դրուի : Անկէ վերջ մուտք եկե-
ղեցի՝ Աւետարանով , խնկով ու մոմով :
Նուիրեալն իր երկու ձեռքերուն մէջ մոմ
ունի : Հասնելով խորանին առջեւ՝ դանոնք
սարկաւազին կը յանձնէ եւ ծունր կը դնէ :
Սաղմոս ու քարոզ իրարու կը յաջորդեն եւ
աղօթքի պահուն առաջնորդը աջը հետա-
մուտին վրայ կը դնէ : Ապա՝ վերջինս սաքի
ելլելով եւ ձեռքերը վեր բարձրացնելով
հրաժարումի բանաձեւը կ'արտասանէ —
Երեք անգամ : Յետոյ նորէն քարոզ ու
աղօթք , որոնցմէ վերջ՝ զկատաւորում կամ
հանդերձներու տուչութիւն : Եւ դարձեալ
աղօթք ու վերջ արարողութեան ողջա-
դուրումով (հմմտ . վերը յիշուած տե-
ղիքները) :

Այս արարողութիւնը , որ Արեւմտեան՝
լատին Եկեղեցիէն փոխառութիւն է , կը
կիրարկուէր Հայոց քով սկսեալ հաւանօրէն
Ժ.Գ . դարէն . (հմմտ . Գր . Տաթևացի՝ Ամ-
րան Քարոզ ԼԹ .) :

Ներսէս Լամբրոնացին Լեւոն Թաղա-

տորին կը դրէ՝ «Գտաք զի չունէին»²⁵ (Հայք) օրհնութիւն կրօնաւորաց, այլ քահանայացուցեալ միայն ղձեւ տային» (Ատենաբանութիւն եւ թուղթք եւ ճառք, Վենետիկ 1838, էջ 237) եւ կը յաւելու՝ «զոր տեսեալ առ նոսա (Լատինս) նախ օրհնեմք կրօնաւոր եւ աղա սարկաւազ եւ քահանայ կատարեմք ըստ նոցա» (անդ՝ էջ 237) — կրօնաւոր՝ փոքր աստիճանաւոր եւ կիսասարկաւազ իմաստով եւս կը դործածուի:

Սսի Մաշտոցը (Ս. Ղազար, 1345ին գրուած) ունի լատիներէնէ թարգմանուած նոր կարգ մը՝ «Օրհնութիւն մոնողոնի ըստ Հռոմայեցւոց եկեղեցւոյն սովորութեան» եւ «Օրհնութիւն կուսանաց»²⁶ եւ այրեաց» յոր-

²⁵ Յովհաննէս Բար-Շուշան Հայերը կ'ամբաստանէ՝

«ԺԸ. Վասն թէ ոչ ընդունին նոքա զսուրբ խորհուրդս եւ ոչ լինին հաղորդ նոցին, յորժամ ի միայնակեցական կարգ մտանիցեն իրրեւ զմեզ: — Եւ միանձունքն այնոքիկ, որ երեւին զղեցեալ զհանդերձն չեն նոքա միանձունք: Նա եւ ոչ իսկ առնին ուրեք պաշտամունք եւ աղաթք ի վերայ նոցա, այլ այր իւրաքանչիւր յորժամ եւ կամ ի արկանէ զիւրեան զհանդերձիկն եւ ուտէ միս յամենայն ժամանակի անխափան՝ ամենայն համարձակութեամբ եւ առանց համորկորին զնեւոյ: Ի մէջ հազարաց միանձն մի կատարեալ ոչ զտանիցի ի նոսա, որ ընկալեալ իցէ զհանդերձն աղաթիւք եւ պաշտամամբք ըստ կարգաց զհերսն փոքրելոյ» (Վարդանեան Հ. Ա., Յովհաննէս Ժ. Բար-Շուշանի Հայոց կաթողիկոսին զրած թուղթը, Վիեննա 1923, էջ 89—90):

²⁶ Հ. Հացունին մատենագրութենէն քաղելով եւ լրացնելով «Հայուհին» գրութեան մէջ (Վենետիկ 1936, էջ 175) կու տայ կիներու եւ օրիորդներու վանք մտնելու արարողութիւնը կամ ծիսակատարութիւնը:

Ժամ ընծայեն զանձինս եպիսկոպոսին ի կարգ կրօնաւորութեան» (Բաղմավէպ 1923, էջ 74) :

Ս. Ղաղարի ԺԱ. դարուն զրուած (վերը յիշուած) Մաշտոցին մէջ կը գտնուի դեռ՝ «Կանոն հայր առնել» այսինքն վանքի առաջնորդ օրհնելու կանոն (հմմտ. Բաղմավէպ 1923, էջ 74) : Իսկ ԺԳ. դարուն Սիսի մէջ արտադրուած Մաշտոցի մէջ կը հանդիպինք՝ «Օրհնութիւն Աբբայի կամ Մայրաբախի», որ լատիներէնէ եղած թարգմանութիւն է (անդ, էջ 74. հմմտ. վանական առաջնորդներու կարգումի համար Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford, 1905, էջ 157—161, նաեւ Տաշեան, Յուշ. հայ. Ձեռ. կայս. Մատ. ի Վիեննա, էջ 391) :

Որ եւ իցէ վանքի մը անդամակցողն ու անոր առաջնորդ ընտրուողը պէտք էր վանքին մէջ եւս մնալ, անոր կանոններու եւ սովորութիւններու համաձայն ապրիլ, եւ անոր յառաջադիմութեան նպատակ իր հողեկան ու մարմնական կարողութիւնները սպաս դնելով : Սակայն կային պարագաներ, որոնց մէջ ներուած էր վանքէն մշտապէս կամ աւելի ստէպ ու դիւրաւ՝ ժամանակաւորապէս հեռանալ : Այսպէս՝ երբ քաղաքական կացութիւնը կեանքի վտանգ կը ներկայացընէր, երբ առաւելագոյն օգուտ մը այդ կը յանձնարարէր կամ կը պարտադրէր եւ կամ մէկը թեմական առաջնորդութեան կը հրաւիրուէր :

Պարտաւր ժողովի ժե. կանոնն է՝ «Կրտսեանս, որ առեալ է զկրօնն սրբութեան եւ տեղափոխ լինի յուխտէ յուխտ՝ արդիւեալ լիցի եւ մի ոք իշխեսցէ զայնպիսին ընդունիլ, այլ որ ընծայեցաւն ի Քրիստոս, ի նմին տեղի կատարեսցէ զառաքինութեան իւրոյ զհանդէս, բայց եթէ յառաջնորդաց կոչեսցի յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ եւ վարդապետութիւն ունիցի ի լրումն աստուածային ուսման առաջնորդին» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 169—170) :

«Թէեւ արդիւուած է մի միաբանութիւնից միւս փախչելն, ըստ որում մինչեւ անդամ նշուիւում են ասանց առաջնորդի կամքին վանքից ելլողներին : Սակայն ընդհանր. Հայրապետը կարող է երբեմն ստիպողական հանդամանքներ տեսնել եւ իբրեւ իրաւատէր ժողովոց կանոնների որ եւ իցէ ելք տալ յօղուտ եկեղեցու» (Արարատ, 1894, էջ 364) : Դարձեալ՝ կաթողիկոսին անկէ՝ «Ուրիշ միաբանութիւնից եկած եկեղեցականին ընդունել կամ տեղափոխել» (անդ, էջ 361) :

Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոս նոյն խի բորոտ կրօնաւորին թոյլ չի տար՝ «Թողուլ զտեղին եւ ի հիւանդանոց երթալ... այլ ի նմին մշտնջենաւորիլ յանապատի. բայց եթէ աս ի չգոյէ ունողաց հարկ լինիցի» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 132) :

Սակայն յանցաւոր եւ անուղղայ վանականներու վանքէ մերժում եւ անդամակցու-

թենէ զրկում իրրեւ պատիժ եւ նախադու-
շութիւն ուրիշներու գայթաղութեան եւ
սայթաքումի, ընդունուած էր: Շահապի-
ւանի ժողովը կը սահմանէ (Կան. Թ.).
«Ապա եթէ ի կարգէ պաշտօնէից եւ յուստէ
արեւայից երթեալ իցեն ի հարցուկս, կամ
որդի երիցուն՝ զպատուհաս, զտուգանս,
զապաշխարութիւն աշխարհականաց կրեացեն
եւ ի կարգէ պաշտօնէիցն ի բաց կացցեն,
եթէ այր եւ եթէ կին երթեալ իցեն ի հար-
ցուկս կանոն այդ լիցի» (Ղլտճեան, Կան.
Հայոց, էջ 68): Վաչականի կամ Աղուանից
ժողովի Ե. կանոնն է՝ «Վանաց երէց կամ
վանական, եթէ ի վանաց գայթաճ ատնէ,
ի վերայ յայտ լինի՝ անարդեացեն զնա եւ ի
տեղւոյն ի բաց արասցեն եւ զխոստակն յի-
կեղեցին կալցեն» (անդ, էջ 194):

Վանքերու ներքին կեանքի եւ վանա-
կաններու վրայ աշխարհիկ մեծերու ոտն-
ձգութիւնները կ'արդելու հետեւեալ կա-
նոնը.

«Ժ. Ոմանք յաղատաց ի վերայ վանաց
իշխանութիւն ատնեն եւ զվանական զոր կա-
մին հանեն եւ արկանեն (զոր եւ կամին գա-
նեն եւ հարկանեն), զոր չէ արժան եւ օրէն
եւ ոմանք ընտանեօք ի վանսն նստին՝ ար-
համարհեալ զեկեղեցեաւն Աստուծոյ՝ ան-
պատկառելի անամօթութեամբ. արդ եթէ
լուեալ մերս հրամանի՝ դարձցին եւ թողցեն
յառաջնորդս զտեսչութիւն եկեղեցւոյն կար-
գել եւ յօրինել ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ,

սյնպիսեացն յառաջագոյն դործելեացն յան-
ցանաց թողութիւն լիցի եւ ի մեր միաբան
ժողովոյս օրհնեալ եղիցին. ժողովրդեամբ
եւ պտղաբերութեամբ եւ ուխտաւորեալ ըն-
ծայիւք նուիրելովք երթիցեն ի վանսն եւ
աղօթեսցեն. որպէս արժան է յիւրեանց հա-
րանց վաստակս, բայց ժլատութեամբ մի
իշխեսցեն. զի եղիցին օրհնեալ յԱստուծոյ եւ
ի մեր ժողովոյս» (Ներսէս Շինողի գումա-
րած Դունոյ ժողովոյն կանոնք. հրտ. Արա-
րատ, 1905, էջ 195), ուր եւ լոյս ընծայուած
Մխիթար Գօշի դատաստանագրքին մէջ սոյն
կանոնին համաձայն դրուած հրահանգը
«Յաղագս դատաստանաց վանաց. ոմանք
տանուտեարք եւ աղատք...» (հմմտ.
Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 127) :

11. ՎԱՆԱՀԱՅՐ ԿԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ամէն վանք՝ որքան ալ փոքր ըլլար կամ
սակաւաթիւ անդամ ունենար, ունէր իր ա-
ռաջնորդը կամ վանահայրը: Այդ առաջ-
նորդը կրնար ըլլալ եպիսկոպոս, վարդապետ
կամ արեղայ: Վերջին շրջաններուն նաեւ
աշխարհիկ՝ երբ վանքը կղերական միա-
բան չունէր եւ կամ սոյն պաշտօնը վարելու
անկարող էր:

Վանքերէն ոմանց առաջնորդները —
մանաւանդ մեծ կամ առաջնորդարան եղած
վանքերու պետերը — կա՛մ իրաւունքով եւ
կա՛մ սովորութեամբ եպիսկոպոս էին եւ

կամ բացառաբար, երբ արդէն եպիսկոպոս էին եւ վանքի առաջնորդութեան կամ վանահայրութեան պաշտօնը կը ստանձնէին եւ կամ յետոյ իրենց անհատական արժանիքին համար սոյն բարձր աստիճանին կը հասնէին :

Չեմ կարծեր թէ սխալ ըլլայ ենթադրութիւնս, երբ տուեալներէ եղրակացընեմ, թէ գաւառական՝ առաջնորդարան վանքերու մէջ բաց ի եպիսկոպոս — հայրապետ — առաջնորդէն՝ կար ներքին կամ ստորակարգուած վանահայր մը — մեծատոր մը —, որ միայն վանքին վերաբերուած հարցերով կը դրադէր եւ եպիսկոպոս առաջնորդ վանահօր թեւ ու թիկունք կ'ըլլար (հմմտ. Վարադի եւ Արդելանի վանքերը՝ ՎՎՎ. Ա. էջ 290—339, 363—378) :

Վանահօր ընտրութիւնը միաբաններու անկ էր : Սակայն ժողովուրդը իր մասնակցութիւնը կը բերէր եւ դայն կը սկսանջէր մանաւանդ ընտրութեան մէջ այն վանահայրերու, որոնք անոր վրայ իրաւասութիւն ունէին իբրեւ գաւառի՝ քաղաքի՝ դիւղի եպիսկոպոս կամ առաջնորդ ²⁷ կամ հովիւ հոգեւոր ²⁸ :

²⁷ Ատրպատականի՝ Արտազի առաջնորդը կը կոչուէր «խալիֆա կամ Միլաթ-բաշի» (Տարաղ, 1892, էջ 329) : Անոր առաջնորդներէն են նաեւ Ստ. Մխիթարեանց եւ Ն. Մելիք-Թանդեան եպիսկոպոսները (անդ, էջ 329, 401) :

²⁸ Պարտաւի ժողովը կ'ըսէ՝ «Վանք շինեցան ի

Անոր ընտրութիւնը կա՛մ եկեղեցական դաւառական վերին մարմնէն՝ Հայրապետէն ²⁹ եւ կամ Էջմիածնի՝ Աղթամարի կաթողիկոսէն եւ կամ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքէն կը հաստատուէր (հմմտ. ՎՎՎ. Ա. էջ 35, 39, 80, Բ. 492, 495, 547, Մելիք Թանդեան, Հայ. եկեղ. իրաւունքը, Բ. էջ 167 եւ Սահմանադրական հրահանգ ազգային վանօրէից համար, Կ. Պ. 1872, էջ 11) :

Շահապիւմանի եւ Դուինի (Ա.) ժողովները ազատներու կամ իշխաններու յորդոր կը կարդան վանքերու վրայ՝ առանց եկեղեցական կանոններու նկատողութեան իրենց ճոխութիւնը չտարածել եւ մանաւանդ կաշառքով առաջնորդ դնելու չօգնել (հմմտ.

զիւղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք եկեղեցւոյ եւ հիւրք եւ աղքատք» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց. էջ 10) Սեւանի վանահայրը ժողովրդենէ եւ վանականներէ կ'ընտրուի եւ Էջմիածնի Սինոդէն կը հաստատուի (Արեւել. Մամուլ, 1896, էջ 48) :

²⁹ Շահապիւմանի ժողովը կը սահմանէ (ԺԶ. կան.)՝ «Որ եպիսկոպոս կամի լինել առաջնորդ կամ հովիւ կամ վանս կամ անապատ շինել եւ սաղարութեան ցանկանայցէ կամ դաւառի կամ զիւղից կամ անապատաց, լուիցեն զինչ ասեն. Մեծութիւն թէ առիւ գայցէ, մի յօթարեացի տաղանդ առնուլ ի վարձու, պահել պարտ է, դուցէ տոկոսիւք պահանջի, զղոյշ, հովիւ հօտի՝ պատրաստ: Բայց որ զըլխաւոր եպիսկոպոսն է յաշխարհին առանց կամաց նորա եպիսկոպոս ոք մի լիցի եւ վանաց երէց կամ անապատաւոր առանց դաւառի եպիսկոպոսին չիշխէ լինել եպիսկոպոս կամ երէց կամ ազատ ոք դատաւորաց եւ կամ շինական վասն առաջնորդս կարգելոյ եւ հովիւս պատրաստելոյ յեկեղեցւոյ...» ապա կ'արգելու կաշառք տալն ու կաշառք առնուլը, Ղլտճեան, Կան. Հայոց. էջ 76—87 հմմտ. եւ Զաղաւմանքի Գ. կանոնը անդ, էջ 187) :

Մեղիք թանգեան, Հայ. եկեղ. իրաւունքը, Ա. էջ 352 եւ 404, հմմտ. Մխիթարեան Ա. արքեպ. Պտմ. ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, էջ 85, Մխիթ. Գօշ՝ Դատաստանադիրք, էջ 87) :

Բար-Շուշանի թուղթին մէջ Հայաստանի վանքերու մասին սա տխուր յայտարարութիւնները կան :

«Նա եւ հաստատութիւն իսկ վանօրէից եւ մենաստանաց այսպիսի է. երթոյ վանական ոմն եւ տայ արծաթ եւ կաշառ տեառն տեղւոյն (դաւառապետին), եթէ հեթանոս իցէ իշխանն եւ եթէ քրիստոնեայ եւ կորզէ յինքն զգլխաւորութիւն միայնակեցաց, այսինքն զվերակացութիւն այս նիշ վանաց եւ լինի այնուհետեւ տէր տեղւոյն եւ իշխան յամենայնի, զնոց տայ եւ զնոց առնու եւ քակէ եւ ձգէ ի յաջորդութիւն, զոր միանգամ ինքն կամի, հնազանդէ զեղբարս, որ ընդ նովին կան եւ մնան իրրեւ զգերիս, որոց չիք այնուհետեւ բնաւ իշխանութիւն ընդ նմին կարգելոյ զիրաց վանացն, այլ մատակարարի աւուր աւուր իւրաքանչիւր ողեսպահ ոսձիկ՝ հաց յոռի եւ շարահամ, ունի արբոյն վանաց զայն, զոր նայն կամիցի եւ արձակէ՝ զոր նայն ցանկանայցէ : Նա եւ նոքին իսկ եղբարքն, քանզի առ ոչինչ ի վանս համարին, ցանկ իսկ եւ հանապաղ արձակերասանակ շրջին ի մենաստանաց ի մենաստանս եւ յածին կոծին վանաց ի

վանս : Ապա յետ սակաւու միոյ եթէ պայցէ
այլ ոմն եւ կաշառարեկ գտէր տեղւոյն առ-
նիցէ , հանէ նա այնուհետեւ եւ մերժէ ի բաց
զառաջինն եւ առնու գրաւէ գտեղի նորուն
եւ այսպէս յայս աւրինակ խոսվութեան
ծնդեալ ջերանին առանց դուլ եւ գազար
ուստեք գտանելոյ» (Վարդանեան Հ . Ա . ,
Յովհ . Ժ . Բար-Շուշանի Հայոց կաթուղի-
կոսին գրած թուղթը , Վիեննա , 1923 , էջ
80—81) :

Բար-Շուշանի թղթին այս յաւելումին
բովանդակութեան մասին Տէր-Մինասեանց
կ'արտայայտուի՝ «Որքան էլ հակաճառա-
կան գրուածքին յատուկ չափադանցութիւն-
ներ լինին այս նկարագրութիւններէ մէջ ,
այնու ամենայնիւ նոքա բոլորովին դուրկ
լինել չեն կարող ճշմարտութեան կորիւղից»
(Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները
Ասորւոց եկեղեցիներէ հետ , էջմիածին ,
1908 , էջ 255) : — Դարեր վերջ Բարթուղի-
մէոս վարդապետը փաշայի մը 300 քիլոյ
դարի կը խոստանայ եթէ զինքը Վանի եւ
Վարադի առաջնորդ ընէ (Վ.Վ.Վ . Ա . էջ 328) :

Ներսէս Շնորհալին կը յորդորէ՝ «Մի
ոք ինքնակամ ախտիւ չարժեալ կաշառանօք
աւաղաց յափշտակեսցէ զառաջնորդութիւն
վանաց³⁰» առանց ժամանակին առաջնորդի

³⁰ Հայաստանի մէջ ժառանգական վանահայրու-
թիւն կամ առաջնորդութիւն եւս մտած՝ սպրդած է :
Անոր գէմ ոգորած են Ն . Լամբրոնացի (Մեկնութիւն

քննութեան եւ հրամանի: «Քանզի երկուք են պատճառ իրաւացի փոխելոյ զվանաց առաջնորդս՝ կա՛մ վասն զանարժանս զործելոյ արտաքոյ օրինացն Աստուծոյ եւ այն ճշմարիտ վկայիւք կամ եկեղեցւոյն ոչ չինութեան՝ այլ աւերման լինելոյ պատճառ: Եւ թէ առանց այսոցիկ՝ եթէ յանդգնի ոք հակառակ յառնել, մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ» (Ընդհր. Թուղթ, էջ 108):

Հայ կաթողիկոսներն (ու աւագանին) եկեղեցական կանոններու եւ Ն. Շնորհալիի այս ուղեգծին ընդհանրապէս հետեւած են: Թէեւ ջանացած են յարգել ընտրողներու ազատութիւնն ու որոշումը, սակայն պարագաներու թելադրութեան ու պարտաւորութեան ուշադիր եւ հետեւող՝ երբեմն առաջնորդներու ընտրութեան հաստատութիւնը մշտապէս զլացած են եւ կամ յապաղած: Այս է՝ մանաւանդ երբ ընտրութեան վաւերականութեան եւ ընտրելիին կամ թեկնածուին արժանաւորութեան մասին տարակոյս յարուցուած է եւ կամ կողմնակցութիւն նկատուած: Անոնք երբեմն առաջնորդներէն մին կամ միւսը կախակայած եւ նոյն իսկ մերժած են — յանցանքի համար. բայց ուղղութենէ յետոյ վերահաստատած (ՎՎՎ. Բ. էջ 493, 495 եւն): Երբեմն, թէեւ շատ ցանցառ իրենք ուղղակի — առանց ընտրու-

Պատարագի, էջ 524) եւ Մխիթ. Գօշ (Դատաստանագիրք, էջ 86, 93):

թեան — առաջնորդ ու վանահայր նշանա-
կած :

Առաջնորդներու նշանակումը կամ ըն-
տրութեան հաստատութիւնը ստէպ կոն-
դակներով տեղի կ'ունենար : Ուրախութիւն
ստիպոյ այդ կոնդակները՝ ստէպ գեղե-
ցիկ նկարչութեամբ օժտուած կ'ըլլային եւ
նորընծայ առաջնորդին գովքը կը հիւսէին եւ
հպատակներուն հնազանդութիւն կը պար-
տադրէին (հմմտ. վ.վ.վ. Բ. էջ 573) :

Վանահայր կամ վանքի առաջնորդ
կ'ընտրուէին այն անձերը, որոնք փորձա-
ռութեամբ, առաքինութեամբ եւ գիտու-
թեամբ անուանի էին : Անոնցմէ գլխաւորա-
բար կը պահանջուէր խոնարհութիւն, որ-
պէս զի ամբարտաւանութեամբ իրենց իշ-
խանութիւնը շարաշար չգործածէին, հե-
ղութիւն, որ հպատակներու պակասու-
թիւնները հայրաբար ուղղէին, բայց մանա-
ւանդ խոհեմութիւն ամէն ձեռնարկի ու
քայլափոխի մէջ : Յիշատակադրութիւն-
ներու մէջ ստէպ կարդալու առիթը կ'ունե-
նանք՝ «Ղուկաս հեղահոյի վարդապետն»
(վ.վ.վ. Ա. էջ 27), «յոզներամ եւ հեղա-
հոյի Թորոս վարդապետի» (Ա. անդ էջ 29),
«հեղահոյի եւ աստուածաբան վարդապետն
Սիմէոն» (Ա. անդ էջ 173), «խմաստուն եւ
հեղահոյի տէր Յովհաննէսի» (անդ, Ա. էջ
201, հմմտ. եւ Ա. էջ 267, 350—351, 367,
Բ. 390, 400—401, 408 եւն) :

Դարձեալ՝ «հանճարաւոր» (անդ՝ Ա.

էջ 40), «Հանճարունակ» (անդ՝ Ա. էջ 75), «Հանճարեղ» (անդ՝ Ա. էջ 302), «բարեշնորհ» (անդ՝ Ա. էջ 75), «աստուածարան» (անդ՝ Ա. էջ 173, 367), «խմաստուն» (անդ՝ Ա. էջ 226, 301, 302), «խորհրդական» (Բանասէր, 1903, էջ 212) :

Ներսէս Շնորհալին առաջնորդի անձէն կը պահանջէ՝ «որ ոք երկոքումք աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն զխառնութեամբ աստուածաշունչ գրոց եւ առաքինասէր գործովք, անրծութեամբ եւ ամենայն արդարութեամբ...» (Ընդհրկն. Թուղթ. էջ 101) : Առաջնորդը հարկ է փոյթ տանիլ՝ «աշակերտելոցն եղբարցն» հոգեւոր եւ մարմնաւոր կարիքներուն եւ պիտի հսկէ որ՝ գործեն. սակայն՝ «յաղագս մարմնական գործոցն զհոգեւորսն առնել իրրեւ դաւելորդ իրս յոյժ վատթարադոյն է» (անդ, էջ 104) : Նա ուշադիր ըլլալու է՝ «Մի կողմնաւոր բարուք զոմանս սիրել ջոկս առնելով եւ զոմանս անտես առնելով, ոմանց աւելորդօք բերիլ ի պէտսն եւ այլոց ոչ հարկաւորօքն բաւականանալ» (անդ, էջ 105—106) : Կը յորդորէ «ըստ չափոյ աշխատութեան» հպատակները կերակրել ու խնամել եւ այսպէս ծոյլերը պատժել, բայց ծերերուն հանդէպ բացառութիւն կազմել (անդ, էջ 106) : Դարձեալ՝ «Մի զնուիրեալն յեկեղեցիս կամ կենդանեաց միաբանութեան կամ մեռելոց յիշատակի անձին միայնոյ յափշտակեսցէ առաջնորդն, այլ ի պէտս եկեղեցւոյն ծա-

խեսցէ զայն» (անդ , էջ 108) : Նմանապէս «Առաջնորդն հոգասցէ , ինչպէս Մեծ սնա-
պատի հիմնադիրները կը կարգեն , զամե-
նայն եղբարց զպէտան եւ բաշխեսցէ ուժ եւ
պիտոյատցի» (Առ . Դաւիթ . էջ 256) :

Ներսէս Շնորհալին դեռ կը յորդորէ ա-
ռաջնորդները՝ հպատակին բարիքն ուղել եւ
յանցաւորը խրատել ու պատժել (Ընդհր .
Թուղթ . էջ 86—87 եւ 88) :

Յաճախապատուժի հեղինակը կը խրա-
տէ՝ «Եւ որ վերակացուն է՝ զգաստ լիցի
առ մերձաւորս եւ նախատեսառ հեռաւորսն ,
խրատել զեղբարս խորագիտութեամբ ըստ
ժամանակին , ըստ ընդունելութեանն , ըստ
բարուց սրտին : Զկրասերն խրատել յահ եւ
յերկիւղ Տեառն եւ ի հնազանդութիւն եղ-
բարցն . . . Եւ եղիցի վերակացուն հայր բա-
րեմիտ , բարեխորհ , եւ բարեզործ , օրինակ
լինել ամենայն բարեձեւութեան կարգաց եւ
կրօնից , աղօթից եւ պահոց , խոնարհու-
թեան եւ հեղութեան , ուղղութեան եւ ճշ-
մարտութեան . . . : Եւ՝ զի վերակացուն հայր
հոգեւոր կոչեցաւ եւ ծնեալքն սո ի նմանէ
հոգեւոր որդիք ըստ կարգի ձգնաւորաց»
(անդ , էջ 260) :

Ստուգիւ կեանքի փորձառութենէ քա-
ղուած խրատներ են , զորոնք Թաթուլ ճրդ-
նաւորը իր Թովմաս աշակերտին կու տայ ,
երբ զանիկա «առաջնորդ կացոյց . . . վանաց
իւրոց» : Կը սկսի՝ «Որդեակ իմ Թովմաս ,
այսօր կոչեաց զքեզ Հոգին սուրբ յառաջ-

նորդութիւն եղբարց քոց . արդ երկայնա-
 միտ լեր եւ ողորմած ըստ նմանութեան
 Հօրն երկնաւորի . . . : Հայր հասարակաց եւ
 եւ ի դործոյն մի վերջանայր : Ամենայն բա-
 րեձեւութեանց օրինակ զքեզ ցոյց եղբարց . . .
 երկայնամիտ լեր ամենայն սխալանաց եղ-
 բարցն . . . բայց կամապաշտիցն ամենեւին
 մի անսայր . . . զոր ինչ յեղբարցն պահան-
 ջեա՝ զայն ի քեզ ցոյց : Սակաւ խօսեաց եւ
 յովով արդիւնացո , քարող՝ զգործքդ ցոյց :
 Առաջնորդն ծնող է եւ բժիշկ եւ հիւանդա-
 ցեալն կարօտ է սիրոյ եւ առողջութեան :
 Որդեակ , որ սխալէ եւ չէ իւր սովորութիւն
 մի պատժեր . զմանկագոյնսն ի հնազանդու-
 թեան կրթեա եւ յաշխատութեան , զծերսն
 ի սաղմոսերդութեան եւ ի ձեռագործս . . . :
 Միս եւ գինի կրօնաւորաց ոչ է ուտելի ,
 այլ ճաշակելի է որոց պէտք են : Որ յախտ
 հիւանդութեան անկանի՝ զբնական կարդն
 թուլացո . . . իշխանութեամբ մի վարիր առ
 եղբարսն . եւ զոր դու ոչ կարես առնել ,
 զայն յեղբարցն մի պահանջեր . զմի ոք
 միայն մի առաքեր ի վանացն ի բան , այլ եր-
 կու . . . զզեստն որպէս եւ հանդիպի եւ
 զշափն , որ զվտանդսն բառնայ . . . Զպատա-
 րագին աղօթսն եւ զերեկոյինն պարապեցո
 զձեռսդ քո յաշխատութենէ : Որդեակ , յոր-
 ժամ եղբայր քո ստահակեսցի , մի անփոյթ
 առներ զնորա կորստեամբ : Համբերեա նո-
 րա չար վարուցն եւ ատելի դործոցն . . . Մի
 բաւական համարեր զհամբերելն , այլ ձեռն

տուր եւ ջանա յարուցանել զնա եւ յաղթեւն արտասուեա վասն նորա... (Սուփերֆ, Ժ. էջ 53—59) :

Առաջնորդ ըլլալը լուրջ մտածող եկեղեցականին համար բաղձալի չէր, վասն զի պատասխանատուութիւնը անոր ուսերը կը ճնշէր։ Ստիպուած էր վանքին հոգեկան, մտաւոր ու նիւթական³¹ մակարդակին զարգացումին եւ բարձրացումին վրայ խորհիլ։ Նախորդէն առած ժառանգութիւնը միայն պահելով պիտի չգոհանար, այլ անոր վրայ պէտք էր յաւելուլ։ Քաղաքական ծանր պարագաներու եւ դժուարութիւններու պէտք էր կուրծք տալ, խոհեմօրէն ընթանալ ու խոհեմօրէն հովուել։ «Հայր» էր, «վերատեսուչ» էր (Ա. էջ 75 եւ 66) :

Վանահայրներու պաշտօնը կ'երկարէր մինչեւ մահ, բայց հրաժարումի, տեղափոխումի, զրկումի եւ գահընկէցութեան դէպքեր պակաս չեն (ՎՎՎ. Ա. 38 եւն)։ Վերջին շրջաններուն՝ փոփոխութիւններ չատատէպ՝ Վարադ 1866—1899 ունեցած է 15 տեղապահ կամ առաջնորդ (Սուրհանդակ, 1899, Թ. 97) :

³¹ «Եւ ոչ լինել ումեք ստացուած առանձին, այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինիլ եւ առաջնորդն հոգասցէ զամենայն եղբարց պէտսն եւ բաշխեսցէ ում եւ պիտոյասցի» (Առ. դաւրթ. էջ 256)։ — Նիւթական նեղ կացութիւններու ատեն առաջնորդները կոնդակներով եւ շրջաբերական թղթերով ժողովուրդին դիմումներ կ'ընէին (ՎՎՎ. Ա. էջ 72 եւն) :

12. ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՄԷՁ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐ
ԿԱՄ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Վանից հայր, որ ստէպ իբր վանահայր կամ վանքի առաջնորդ կը նշանակէ եւ երբեմն ուրոյն պաշտօն մը կ'ակնարկէ: Յիշատակադրութիւններու մէջ եւ այլուր կը հանդիպինք՝ «Յովհաննէս վանից հայր էր» (ՎՎՎ. Ա. էջ 194), «եւ զգլխաւոր վանանցն զհայրն, որում Գրիգոր անուանէր՝ զնա կալեալ եղեալ (էին) ի խորափոր խաւարային բանտի» (անդ Ա. էջ 285—286), «Վարազայ հայր» (անդ Ա. էջ 290), «Ստեփանոս՝ հայր վանաց» (անդ Բ. էջ 691):

Վէֆիլ. վանքերու մէջ առաջնորդներու եւ վանահայրերու տեղապահներ՝ վէքիլներ կը կարգուէին՝ անոնց բացակայութեան, անկարողութեան, մանաւանդ ծերութեան շրջանին եւ աթոռին պարապութեան պարագային (հրաժարումի եւ մահուան պատճառաւ), հմմտ. ՎՎՎ. Ա. էջ 39, 71, 242, 325, 327 եւն):

Հէրպետ կամ հէրպէտ կամ հայրպետ:

Յիշատակաբաններու կամ յիշատակադրութիւններու մէջ ստէպ այս բառին կը հանդիպինք՝ «Յիշեցէք... զՄկրտիչ հէրպէտն» (ՎՎՎ. Ա. էջ 203), «ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս... եւ հէրպէտութեան Կարապետ արեղային, յոյժ խոնարհ եւ բարեմիտ, քրտնաջան ի բանս սուրբ ուխտիս» (ՎՎՎ. Ա. էջ 351), «Եւ ի հէր-

պետութեան բարէբարոյ եւ մաքրամիտ
կրօնաւորի Մկրտիչի սրբասերի» (ՎՎՎ.
Ա. էջ 372), «Յիշել զհէրպետ տէր Մխի-
թարն», (անդ Ա. էջ 374), «...տէր Խաչա-
տուր հէրպէտին» (անդ, Ա. էջ 376, հմմտ.
անդ զեռ՝ էջ 16, 62 (198՝ հէրապէտն),
221—224, 226, 265, 267, 307, 310, Բ.
407, 452, 691, 693 եւն եւն) :

«Երեւակ»ի մէջ 1858 ին (Թ. 43, էջ
203—204) կը հրատարակուի Իգնատիոս
վ.ի Ղուկասի Աւետարանին մեկնութեան
կցուած յիշատակագրութիւն մը՝ «Ի թուա-
րերութիւն հայկազեան տոմարիս ՌՃԻ
(1671) ի վանս Ղազարու... եւ յառաջնոր-
դութեան սուրբ ուխտիս տէր Դաւիթ ճըղ-
նապղեաց վարդապետի եւ տէր Ստեփանոս
կրօնաւոր հէրապետի» : Հրատարակիչը յի-
շատակագրութեան կը կցէ հետեւեալ խոր-
հրդածութիւնը՝ «Ծանօթ չէ մեզի թէ ա-
ռաջնորդին քով հէրպետ ըսածը ի՛նչ պաշ-
տօն ունէր, բայց մեծ եւ պատուաւոր պաշ-
տօն մը եղած պիտի ըլլայ, որ հոս զատ կը
յիշուի : Արեւելքի կողմերը տեղ տեղ հայր
բառը հէր կ'արտասանեն, այս արտասա-
նութիւնովս հէրապետն ալ կ'ըլլայ հայրա-
պետ, եւ որովհետեւ կրօնաւոր քահանա-
ները հայր անուանելը սովորութիւն եղած
է, այս առումով հէրապետն ալ կ'ըլլայ կրօ-
նաւորներու գլուխի եւ վանահայր կամ ար-
քայ բառին նշանակութիւնը կ'ունենայ եւ ա-
ռաջնորդ եղած ատենն ալ Արքայն վանքին

կրօնաւորներուն վրայ անմիջական իշխանութիւն ունենալով՝ անունը յատուկ յիշուելու չափ մեծ էր պաշտօնը»։ Իսկ «Նօտարք»-ի հրատարակիչը հէրպէտ բառին իմաստին մասին կը գրէ՝ «վերակացու ուխտին կամ փոխանորդ վանահօր ի վերայ դործակալաց մենաստանին» (էջ 175, ծն. 5)։ Այսպէս՝ մինչ առաջինը հէրպետին իշխանութիւնը կամ պաշտօնը վանականներու կամ միաբաններու վրայ կը տարածէ. երկրորդը վանքին դործակալներու՝ պաշտօնանեաներու վրայ։ Նկատի ունենալով յիշատակագրութիւնները պիտի ըսենք թէ այս պաշտօնը ընդհանրապէս մեծ վանքերու մէջ գոյութիւն ունէր եւ զայն ստանձնողին պարտքն էր աւելի վանքին նիւթականին եւ տնտեսականին վրայ հսկել ու զարգացնել զայն եւ առաջնորդին թեւ ու թիկունք ըլլալ (տնտեսական) վարչութեան մէջ։

Տնտես։

Վանքին նիւթականի եւ մատակարարութեան իսկական պաշտօնեան է տնտեսը, որուն շատ ընտիր խրատներ կու տայ Յաճախասպասումի հեղինակը, որ անոնց մէջ կը գտնուի անոր ասպարէզն ու անձը «Որ տրնտեսն է համարեսցի զինքն Աստուծոյ մատակարար, ահիւ եւ երկիւղիւ տնտեսցէ զհատատեսեալսն յԱստուծոյ զաւանդմն եւ զգուշացի անօթոցն. մի ի ծուլութենէ կորուսցէ եւ կամ յարհամարհանաց արտաքս ընկեսցէ

եւ անխոյթ արասցէ աւանդիցն յաճախ ի ծախս առ ոչ ի հաճոյս Աստուծոյ եւ կրեսցէ դատաստան ի Տեառնէ՝ որ ի միտ առնու դամենայն զխորհուրդս եւ զգործս, զի ամենայն ինչ յԱստուծոյ է նուիրեալ յաղաղս օրիտոյից եղբայրութեանն։ Մի հեղղասցի ի գործ կամ ի բաշխելն անհաւասար... ստուգապէս մատակարարեսցէ հրամանաւ վերակացուն...։ Յերոցն, հիւանդաց, տկարաց, ճանապարհորդաց, վաստակաւորացն եւ որ ի ֆիասուցն կարգի իցեն, ըստ արժանեացն եղիցի մատակարարելն...։ Մի աչառանօք կամ հեռիւ» (էջ 257—258)։ Տնտեսը՝ յանցառ անգամ կրօնաւոր մը կ'ըլլար. այդ պաշտօնը ընդհանրապէս հաւատարիմ եւ վստահելի աշխարհիկի մը կը յանձնուէր. նոյն իսկ երբեմն կնոջ մը (ՎՎՎ. Ա. էջ 245, 313, 367, 492, 693 եւն)։

Շաբաթապահ. — Կոստանեանց կը գրէ՝ «Տնտեսից յետոյ դալիս են շաբաթաւորները, որոնք ինչպէս երեւում է, հերթապահ եղբայրներ են, որ վերակացուն նշանակում կահկարասիքի պահպանութեան» (Հայոց վանքերը, Մոսկով, 1886, էջ 23)։

Տեսուչ հիւրերու. Այս պաշտօնը վանքերու մէջ հարկաւոր էր, վասն զի անոնք միանգամայն ստէպ օթեւան ու հանգրուան էին ուխտաւորներու եւ ճամբորդներու։ Անոնց պիտոյքները պիտի հոգացուէին առաջնորդին կամ վերակացուն հրամանին ու հրահանգին համեմատ եւ որուն պէտք

էր համար տալ մուտքի, բայց մանաւանդ
Էլքի համար (Յաճախապատում, էջ 258) :

Վանքերու, արտերու եւ դաշտերու,
նաեւ պարտէզներու մշակումի, անասուն-
ներու եւ արջառներու հողածուլթեան եւ
պահպանութեան համար կային մշակներ,
պարտիզպաններ եւ հովիւներ, բնական է
աշխարհիկ այրեր ու կիներ, որոնք ունէին
իրենց յատուկ բնակարանները եւ դեռ դրա-
մական վարձատրութիւններ (թէեւ ձրի
աշխատաւորներ պակաս չէին) եւ ասոնց
վրայ միաբան մը կը հսկէր (Յաճախապա-
տում, էջ 258, Ալիշան, Սիսուան, էջ 152) :
Քանի մը վանքերու միաբանները, մանա-
ւանդ արեղաները, մասնաւորապէս Լիմի եւ
Կտուցի — սիրով բացօթեայ աշխատանք-
ներու կը լծուէին : — (Հմմտ. ՎՎՎ. Ա.
էջ 223, 367, Բ. 705) :

Զաղաւիանքի կանոնը կը սահմանէ՝
«Գործաւորք հաւասար ծառայեն ընդ եղ-
րարան» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 187) :

Պատարագիչ. թէեւ բոլոր վարդապետ-
ներն (ու քահանաները) եւ եպիսկոպոսները
պատարագ կը մատուցանէին իրենց կար-
դին կիրակի եւ տօնի օրերը — նաեւ ըսւր
օրերը, թէեւ ոչ միշտ — սակայն կար դեռ
յատուկէն պատարագիչ մը վանքերու մէջ :
Մանաւանդ այն վանքերու մէջ, որոնց միա-
բանները կա'մ սակաւ էին, կա'մ արեղայ եւ
միանձնուհի էին :

խոստովանաւայր, մասնաւորաբար կուսաններու համար (հմտ. վարը) : Անոր իշխանութիւնը բաւական տարածուն էր : Ձագավանքի կանոններէն է՝ «Խոստովանահայրն ընտրած լինի եւ նորա հրամանաւ մտանեն եւ ելանեն ամենեքեան» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց. էջ 187) : Նոյն ժողովի Ե. րդ կանոնն ալ է՝ «Ամէն մարդ փոքր պահէ եւ դամեն որ դան չպահեն, այլ զոր խոստովանահայրն ընտրէ զփոքրապահն եւ զպահելոյն եւ ընդրածք ահիւ եւ երկիւղիւ կենան, անծանօթ ամենայն դատ ի յիւր պահողէն եւ ի խոստովանահօրէն» (անդ, էջ 187) :

Եկեղեցապան, որ եկեղեցւոյ եւ անոր զոյքերուն վրայ կը հսկէր եւ անոնց վրայ տրամադրութիւններ ու կարգադրութիւններ կ'ընէր (ՎՎՎ. էջ 62, Բ. 691) :

Փակակալ, որ եկեղեցւոյ մուտքերու պահպանութիւնը ստանձնած էր (ՎՎՎ. Ա. էջ 227, 295, 297, Արարատ, 1915, էջ 382—383) :

Եկեղեցւոյ մէջ կը պաշտօնավարէին դարձեալ՝ դոնապանը, դպրապետը, երաժիշտը՝ փիլիսոփան, ջահընկալը, լուսարարը (ՎՎՎ. Ա. էջ 249, Բ, 706 եւն) : Ստէպ այս պաշտօնները միեւնոյն անձի վրայ կը միանային՝ կը ծանրանային :

Իսկ վանքի մէջ կը պաշտօնավարէին դեռ գրագիրը (ՎՎՎ. Ա. էջ 223 եւն) եւ ուրիշ համանման դործերով զբաղողներ :

Վանքերու մէջ ապրած են նաեւ կիներ — միանձնուհիներ եւ կուսաններ, ուստի եւ քանի մը խօսք ներհիւսենք կուսանոցներու եւ «մայրապետ»ներու մասին :

Ինչպէս ամբողջ Հայաստանի, նմանապէս անոր ընդարձակ նահանգներէն Վասպուրականի մէջ կիներու յատուկ վանքեր կամ կուսաստաններ³² սակաւաթիւ են : Պատճառները նուազութեան պիտի ըլլան՝ այդ ուղղութեամբ քարոզչութեան պակաս, այլադաւան տարրերու մէջ տկար սեռի առնադասութիւն, դործունէութեան ասպարէզի բացակայութիւն կամ անյարմարութիւն :

Կուսանոցներու հիմնադիրներ կ'ըլլան Ս. Անտոն՝ Եգիպտոսի մէջ, Ս. Բաքումէոս՝ Պաղեստինի եւ Ս. Բարսեղ՝ Կասպա-դովկիայի մէջ : Իսկ հայկական աւանդութիւնն չատ կանուխ Ս. Բարթուղիմէոս Վասպուրականի մէջ — Հոգեաց վանքի — իբրեւ կուսաստանի հիմնադիր կը հռչակէ (Մատենադրութիւնք Մ. Խորենացոյ, Վենետիկ, 1865, էջ 295) : Մինչ իրականին Դ. դարուն Ներսէս Պարթեւ՝ «չինեաց կուսաստանս յամենայն պաւսոս, զի միանդամ

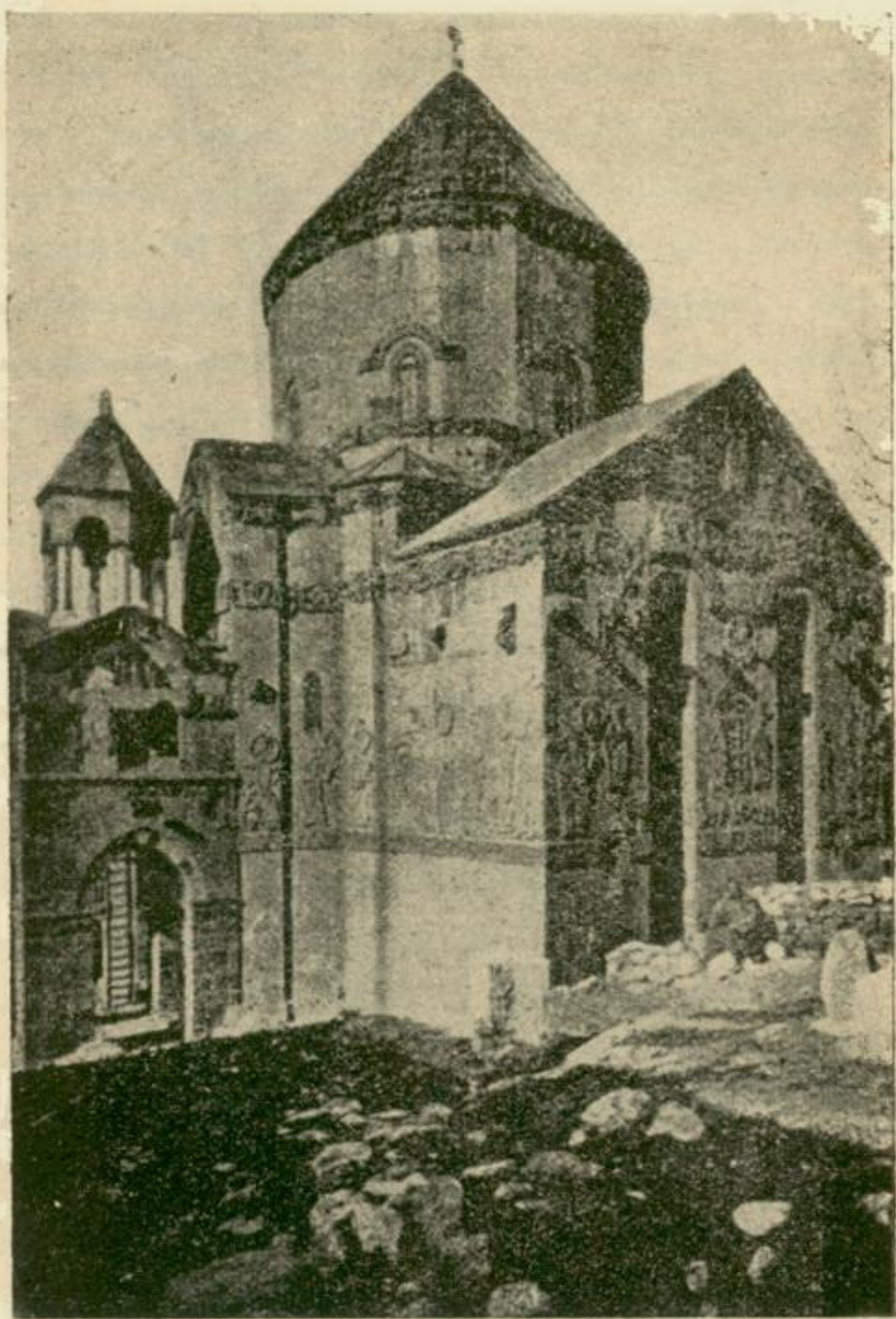
³² Հ. Վ. Հացունին հայ կուսաստաններու եւ կուսաններու մասին ընտիր տեղեկութիւններ ամփոփած է «Բաղմամկէս»ի (1923, էջ 12, 43, 72) եւ իր «Պատմութիւն հայ տարազին» (Վենետիկ, 1923, էջ 434—442) եւ «Հայուհին» (Վենետիկ, 1936, էջ 167—179) երկերու մէջ :

կուսանք եւ հաւատացեալք իցեն՝ անդր ժողովեսցին (Փ. Բուդ. էջ 192) :

Հայ կուսանները յատուկ արարողութեամբ կուսանոցի կ'անդամակցէին եւ ունէին իրենց վիճակին յարմար զգեստ՝ տարազ (Բաղմ. 1923, էջ 46 եւ 74) : Նախապէս «ի պահս եւ յաղօթս» (Բաղմ. էջ 192) կ'անցնէին իրենց կեանքը, ապա դործունէութեան լայն ասպարէզ կը դժեն : Նշանաւոր կը հանդիսանան գրչագրութեամբ, ձեռագործով եւ բարերարութեամբ : Օրապահիկը կը հայթայթուէր ծնողական յարկէ, նուէրով, նպաստով, բայց մանաւանդ ժիրաժիր աշխատանքով : Հոգեւոր կեանքի առաջնորդութեան համար ունէին քահանաներ իբրեւ իոստովանահայր, խորհրդատու եւ Ս. Խորհուրդներու մատակարար : Այրերու բնակութիւնը կուսանոցի մէջ արգիլուած էր :

13. ԴԱՄԲԱՆԱՐԱՆ ԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՅ. ԹՈՂՈՒՄ

Վանքերու եկեղեցիներու, մատուռներու եւ բակերու մէջ կ'ամփոփուին վանական առաջնորդներու, կրօնաւորներու եւ երբեմն նմանապէս անոնց բարերարներու աճիւնները : Ստէպ հողակոյտին վրայ կը բարձրանայ խաչքար մը եւ կամ կը դետեղուի շիրիմաքար մը եւ անոր վրայ կը նշանակուի ննջեցեալին անունն ու աստի-

Աղբամարի Ս. խաչ Եկեղեցին
(վ.վ.վ. Ա. Էջ 86)

բանարանն էր (հմմտ. ՎՎՎ. Գ. մաս, էջ 807) :

Վանականներու (կրօնաւորներու) եւ անոնց առաջնորդներու թաղումի յատուկ արարողութիւն նշանակուած է՝ ա. «կանոն յորժամ կրօնաւոր վախճանի, այսպէս յուղարկեն ի հանգիստն : Զսպեն զնոյն միայն բոլորովին սքեմովն եւ այծօքն, բաճկոնաւն եւ կնկուղովն, կօտովն եւ կոշկովն... (Մաշտոց, Թ. 68, գրուած 1567ին Կամենից եւ Լով³⁴, հմմտ. Տաշեան, Մայր ցուց. էջ 306), որ սակայն Վանի մէջ 1418ին գրուած Մաշտոցի մէջ չկայ (հմմտ. անդ Թ. 108 էջ 382) եւ Հայաստանի մէջ այլուր գրուած մեր ունեցած Մաշտոցներու մէջ : Բայց հաւանականաբար Նոր Զուղայի մէջ 1690ին գրուած Մաշտոցի մը մէջ կը գտնուի. հմմտ. Սիւրմէեան Յուց. հայ. Զեռ. Հաւիտի. Բ. էջ 158) :

Բ. «Կանովն յորժամ եպիսկոպոս... կամ ուխտի առաջնորդ կատարի մահուամբ այսպէս յուղարկեն ի Քրիստոս : Առնու եպիսկոպոսն զբաղմութիւն ուխտին եւ երթան ի տեղին, ուր զհանգիստն պատրաստել կամին... (Որուն պատրաստութենէ եւ ննջեցեալին լուացումէ յետոյ՝ տեղի կ'ուենայ պատանքը)՝ Եւ ապա զգեցուցանեն

³⁴ Լեմբերդի մէջ 1631ին գրուած Մաշտոցի մը մէջ կայ՝ «Կանոն յորժամ կրօնաւոր վաղճանի» (Տաշեան, Յուց. հայ. Զեռ. կայսր. Մատենադարանի Վիեննա, էջ 11) : Տեսնել՝ Monk's funeral հայա-գէտ Conybeareի Rituale Armenorum (Oxford, 1905) ընտիր աշխատութեան մէջ (էջ 161—164) :

սլարեգաւա սպիտակ եւ անդրաւարտիս ի ներքոյ եւ անդ յոտան եւ դաւտի մաշկեղէն ընդ մէջն եւ կնկուղ ի գլուխն եւ փակեղն զուսովքն եւ փիլոն սպիտակ եւ յաջն ափն դաստառակաւ խունկ զիցեն եւ ամփոփեացեն եւ զիցեն անդրէն ի մահիճսն՝ գլուխն յարեւմուտս եւ դաչսն ի յերկինս...» յետոյ կը յաջորդեն սաղմոս մաղթանք, շարական, ընթերցուած եւն³⁵ (Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 625, Թ. 240, Ձեռագիր ԺԱ.—ԺԲ դարէնոյն կանոնը կայ եւ Թ. 280 Ձեռագիր Քահանայաթաղ Մաշտոցի մէջ, գրուած 1214 ին՝ «ի զիւղս Ուռեթիլ» (անդ, էջ 704) հմմտ. դեռ Սիւրմէեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Ա. էջ 158) :

14. ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍՏՈՐԱԿԱՐԳՈՒՄ

Վասպուրականի վանքերը իրենց ներքին վարչութեան եւ գոյքերու մատակարարութեան մէջ կանխապէս իրարմէ անջատ եղած են եւ որ եւ է կերպով իրարմէ կախում չեն ունեցած³⁶ : Միայն թէ յետոյ անոնցմէ

³⁵ Կ. Պոլիս 1807ին տպուած «Գիրք մեծ Մաշտոց կոչեցեալ»ի մէջ կայ՝ «Աղուցանեն սլարեգաւ սպիտակ... եւ փիլոն սպիտակ ի շուրջն եւ գաջ սփն ի վեր եւ գիր դնեն ի ձեռին, այսինքն յաւետարանէն մէկ տան զսկիզբն, մէկ տուն վերջն եւ փոքր դաստառակաւ խունկ զիցեն : Եւ եթէ կրօնաւոր իցէ՝ իւր զգեստին սլարտ է դնել» (էջ 348) :

³⁶ Աղթամարի, Լիմի ու Կտուցի՝ Բզնունեաց ծովի եզերք ունեցած «Դրսի տուները» կղզիներու մէջ կառուցուած (մայր) վանքերու մաս համարուելով՝ անջատ առաջնորդութիւն եւ մատակարարութիւն չեն ունեցած :

ոմանք միաբաններու նուազութեան եւ դա-
նազան պատճառներու հետեւանքով ուրիշ
վանքի (Լիմի, Վարազի, եւն) գերիշխանու-
թեան կ'ենթարկուին, մասնաւորապէս կա-
լուածներու եւ ինչքերու հոգատարութեան
ու մատակարարութեան հարցերու մէջ³⁷ :

Վանքերը միաբաններէ ընտրուած կամ
ազգային վերին մարմնէ նշանակուած ա-
ռաջնորդի կամ վանահօր անմիջական իրա-
ւասութեան ենթակայ էին եւ ասիկա՝ (իր
միաբաններով) գաւառային կամ շրջանա-
կային հոգեւոր առաջնորդութեան եւ պատ-
րիարքութեան՝ կաթողիկոսութեան : Հա-
կառակ անոր որ Վասպուրական ինքնա-
զլուի կաթողիկոսութիւն ունէր, սակայն
նուազ չէ թիւը այն վանքերու, որոնք էջ-
միածնի գերիշխանութիւնը կը ճանչնային
եւ առաջնորդական ու ներքին խնդիրներու
եւ վէճերու մէջ անոր ձայնը կ'ունկնդրէին :
Պակաս չեն եղած զոյգ կաթողիկոսութիւն-
ներու միջեւ վանքերու մասին գրաւոր եւ
բերանացի անհասկացողութիւններ եւ նմա-
նապէս ոտնձգութիւններ :

³⁷ Աղթամարի Յակոբ եպիսկոպոս տեղապահը, Վարազի առաջնորդը եւ Լիմի ու Կտուցի գործակա-
տար Անանիա եւ Յակոբ վարդապետները 1867ին
Կ. Պոլսոյ Ազգ. Խառն Ժողովին կ'առաջարկեն Վաս-
պուրականի 51 վանքերը յիշուած չորս մեծ վանքերու
վրայ բաժնել ու զանոնք կառավարել, բայց անոնց
մուտքերէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի եւ Վանի ա-
ռաջնորդութեան եւս մաս հանել (Ծաղիկ, 1877,
թ. 813) :

Եթէ անհատին անհրաժեշտ է հետեւիլ ուրուագծի ու կանոնի՝ նպատակի մը անփրկւոյ ու անշեղ ժամանումի համար, որքան աւելի կանոնի եւ օրէնքի պէտք է լծուիլ հաւաքականութիւնը կամ հասարակութիւնը, կազմուած զանազան անձերէ, որոնց իւրաքանչիւրը օժտուած է հոգեկան ու մարմնական ուրոյն նկարագրով, միտումով, խորհելակերպով եւ սովորութիւններով — բարի ու չար, տկար ու զօրաւոր, բնածին եւ ստացուած — սրպէս զի հասնի զծուած նպատակին՝ առանց խաչաձեւումի, առանց թափառումի, առանց սոյթաքումի:

Հաւաքականութիւն՝ հասարակութիւն է վանականութիւնը կամ միաբանութիւնը, որ թէեւ նախապէս աւելի ճշնաւորութիւն եւ միայնակեցութիւն, չափ չուտ համախորմբումի եւ ընկերութեան վերածուած: Նախապէս առաջնորդներու կամքը — Աւետարանի եւ եկեղեցւոյ խրատներու եւ օրէնքներու վրայէն կադաստարուած — կ'ըլլայ կանոն . առնելեաց: Սակայն կամաց կամաց սոյն առաջնորդներու եւ հոգեւորական կեանքի ներհուն անձերու հրահանգներն ու հրամանները, խրատներն ու յորդորները, տիրող սովորութիւնները կանոնի եւ օրէնքի կը վերածուին — միշտ աւերնդէտ այն նպատակին, զոր համայնքը կ'որդեգրէ:

Հայաստանի վանքերու մէջ ընդունելութիւն կը գտնեն Ս. Սահակի³⁸, բայց մահաւանդ Ս. Բարսեղի վանականներու համար յօրինած կանոնները — հարկաւ որոշ փոփոխութիւններով՝ վանքին նպատակէն ազդուած ու առաջնորդուած: Ասողիկ կը գրէ՝ «Մաշտոց ի մանկութենէ խոտաբուտ կենօք կեցեալ անապատաւոր ճգնութեամբ, որ եւ ի ծովուն Գեղամայ զկղզին Սեւանայ ընակութիւն իւր արարեալ...: Յոր միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն կանոնադրութեան սահմանաւ սրբոյն Բարսեղի» (Պամ. էջ 160. հմմտ. եւ էջ 181): Նստյլուր կը հաղորդէ՝ «Յովհաննէս եկեալ ընակեցաւ յառաջ ասացեալ տեղին Կամբրջաձոր, կանոն կարգի ունելով դասմանադրութիւն սրբոյն Բարսեղի հայրապետին» (անդ էջ 174) եւ Կամբրջաձորի եւ Հոռոմոսի վանքերու հիմնարկութիւնը գեկուցանելէ վերջ՝ կը յաւելու — «Այսպէս եւ յայսմ ժամանակիս շինեցաւ Նարեկ ի Ռշտունեաց դաւառին նոյն կարգաւորութեամբ» (անդ էջ 174), որ ըսել է՝ Նարեկի մէջ (Վասպուրականի մէջ) եւս Ս. Բարսեղի կանոններն ընդունուած եւ պար-

³⁸ Հայ Կանոնադրքի մէջ Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետի անունով հասած են եկեղեց. շատ մը կանոններ, որոնց մէջ վանականներն եւս նկատուցութեան առնուած: Կայ յատուկէն՝ «Նորին Ս. Սահակայ՝ թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց» (հմմտ. Ղլտճեան՝ Կանոնադիրք Հայոց, էջ 29, Մելիք-Թանդեան՝ Հայոց եկեղ. իրաւունքը, էջ 540):

տաւորիչ էին: Ասոր կու գայ կը կցի ուրիշ ապացոյց մը՝ «ՌՀԴ. գրեցաւ կանոնական սահմանադրութիւն ուղղութեանց յաւանքն խրատու վանականաց յարմարեալ եւ շարակարգեալ... ի մեծէ Եպիսկոպոսապետէ Կեսարու Կաթողիկոսացոյց սրբոյն Բարսղի, զոր ետ գրել զսա Ստեփանոս վարդապետն. եւ է սա յիշատակ Լմայ անապատին» (Ջարրհանէլեան, Հայկ. թրղմ. նախնեաց, էջ 338):

Ներսէս Շնորհալի (հմմտ. Ընդհր. Թուղթ, Վենետիկ, 1838, էջ 88—89, 106), Մխիթար Գօշ (Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, էջ 85, 88), Առաքել Սիւնեցի (Արարատ, 1906, էջ 609, հմմտ. եւ Լոյս, 1905, էջ 470) եւ արտադրութիւններ (հմմտ. Ջալալեան, Ճամբ. ի Մեծն Հայաստան, Ա. էջ 42—43) կը հաստատեն Բարսղի կանոններու մուտքն ու սլարտաւորութիւնը հայկական վանքերոջ մէջ:

Շատ ուշ Ն. Լամբրոնացին հայերէնի կը թարգմանէ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները, որոնք բաղձացուած ընդունելութիւնը չեն գտներ: Նա կը գրէ՝ «Թարգմանեցի զնորուն Բենեդիկտոսի կարգ եւ դարէնս կրաւնաւորաց նոյն ժամայն ի լատին լեզուէն ի փռանդ ի վանս սուրբ Պաղոսի...» (Ջարրհանէլեան, Հայկ. թրղմ. նախնեաց էջ 345): Սոյն կանոնները —

այլազան թարգմանութեամբ — հրատարակուած՝ Վենետիկ, 1880, Վիեննա, 1842:

Հայերէնի կը թարգմանուին նաեւ «Կանոնք երանելւոյն Օգոստինոսի Հոովմայ եպիսկոպոսի վասն կրօնաւորաց», («նախ քան զամենայն եղբարք սիրելիք, պարտիմք սիրել զԱստուած, յետ այնորիկ զընկերն...») եւ «նորին երանելւոյն Օգոստինոսի խրատ ոգեշահ վասն տարեփորձայն եւ նորամտիցն ի կարգն» («նախ պարտիս ի միտ ածել թէ առ ի՛նչ եւ ուստի՛ ես...» հմմտ. Համամճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Գաղատ. Թ. 11, Կանոնադիրք-Դատաստանադիրք Ա. Սասնեցիի): Միաբանող եղբարց համար էին «Կացուցմունք կարգի եղբարց Քարողողաց. այսինքն՝ կանոնք կարգի Դոմինիկեանց, Քոնեցւոյն թարգմանեալ...» (Ալիշան, Սիսական, էջ 385):

Վարդան Այգեկցին ունի «Յաստուածային սուրբ գրոց խրատք վասն վարուց առաքինութեան կարճ ի կարճոյ եւ համառօտ միայն զբանիցն... առ մանկազոյն կրօնաւորս որ կան ի կարգն կրօնաւորութեան եւ կամ միանձնութեան» եւն (հմմտ. Маррѣ, Сѣборники притчѣ Вардана Матеріалы... 1899, էջ 297, 344—345): Միւթար Գօշ իր Դատաստանադրքին մէջ վանականներու հայող շատ մը կանոններ կը յիշատակէ եւ անոնց վրայ նորեր կը յաւելու եւ կամ զանոնք կը բարեփոխէ (հմմտ. հրտ.

Բաստամեանի 1880, Վաղարշապատ (էջ 13—14, 85—88, 95 ևւն ևւն) :

Հայկական վանքերու մէջ Ս. Բարսեղի կանոններէն զատ կը յարգուին դարերէ եկած սովորութիւնները, նաեւ այն հրահանոններէն զատ կը յարգուին դարերէ կոսներէ, հայրապետներէ, վանական կեանքի հմուտ անձերէ (հմմտ. փերը), մանաւանդ Սարգիս և Կիրակոս վանական կեանքի վերանորոգողներէ և Սիմէոն Այրիւմանեցիէն զրուած ու յանձնարարուած են ³⁹ :

³⁹ Վանքերու մէջ կը պահուին ու կը յարգուին թէեւ Ս. Գրիգորի ընծայուած, բայց վերջին դարերու դործ «Յաճախապատումի» (տպ. Էջմիածին, 1894), Եղիշէի անունով հասած «Բան յաղաղսմիանձանց» ի (տպ. Վենետիկ 1859) ևւն Յ. Մանդակունիի «Սրատք վանականաց միանձանց» ի (Ջարրահանէլեան, Պոմ. հայկ. հին դպ. Ա. էջ 333), Ներսէս Շնորհալիի Ընդհանրական թղթի (տպ. Վենետիկ, 1838, 1893 ևւն), Առաքել Դաւրիթեցիի յառաջ բերած Մեծ անապատի (Պոմ. էջ 252, 256) կանոններն ու խրատները: — Դարձեալ գիտենք թէ՛ Յովհաննէս Մեծոփեցին «զարդարեաց դասերը ուխտն (Մեծոփայ). ևւ զեղեցիկ կարգաւորութեամբ» (ՎՎՎ., Բ. էջ 430), Կտուցի մէջ Ա. Դաւրիթեցին կը հաւաստէ՝ «Ծինեցին անապատ ևւ եղբայրանոց ևւ է այժմ հաստատ ամենայն կրօնաւորական կարգօք (Պոմ. էջ 534, ՎՎՎ. Ա. 64): Գէորգ Մեղրիկ ևւ Կիրակոս վարդապետ վանական կանոններ կը գնեն (Ալիշան, Սիսուան, էջ 331): Յետին շրջաններու կանոնադրութիւններ հմմտ. Ոսկեան Հ. Հ., Սերաստիայի վանքերը, Վիեննա 1946, էջ 67, Ազգասէր Արարտեան, 1848, էջ 142, 150, Մելիք Թանգեան, Հայ. եկեղ. իրաւունքը, Բ. էջ 64, 149, Սահմանադրական հրահանգ ազգ. վանօրէից համար, Կ. Պոլիս 1872, էջ 5—85): — Էջմիածնի կաթողիկոսի վանքերու մէջ կարգեր հաստատուելու, վերցնելու ևւ լրացնելու իշխանութեան մասին հմմտ. Արարատ, 1894, էջ 361:

Դարձեալ կը պահուին հայկական Կանոնագրքի մէջ վանականներու համար դրուած կանոնները, որոնցմէ մասի մը յիշուելու պատեհութիւնը ներկայացաւ եւ մաս մըն ալ դեռ յառաջ պիտի բերուի :

Վանականները պէտք են առաջնորդներու ձայնին հետեւել՝ «Նախկոպոսք իւրաքանչիւր վիճակաց եւ անապատից տեսչութիւն եւ հոգարարձութիւն արասցեն, ի լոյս եւ ի պաշտօն եւ ի դպրոցս հայել . . . նոյնպէս եւ վանաց երիցունք եւ քահանայք վարդապետին ի հնազանդութեան կայցեն . . . » (Ղլտճեան, Կան. Հյց. էջ 122, Դ. Կան. Դւնոյ Դ ժողովի) :

Վանական օրէնքներու եւ կանոններու պահպանութեան մէջ նախանձախնդիր ու բժախնդիր միաբաններ շատ եղած են, սակայն սակաւ չէ թիւը եւ անոնց, որոնք զանոնք ոտնկոխ բրած են, վանքին մէջ տեսակ մը աշխարհիկի ազատ կեանք վարելով եւ զայթաղողութիւն սերմանելով : Ներսէս Շնորհալին կը յորդորէ առաջնորդները հսկել եւ՝ անուղղայ կրօնաւորը մերժել, բայց ընդունիլ երբ՝ «զղջացեալ դարձցի յուղղութիւն» (Թուղթ Ընդհր., էջ 87) :

«Բան խրատու յաղաղս միանձանց» ի հեղինակը (Նղիշէն՝ աւանդուած) շատ տխուր կ'արտայայտուի՝ «Նւ արդ ես տեսանեմ ի մերում աշխարհիս եւ ոչ զոք ազատեալ յայսպիսի՝ աղետից : Յետս ընդդէմ ընթերցաք

զգեղեցիկ գրեալսն՝ ի պատճառս ուխտաւորութեան հետացաք ի սուրբ ծնողացն եւ արարաք բազում հարս օտարոտիս... մտաք ընդ հարկաւ ստացուածոց, որ լի են անառակ աղահուլթեամբ... փափկանամք յանկողինս յարմարեալ...: Կօշիկք ոտից մերոց յանդիմանեն զմեզ՝ եթէ ոչ են սուրբ ճանապարհք մեր: Հանդերձք մեր աղաղակեն զգործոց մերոց, եթէ մերկ եմք յերկնաւոր զգեստուցն...: Մրդուղք անյաղք եղաք ի կերակուրս եւ առանց չափոյ արբաք զինի պղտորիչ խորհրդոց եւ մտաց...» (Մատենադր. Եղիշէի, Վենետիկ, 1859, էջ 162—163):

Ղաղար փարպեցին Վահան Մամիկոնեանին գրած թղթին մէջ հայ վանականին՝ արեղային մութ պատկերը կը գծէ: Որքան ալ անոր վրձինը յուզումով կը շարժի եւ գուցէ անոր հետեւանքով ծուռ գծեր եւս կրնայ յայտ բերել, սակայն կարելի է խորհիլ, որ անոր ըսածներն իրականութենէ բուրրովին հեռու ըլլան: Կը գրէ՝ «Իսկ Հայոց արեղէնքս առ դառնաչունչ նախանձու, որ միացեալ է ի սիրտս նոցա զնոցունց հակառակսն երկնեն եւ արդարեւ ըստ ասացածի մարդարէին՝ Յղանան զցաւս եւ ծնանին դանօրէնութիւն, աղօթս իսկ չառնեն ի վերայ ասողին, այլ եւ եթէ յանկարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն ի նախանձուէ: Եթէ զոք տեսանեն ի ժողովրդենէն եթէ գովէ՝ ծաղր առնելով ամաչեցուցանեն» (Քնն.

հրատ. Ղ. Փարպեցւոյ պատմութեան եւ
թղթի, Տփղիս 1904, էջ 200) :

Շահապիւլանի ժողովը դիտէ արեղաներ,
որոնք հարցուկի կ'երթան (Ղլտճեան, Կան.
Հայոց, էջ 68) :

Ներսէսի եւ Ներշապուհի (Դւնի Բ.
ժող.) կանոնները կը պահանջեն՝ «Այլ ոմանք
ճիարոյծք եւ վաճառականք եւ վաշխառուք
փոխանակ կրօնաւորութեան՝ շահաժողովք,
յայտմհետէ դադարեացեն եւ ապաշխարեա-
ցեն զմեղսն, զոր մեղան, ապա թէ ոչ յան-
դիման արժանի գործոցն պատիժս կրեացեն»
(Կան. ԼԶ. հմմտ. Ղլտճեան, Կան. Հայոց,
էջ 116) :

Էջմիածնի Թ. 640 Ձեռագրին մէջ
(1297ին գրուած), կայ՝ Թղ. 274 «Հարցումն
Աշոտոյ որդւոյ Սմբատոյ Հայոց Թաղաւորին
եւ պատասխանի Եղնկայ վարդապետի» ուր
կ'ըսուի «Թաղաւորն ասէ. Ազանիմ չուխայս
եւ ապաշխաւորեմ զիմ յանցանսն» :

Եղնակ ասէ. Ձկարես կրօնաւորութեամբ
ապաշխարել. զի ի մեր ժամանակս նուազեալ
է կրօնաւորութիւնն եւ դու ծեր ես եւ թա-
ղաւոր. Ձկարես առաւելութիւն առնել ի
կրօնաւորութիւնն, զի տեսանես զանկարգու-
թիւն եւ անյուսութեամբ հանապաղ պղտո-
րիս : Կալ զթաղաւորութիւնդ իրաւամբ եւ
ողորմութեամբ եւ հաշտի ընդ քեզ Քրիս-
տոս :

Թաղաւորն ասէ. Տեսանեմ զվանաւրայսդ
բազմացեալ եւ ամենայն իրաւք լցեալ եւ դու

ասես եթէ նուազեալ է կրօնաւորական կարգն :

Եղնակ ասէ . «Որք միաբան չեն , չկայ առ նոսա բարեգործութիւն , զի չեն ի գործ Աստուծոյ եկեալ , յայլ յանձնիշխանակամօն եւ զոր ինչ բարի գործեն մարմնաւոր է եւ մարդահաճոյ եւ ոչ վասն փառաց Աստուծոյ . . . » (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . տ . 900) :

Ներսէս Շնորհալին կը ճանչնայ «աշխարհասէր» ու «մեղկ» վանականներ , որոնք՝ «ի գիւղս եւ ի քաղաքս բնակին» եւ «ի բանից բերանոյ զարչութիւնս եւ ի գործս վատթարութեան եւ յորովայնամոլութիւնս անպատկառս եւ յարբեցութիւնս յանառականս եւ յամենայն անկարգութեանց բերմունս առաւելուն» (Ընդհր . թուղթ , էջ 68) : Եւ կ'ուզէ որ՝ «Այս եղիցի կանոնական օրէնք ի վերայ այսպիսեացն՝ փոխիլ այսուհետեւ զբնակութիւնս ի վանս եւ զվարս իւրեանց ըստ ձեւոյն եւ ըստ կարգին յապաշխարութիւն . . . » : Հակառակողներուն եւ անոսատողներուն համար կը սահմանէ՝ «Ոչ հաղորդութեան եւ ոչ օրինաւոր թաղման արժանի առնել» (անդ , էջ 69) : Կը պախաւակէ վանականներու վանքէ վանք փոխուիլը , շատակերութիւնը , ընչաքաղցութիւնը , այգեգործութեան չափազանց յարումը եւն եւն (անդ , էջ 70—99) :

Ն . Լամբրոնացին Ձորադետի վանականները՝ «տխմարք եւ անկարգք» կը ներկայացնէ , ինչպէս եւ «նախանձոտ» եւ

«Թարձրապորտ» (Գրիգոր Տուաէորդին, հմմտ. Թուղթ Ն. Լամբրոնացւոյ առ Լեւոն Թղ. Հայոց, Վենետիկ 1838, էջ 204—227) : Նոյներու (Հաղբատացիներու) համար Գր. Տղայ կ'արտայայտուի թէ՛ «հետի էք յամենայն դիտութենէ հին եւ նոր կտակարանաց...» եւ թէ ունին «անձնահաճ կամք» (Գր. Կաթ. Տղայի Նամականի, Վենետիկ 1838, էջ 10 եւ 24) :

Առաքել Դաւրիթեցին շատ տխուր կը նկարագրէ Ժէ. դարու վանքերն ու վանական կեանքը՝ «Վասն զի ամենայն վանօրայք աղղիս Հայոց իւրաքանչիւր սեւաղլուխ ունէր իւր զինչս առանձին սյղի եւ բուրաստան եւ փեթակ եւ տուն եւ մատան եւ համբարանոցս եւ զմուտս ստացուածոց, նաեւ զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին : Եւ զայն ամենայն ինքեանց եւ աղղայնոց եւ իւրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց : Եւ զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ... լցեալ էին զայնոսիկ կանամբք եւ տանտիկնօք եւ իւրեանց աղղայնօք :

Եւ բնաւ ոչ դիտէին թէ՛ պարտ է կարդաւորի վեղար եւ փիլոն ունել զիւրեաւ, կամ հանդերձս խոչորս եւ ասուիս զգենույ, այլ որպէս աշխարհական եւ զմարմնաւոր իշխանս փափուկ եւ աղնիւ զգեստիւ պրծնէին... : Այլ եւ ոչ վարկանէին թէ պարտ է վանականաց պահօք եւ ծոմաջանիւք երկօք կենցաղաւարիլ, այլ ի բոլոր տարին ուալիք

ևւ գինի ևւ միս անխտիր . . . : Աբեղայք ըստ
ասացելումս անուղղայ կարգօք լեալ թափա-
ռականք» (Պատմ. , էջ 288—289) :

Անկարդ ու անկանոնապահ աբեղաներու
կամ վանականներու վրայ չատ ծանրացանք ,
սակայն երբեք չենք յանդգնիր վարկանելու
որ՝ վանքերու մէջ լաւ ու օրինապահ միա-
րաններ սակաւ էին : Անոնց մասին ստէպ յի-
շատակութիւն եղաւ (Հմմտ. վերը , դար-
ձեալ ՎՎՎ . Ա . 27 , 39 եւն եւն) :

Դարձեալ հարկ է շեշտել որ՝ դարերու
ընթացքին երեւան կու գան բարեկարգու-
թեան ևւ վերադարձնումի նախանձախնդիր
անհատներ , որոնք թոյլ հոգիները կը ցնցեն
ևւ նոր եռանդ ու կեանք կը բերեն վանքերու
մէջ : Այսպիսիներ են՝ Սարգիս Եպիսկոպոս
ու Կիրակոս Տրապիզոնցի ևւ Ներսէս Մո-
կացի (Հմմտ. վերը) : Իսկ վերջին դարերու
վանական կարգերու անկածութեան դէմ
կղերականին հետ աշխարհիկն անգամ բողոք
կը բառնայ (Հմմտ. Փունջ , 1880 , Թ . 1482—
1483 , 1503 , 1881 , Թ . 1624 , Մասիս , 1892 ,
Թ . 3966 , էջ 171—176 եւն եւն) :

16. ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԿԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Կանոնները դրուած են , որպէս զի վա-
նականը կարենայ զիւրաւ ևւ անշեղ հասնիլ
այն նպատակին կամ նպատակներուն , որոնք
անոր առջեւ ներկայացած են ևւ անիկա զա-

նոնք լրջօրէն նկատելէ յետոյ՝ անոնց հաս-
նելու ինքզինքը պարտաւորած է — ազա-
տակա՛մ :

Վանական կամ կրօնաւորական կեանքի
նուիրուողի առջեւ երեք նպատակներ զըլ-
խաւորաբար կը տարածուին՝ — երեքն ալ
միշտ Աստուծոյ հետ աղերսի մէջ մտած :

ա. Անհատի կատարելութեան ձգտում .

բ. Գործակցութիւն ընկերի փրկութեան

գ. Գիտութեան մշակում :

Այս նպատակներուն կրնան կցուիլ եւ
միացած են մասնական նպատակներ ու
փախճաններ՝ հիւրասիրութիւն, հիւանդնե-
րու խնամք, քարոզչութիւն, որոնք անոնցմէ
արդէն կը բխեն :

Յառաջադիր նպատակէտներու ժամա-
նելու համար կանոններու մէջ յատուկէն
շեշտուած են զլիաւորաբար՝

ա. Ամուրիութիւն (եւ կուսութիւն կամ
ողջախոհութիւն) հնազանդութիւն եւ աղ-
քատութիւն .

բ. Պահք ու ծոմ կամ մեռուցում եւ
ժուժկալութիւն .

գ. Աղօթք, ժամասացութիւն ու Պա-
տարաղ .

դ. Զանազան արտաքին զբաղումներ,
մանաւանդ գիտութեան զարգացում ու
մշակում :

Նկատողութեան առնունք զանոնք :

17. ԱՄՈՒՐԻՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍՈՒԹԻՒՆ,
ՀՆԱԶԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ճղնաւորական—վանական կեանքը կամաւոր մեռուցումի եւ զրկումի կեանք է : Անոր հետեւողը պէտք է հրաժարիլ զգայական ու աշխարհիկ հաճոյքներէ, վայելքներէ, ազատութենէ, հարստութենէ եւ փառքէ : Ասոնցմէ մաս մը սոյն վիճակին անյարիր է : Ան որ տան — կնոջ եւ զաւակի — կապուած է եւ անհատական հաշիւներով բեռնաւորուած՝ ի՞նչպէս կրնայ միաբանական կեանք վարել եւ ապրիլ նոյն շէնքի մէջ՝ նոյն յարկի տակ :

ա. Ամուսնութիւնը ⁴⁰ կամ կուսութիւնը ճղնաւորական—վանական կեանքի համար անհրաժեշտութիւն է : Որքա՞ն ուղիղ եւ պայծառ են Եղնիկի խօսքերը՝ «Նա եւ կուսանք սրբոյ եկեղեցւոյ ոչ վասն այնորիկ պահեն զկուսութիւն, եթէ դամուսնութիւն տուեալ յԱստուծոյ պղծութիւն համարիցին, որպէս Մարկիոնն եւ Մանի եւ մծղնեայք, զի եթէ յայն միտս ուխտաւորք էին, ապա կուսութիւն չէր յանգարի կուսութեան, այլ վասն առաւել սիրելոյ զԱստուծո, ի բարւոք արարածոց Աստուծոյ հրաժարեն, զի նմանեալք հրեշտակաց Աստուծոյ, ուր ոչ արուն է եւ ոչ էգ, ցուցանիցեն եւ յերկրի

⁴⁰ Ամուսնացած անձ մը կրնար եւ կրնայ կրօնաւորական վիճակի հետեւիլ՝ կնոջ ազատակամ ու լիակատար հրաժարումով ու հաւանութեամբ կամ անոր մահով :

դնոյն առաքինութիւն» (Եղծ Աղանդոց, Վեներտիկ 1836, էջ 287—288) : Գրիգոր Լուսաւորչի ընծայուած Վաղարշապատի ժողովի) կանոններէն է՝ (Կան. Լ.) «Որ նուիրէ զանձն իւր Աստուծոյ կոյս⁴¹ մի իշխեսցէ ամուսնանալ, ապա եթէ զտցի, ի հաղորդութենէ անկեալ հեռացի, եւ եպիսկոպոսն տեսցէ զվարս եւ որպէս կամի մարդասիրեսցէ, (Ղլտճեան, Կանոնադիրք Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 12⁴²) :

Շախիտայի աշակերտակից Եպիփանի մասին Բուղանդ կը պատմէ՝ «Եւ մինչդեռ երթային (Եպիփան եւ իր աշակերտները) ի ճանապարհին դիպեցաւ նոցա կին մի, իբրեւ անցին ընդ կիներն, սկսաւ փորձել զնոսա Եպիփան եւ ասէ. Իբրեւ՝ զի գեղեցիկ էր կիներն եւ վայելուչ : Ասէ մանուկ մի յաշակերտաց անտի, Կիներն, զոր դու գովեցեր, միականի էր : Եւ ասէ սուրբն Եպիփան. դու բնաւ ընդէ՞ր նայեցար տեսանել զերեսս նորա. տեսանե՞ս զի խորհուրդք չարք կան ի քեզ : Եւ անդէն մեկնեաց զմանուկն յիւրմէ եւ հալածեաց զնա» (Պտմ. Պետեր-

⁴¹ Նոյն կանոններէն է «Որ զկուսութիւն իւր Աստուծոյ նուիրեալ եւ ապականեցաւ Ե. ամ ապաշխարհեսցէ» ԺԳ. կան. Ս. Գրիգորի հմմտ. Ղլտճեան, Կան. Հյց., էջ 109 : — Զգուշութեան համար անապատականին նոյն իսկ մկրտել ու պսակ զնել կ'արդիւլուի (անդ, էջ 11, Կան. Ի.) :

⁴² Այլ՝ ճշմաւոր — վանականներու մասին տրուած կանոնները գլխաւորաբար նկատի առած ենք : Անոնք որոշ փոփոխութեամբ կին՝ կուսան՝ — վանականներու համար եւս կ'արժէին :

բուրգ, 1883, էջ 187) : Շահապիվանի ժողովի ժե. կանոնը, որ հայ վանականութեան դադարիարականը կարծես խտացուցած՝ ներկայացուցած է՝ կը սկսի՝ «Եթէ ոք ի հաւատս կացցէ կամ միայնակեաց կամ լինել, զկուսութիւն եւ զսրբութիւն պահել⁴³» : Դուինի Բ. ժողովի ԼԳ. կանոնը վանականներու կուսութեան պահպանութեան նախանձախնդիր կը սահմանէ՝ «Եւ մի՛ ամենեւին, որպէս լուաք, հացարար եւ կովկիթ կամ խնեցեհար ի վանսն տարցի կին մարդ, զի ուր չէր հնար մտանել՝ կործանեաց դմարդն, ապա զիւրսն զինչ իսկ առնէ»

⁴³ Սոյն ընտիր կանոնն է կարեւոր կէտերովը՝ «Եթէ ոք ի հաւատս կացցէ, միայնակեաց կամ լինել զկուսութիւն եւ զսրբութիւն պահել եւ կենացն յաւիտենից հասանել, ընդ ընկերս կացցէ, ընդ ճշմարիտս եւ ընդ միարանակիցս եւ ի միմեանց շահեսցին սիրովն Քրիստոսի, զի յեղբօրէ օգնեալ իրրեւ զպարիսպ ամուր եւ թէ Աստուած բնակեցուցանէ զմիակրօնս ի տան... : Մի լիցի սովորութիւն միայն լինել, ապա զիա՛րդ կարեն զիտել զկարդ եւ զսլոյման հաւատոյ եւ կամ զհայցուածն իւր ի միտ առնուլ կամ զհնազանդութիւն եւ զսէր առ ընկերն ցուցանել... : Զանարդ եւ զգայթօր զկորայրս ի ձեռն հոգեւոր խրատու ի պատուականն հանել... : Լռեցո զլեզու քո ի չարութենէ եւ ի նենդութենէ... :

Զարծաթ ի վարձու ոչ տալ եւ տսկոսեօք ոչ պահանջել, զգրաւ պարտականին վաղվաղակի դարձուցանել... մի հպարտ... մի ի հպտանս... մի կամակոր յուսմանէ... մի հեղզալ յաղօթս... մի ատել զպահս եւ զճղնութիւնս... : Որ միայնակեաց կամ լինել եւ կուսան եւ դարեղայութիւն յանձն առնուլ, կանոն այս կալցի, ամենայն ոք ի հաւատս կացցէ, զի ի ձեռս անարատից մեղաւորք սրբեսցին» (հմմտ. ամբողջապէս Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 76) : Ս. Սահակի կանոններուն մէջ կը չեչտուի՝ «... ի նմանութիւն բերել անձինս հրեշտակական վարուց... (անդ, էջ 28 — ԼԳ կան.) :

(Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 116, հմմտ. եւ էջ 127 կամ վերը) :

Նմանապէս Զաղաւփանքի Ա. կանոնը կը դրէ՝ «Առաջին որ միաբան լինի վանքն եւ չլինի ուրիշ լուծք եւ անասունք եւ պատճառ գայթաղդութեան եւ ոչ սանամայր, ոչ մայրաղիր, ոչ քորաղիր բնաւ եւ ոչ մայր եւ քոյր ումեք եւ ազգական ի վանքն» (անդ, էջ 187) : Նոյն ժողովի Թ. կանոնն է՝ «Առանց մեծ հարկի արեղայ ի մօտաւոր գեղ չօթէ եւ ոչ կին ի վանս . . . » (անդ, էջ 188) : Այդ կէտը աւելի կը շեշտուի Դուինի Բ. ժողովի ԺԴ—ԺԷ կանոններով՝ «Եւ որ յանապատս բնակեալ են ուխտաւորք, յառաջ քան զմօտանել արեղական գնասցին եւ յորժամ ծաղէ արեղակն երթիցեն, գուցէ ի սխալանս անկանիցին : Իսկ մոնողոնք եւ վանաց մանկունք վանս մի ուրեք իշխեսցեն ունել, բայց ի վանս, ապա եթէ վանք ոչ իցեն, յաւազ երկցուն տունն երթիցեն, զի չէ իշխանութիւն յայլ տան աւթել եւ մի լիցի ի լսել թէ՛ մի վանք՝ բազում վանք՝ որ ոչ է այս հասարակ ըստ առաքելոցն կարգի» (անդ, էջ 116) : Նմանապէս Դենոյ (648) ժողովը կը դատապարտէ «ընտանեօք ի վանս» նստիլը (Կան. Ժ. Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 127) : Նոյն ժողովի ուրիշ մէկ կանոնը (ԺԲ. անդ, էջ 128) կ'արտայայտուի՝ «Ոմանք յազատաց եւ յոամիկ հեծելոց հասանելով ի գեւղս ուրեք, թողեալ զգեւղն ի վանս առնեն իջեւանս եւ ի յարկս սրբոց եւ գուսանօք եւ

մարձակօք պղծեն զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ, զոր սոսկալի է քրիստոնէից լսել թող թէ առնել» եւ կը ցանկայ այդ սովորութեան խափանումը :

Վանականները բնական է կը ջանային կուսութեան նկատմամբ տրուած խրատներն ու կանոնները յարգել ու պահել : Հայրն թողիկ Վարդ պատրիկի կնոջ, որ կ'աղերսէր Գլակի եկեղեցին մտնելու թոյլատուութիւն չնորհել՝ կը բարբառի՝ «Ոչ՝ դայդ հրաման տուալ եմք յառաջնոցն եւ ոչ իշխեմք առնել» (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832, էջ 11) : Լիմի եւ Կտուցի մէջ կիներու մուտքի արդելքը⁴⁴ չափազանցութեան դացած էր՝ «Կնոջ մարդոյ ամենեւին իսկ արդելեալ է մտանել ի կղզին եւ ոչ մանուկ ոք դեռարոյս եւ անմօրուս կարող է մտանել եւ կրօնաւորել, այլ հարկ է այնպիսւոյն կալ ամս ինչ ի դրսի տունն... զի անդ մօրուացն աճեցեալ մտցեն ի ներքս յընկերութիւնս կրօնին» (Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղադրութիւնք, էջ 279, հմմտ. ՎՎՎ. Ա. էջ 50—51, 83—84) :

Կիներու վանք չմտնելու օրէնքը հասկնալու է այն իմաստով որ՝ անոնց ներուած չէր վանականներու յատուկ բնակավայր-

⁴⁴ Ներսէս Շնորհալին կը պահանջէր՝ «կրօնաւորն կանանց խոստովանութիւն մի իշխեսցէ առնել, բայց եթէ մերձ ի մահ» (Արարատ, 1906, էջ 611), դարձեալ որ՝ վանականները առանց արդարացի պատճառի գիւղերն ու քաղաքները չդեգերին եւ անսաստողները «օրինաւոր թաղման» է կը զրկէր (Բնդհ. Թուղթ, էջ 68—70) :

ները եւ ժողովատեղիներն ոտք կոխել ու նստիլ եւ բնակիլ: Բայց թոյլ տրուած էր վանական եկեղեցիները, որոնք հասարակութեան՝ ժողովուրդի աղօթատեղի էին, այցելել, նմանապէս վանականներու հետ տեսակցութիւն ու պորձառնութիւն ունենալ, սակայն վանականէն կը սլահանջուէր՝ զգուշութիւն, քաշուածութիւն եւ կնոջմէ՝ համեստութիւն:

Հայ կիները դիտցած են վանական կեանքը զնահատել եւ վանականները յարգել: Անոնց մասնակցութիւնը հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու հիմնարկութեան, զարգացումի եւ վերաշինութեան համար ակնյայտնի իրողութիւն է: Նաեւ անոնք իրենց ճարպիկ մատերու եւ նուրբ ճաշակի ընտիր հիւսուածքներով եւ արտադրութիւններով ու սրտի եւ մտքի առատատուր նուէրներով վանքերն ու եկեղեցիները սլայծառացուցած եւ հարստացուցած են (հմմտ. Հացունի Հ. Վ. Հայուհին, Վենետիկ, 1936, էջ 192—271 եւ Կողեան Հ. Ս. ի Թէոդիկի Ամէնուն Տարեցոյցի մէջ հրատարակած գրութիւնը, 1925, էջ 224):

Հայ վանականներն եւս ջանացած են կիներու հանդէպ լաւ վերաբերմունք ունենալ եւ անոնց աջակցութիւնը օգտապօրծել: Դարձեալ անոնց հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած ատեն ուշադիր եղած՝ իրենց անունն ու կոչումին պարտադրած քաշուածութիւնը նկատի առնուլ: Սակայն ցաւալի է

որ անոնցմէ՝ ոմանք կուսութեան գերազանցութիւնն ու ազնուութիւնը կը մոռնան, եկեղեցական կանոններն առաթուր կը կոխեն, հարկ եղած զգուշութիւնները կ'անտեսեն ու կը գլորին: Կան անոնցմէ որ՝ «զհետ տերանց եւ տիկնանց յածեալ ծփին», մենաստաններու մէջ թոյլ կու տան կին կովկիթներ, եւ «կանայք ի վանորայս բնակեալ՝ սեղանակից եւ տնակից եղեալ»⁴⁵ (Հացունի Հ. Վ., Ճաշեր եւ Խնջոյք հին Հայաստանի, Վենետիկ, 1912, էջ 296—298): Շահապիվանի ժողովը խիստ պատիժ կը նշանակէ անբարոյական կոյս քահանային՝ կրօնաւորին՝ «Եթէ կրօնաւոր երէց զտցի ի պղծութեան եւ ի պոռնկութեան կամ յայլ դործս չարեաց եւ ստուգեալ վկայիւք, քահանայութիւնն լուծցի եւ յեկեղեցւոյ բաժնէն հեռացեալ Յ. դրամ տուգանս տացէ եւ ի կարօտեալս բաշխեսցեն» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 61, Կան. Բ. հմմտ. եւ Կան. ԺԹ. էջ 80):

Բ. Հնադանդութեան պարտականութիւնը իբրեւ պահանջք հասարակական կեանքի անդայթ ու խաղաղ յառաջխաղացումի, նաեւ իբրեւ կարեւոր միջոց կատարելութեան ժամանումի — ուրացութեամբ կամքի ու մեռուցումով ցանկութիւններու — հայկական

⁴⁵ Վերջերս՝ վանքերու անչքացումի եւ նմանապէս ամայութեան հետեւանքով վանքերու մէջ բնտանիքներ կը բնակէին եւ ուխտաւորներու բազմութիւններ կը լեցուէին. մինչ կանխաւ եւ այժմ անոնց համար յատուկ սենեակներ կառուցուած էին:

վանքերու մէջ կը շեշտուի ու կը յարգուի (Հմմտ. Բուզանդ Փ., Պատմ., էջ 187—188. Յաճախապատում, էջ 250, 253. Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 122, Առ. Դաւրիժեցի, Պատմ., էջ 256 եւն եւն) : Թէեւ պակաս չեն ըլլար «անձնիշխանակամ» (Հմմտ. վերը՝ «Հարցումն Աշոտոյ թաղաւորի... եւ պատասխանի Եղնկոյ») եւ «անձնահաճ կամք» ունեցող վանականներ (Գր. Տղայի Նամականի, Վենետիկ 1838, էջ 24) :

Վ. Հայկական վանքերն ալ — իբրեւ բարոյական մարմին — կրնային դրամ ու ստացուածք ունենալ եւ անոնցմէ շատերը անշարժ հարստութեամբ կը ճոխանան : Սակայն միաբանները պէտք էին անոնց մէջ աղքատ ու համեստ ապրիլ եւ նիւթականի սիրտ չկապել : Անոնց մէջ եղած են ստուղիւ շատեր, սրոնք անօթութեան եւ մերկութեան կը թուժկալեն եւ բարձրագոյն նպատակներու հետամուտ կ'ըլլան (Հմմտ. Կորիւն, Պատմ., էջ 14—15. Բուզանդ Փ., Պատմ., էջ 187—188. Եղիշէ, Մատենադրութիւնք, էջ 159—160, 165) : Սակայն դժբախտաբար դրամասէր, փափկակեաց եւ ընչաքաղց վանականներու ալ ցանցառ չենք հանդիպիր (Հմմտ. Եղիշէ, Մատենադրութիւնք, էջ 163 եւ Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմ., էջ 288, եւ մեր այս գրութեան մէջ ստէպ՝ հատուածներ՝ «Կանոններ», «Հիւրընկալութիւն եւ զանազան զբաղումներ ու գործեր» եւն) :

Դարձեալ Եղնիկով սկսինք: Մարկիոնեանց այն առարկութեան թէ՛ «Ձեր ուխտաւորքն ընդէ՞ր են մասհատք» Եղնիկ կը պատասխանէ՛ «Մեր ուխտաւորքն ոչ վասն այնորիկ հրաժարեն ի կերակրոց եթէ զկերակուրսն պիղծս համարիցին եւ ի հիւղեայ իբրեւ ի չարէ իմեքէ: Եթէ վասն պիղծ զկերակուրսն համարելոյ ուխտաւոր էին եւ ոչ ուխտաւորութիւնն նոցա յուխտաւորութիւն համարէր: Այլ կարճեն զանձինս ի կերակրոց, զի զսրբութիւնն՝ զոր ի մտի եդին պահել՝ զիւրաւ պահիցեն»: Ապա կը յաւելու՝ «Յոր սակս եւ հարքն մեր սուրբ եպիսկոպոսք սահմանեցին կանոնս. եթէ ոք հաւատացեալ միս ոչ ուտիցէ եւ բանջար ընդ մսոյ եփեալ իցէ եւ ի բանջարոյն ոչ կամիցի ճաշակել, նղովեալ լիցի: Ընդէ՞ր. նախ զի զԱստուծոյ տուեալ զկերակուրսն ոչ իշխիցէ խոտան համարել եւ ապա՝ զի տարապարտ հպարտութեամբն ոչ փնասիցի, որպէս զի թէ այնու առաւել ինչ իցէ քան զայլ մարդիկ» (Եղծ աղանդոց, էջ 286—287):

Հայ ճղնաւոր-վանականը այսպիսի առողջ սկզբունքի հետեւելով ոչ թէ միայն եկեղեցական կանոններէ ⁴⁶ պարտք դրուած իմ.դաց եւ ուրիշ շրջաններու, չարաթներու եւ օրերու (մանաւանդ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերը) պահքերը կը ջանար խստիւ պա-

հել, այլ եւ վանական կանոններով սահմանուածները եւ անոնց վրայ կը յաւելուր ազատ կամքով ընտրուած պահեցողութիւններ :

Ահա Սուքիասեանք՝ «խոտաճարակ» (Սովերք, ԺԹ., էջ 34), Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ մենակեաց աշակերտներու հետ՝ «խոտաբուտ ճարակօք վճարեալ» (Աղաթ., էջ 442), Շաղիտա՝ «ընդ անապատաւորս խոտաճարակ լեալ» (Փ. Բուղանդ, Պատմ., էջ 185), Գինդ — գլուխ արեղայից — անոնց հետ՝ «խոտաճարակք, ընդարուտք՝ արմատակերք» (անդ, էջ 230), Մաջոոց-Մեսրոպ՝ «խոտաճարակ եղեալ ոչ ցաւէր զվաղիւն» (Արարատ, 1897, էջ 378. հմտ. եւ Կորիւն՝ Պատմութիւն, էջ 14) : Ասողիկ կը վկայէ՝ «Առ որ (Բարսեղ՝ Խլածորի Ս. Գրիգոր վանքի առաջնորդը) ժողովեալ բաղմութեան արանց արդարոց՝ ճշնադդեստ, խոնարհադարդ վայելչութեամբ զարդարեալք՝ ի ճաշակս անճաշակ, միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զովացեալ ջրով ի շաբաթու եւ ի կիւրակէի արբամբ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն : Առ որս եղեալ իմ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն գրեցի գրանս յիշատակիս այսորիկ սակաւութեւ զչափ ժամանակացս թուեցի ըստ կարի» (Պատմ., էջ 175)՝

⁴⁶ Դաւիթ կաթողիկոս կը սահմանէր՝ «Կրօնաւորաց միս ոչ ուտել» (Կիր. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 83) :

Համաման՝ տեղեկութիւններ աւանդուած են Եղիշէի (Հմմտ. Սոփերք, ԺԱ., էջ 40), եւ «Հարաւային» միանձներու մասին, որոնց մէջ Հայեր եւս պակաս ըլլալու չեն (Հմմտ. Մատենադրութիւնք Եղիշէի, էջ 160—161), Վարոսի ու Թաթուլի նկատմամբ (Սոփերք, ԺԱ., էջ 48, 51), Տարօնի վանականներու (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն, էջ 9) եւ Ակների, Թանահատի, Խոտակերաց ու Սիւնիքի ուրիշ վանքերու միաբաններու վրայ (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմ., էջ 77. Օրբէլեան, Պատմ., էջ 143, 145 եւն) ⁴⁷ :

Բայց մասնաւորենք մեր խօսքը Վասպուրականի վանքերու անդամներու վրայ : Սոյն աշխարհի դիւանոր անապատներու մէջ Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Կիրակոս վարդապետի կանոնները նկատողութեան. կ'առնուին՝ «Եւ ինչ ոչ ունել ի խցի եւ կամ ուտել եւ հանապաղօր ի տարին պահօք անցուցանել, բաց ի շաբաթէ եւ ի կիւրակէէ եւ ի տէրունական տօնից : Ի սպառ հրաժարեալք ի գինւոյ եւ ի մսոյ... եւ հասարակ ամենեքեան մեծ եւ փոքր ի միասին դալ ի մարմնաւորաց զործոց կոչնակն եւ ի սեղանն մարմնաւոր եւ ի տեղի աղօթից եւ իւրաքանչիւրոց առանձին դնել զմարմնաւոր կերակուրն եւ ի մեծէ մինչեւ ցփոքունս միաչափ,

⁴⁷ Կանոնադրքի մէջ պահքերու մասին ստէյլ խօսք ու որոշում եղած է (Հմմտ. Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 115, 188 եւն) :

այնպէս եւ զբաժանելն մըդաց միաշափ⁴⁸
(Առ. Դաւրիթ. Պատմ., էջ 256) :

Լիմի մէջ Յովհաննէս Արղար կու տայ՝
«դանձն ի խստամբեր վարս ճգնողական
պահօք եւ աղօթիւք» (ՎՎՎ., Ա., էջ 32—
33) : Մեկքիսեթ վժանցի՝ «Յամս երկուս
յօրն մէկ հաց ճաշակեալ եւ ոչ այլ ինչ :
Եւ յայն երկու ամն ամենեւին լուս եկաց եւ
ընդ ումեք ոչ խօսեցաւ եւ ամենեւին մերձ
հրոյ ոչ դնաց եւ ճրագ եւ կամ լոյս ի խուղն
իւր ոչ տարաւ» (Առ. Դաւրիթ., էջ 396) :
Լիմի եւ Կտուցի մէջ՝

«Բազում եղբարք բնակին
Անդէն ճգնին քան դմարմին» :

(Լալայեանց, Յուց. հոյ. Ձեռ. Վասպ.,
էջ 1042) :

Դաւիթ Կաթողիկոսն իր Թուղթը
կ'ուղղէ՝ Լիմի «համեստակեաց արեղայից»
(ՎՎՎ., Ա., էջ 39) : Կտուցի Աստուածա-
տուր առաջնորդը իր միարաններու համար

⁴⁸ Միսիթար Գօշի Դատաստանադրքի հետեւո-
ղութեամբ (Հմմտ. Բաստամեանի հրտ. 1880, էջ 87) :
Այս կարգադրութիւնը հակառակ է Ներսէս Շնորհա-
լիի տրամադրութեան՝ որ կը հրահանէ՝ «Ըստ չա-
փու աշխատութեանն առ իւրաքանչիւր լիցի առաւե-
լութեամբ եւ նուաղութեամբ» (Ընդհ. Թուղթ,
էջ 106), սակայն այսպէս կը սահմանէր ծոյլերը
գործի յորդորելու եւ խթանելու համար, վասն զի նա
է որ նմանապէս կը խրատէ՝ «Չծերացեալսն եւ
զվտանդեալսն... մի բարձի Թողի առնիցէք» (անդ,
էջ 106) : Անկէ շատ յառաջ Թաթուլ ճգնաւորն իր
Թովմաս աշակերտին կ'ըսէ՝ «Միս եւ գինի ոչ է
ուտելի, այլ ճաշակելի է, որոց պէտք են» (Սով. ,
ԺԱ., էջ 55) :

կը վկայէ՝ «աղօթական եւ ճգնադպեաց» (անդ, էջ 72) : Սարգիսեան սոյն երկու ա- նապատներու համար կը հաւաստէ՝ «Ի մսե- դինաց եւ յրմսելեաց հատեալ են զամն ող- ջոյն եւ զամենայն օր երկուշաբաթի պահեն իբրեւ զայլս ի պահոց, բաց յինանց, մի ան- զամ եւեթ յաւուրն ճաշեն ի սեղանատան ամենեքեան ի միասին ⁴⁹» (Տեղադրութիւնք, էջ 278—279. հմմտ. վ.վ.վ., Ա., էջ 50), սակայն ներուած էր եւ առանձին «ի սե- նեակ իւր» ընթրել (Ինճիճեան, Նոր Հայաս- տան, էջ 155) : Կերակուրի պահուն վանա- կան մը ղերք մը կը կարգար՝ բարձրաձայն եւ միւս միաբանները կը ճաշակէին «միտ գնելով գրոց» (անդ, էջ 155) :

Ամփոփելով մեր ըսածները եւ նկատի ունենալով մատենագրութեան մէջ գտնուած դեռ ուրիշ ցիրցան տեղեկութիւններ, կ'ու- նենանք սա պատկերը : Հայ վանականը ընդ- հանրապէս օրը մէկ անգամ կերակուր կը ճաշակէր եւ սոյն երեկոյեան : Աւելի սիրով հասարակաց ճաշարանի կամ սեղանատան մէջ՝ քան խցիկը : Կոչնակը միաբանները ուտելու կը հրաւիրէր : Աղօթքը կը կանխէր կերակուրը եւ զայն կը փակէր : Կանխաւ ա- ղօթքը աւելի համառօտ էր եւ ժամանակի

⁴⁹ Սեւանի մէջ եւս այսպէս կը շարունակուէր, բայց «Ունեւորք իրենց «օթախ»ներուն պատրաստ կ'ունենան (ըմսելիք), ինչպէս եւ սրտերնին ուղած ժամանակ մասնաւոր ուտելիք կը պատրաստեն» (Արեւել. Մամուլ, 1896, էջ 47) :

ընթացքին սովորական դարձաւ այն ձեւը, որ ժամագրքերու մէջ կայ՝ «Յորհնութիւն սեղանոյ վասն մարմնաւոր կերակրոց եւ ըմպելեաց»։ Թէեւ ճաշի պահուն միտքը զգայական՝ բնական հաճոյքէն հեռացնելու եւ բարձրագոյն իրերով զբաղելու ձգտումը միշտ եղած էր, սակայն պայն զիւրընցնելու համար՝ սովորութիւն եղաւ գրքի մը ընթերցումը։ Մսեղէնէ ժուժկալելը՝ ստէպ պարտաւորիչ էր եւ երբեմն յանձնարարուած, չատ ցանցառ պարագաներու մէջ նաեւ թոյլատրուած։ Վանականը պէտք էր բանջարեղէնով՝ կանանչեղէնով՝ գոհանալ, բայց կրնար կաթնեղէն եւ ձկնեղէն ճաշակել, աւելորդ է ըսել՝ աւելի ստէպ՝ քան միս ու մսեղէն։

Վանականին խորհուրդ ու խրատ կը տրուէր գինիէ եւ ուրիշ ողելից ըմպելիներէ խոյս տալ եւ նոյն իսկ քանի մը վանքերու մէջ (ինչպէս Լիմ ու Կտուց) անոնց ճաշակումը արդիւնած էր։

Տնօրինումներ պահեցողութենէ եւ ըմպելիքէ ժուժկալելու՝ պարագաներու համեմատ նախատեսուած ու շնորհուած (Հացունի Հ. Վ., Ճաշեր ու խնճոյքներ հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ, 1912, էջ 274—309 եւ 402—409, Ալիշան, Հայաստանում, Գ., էջ 218—219, Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 279, Արարատ, 1905, էջ 548)։

Առաջին շրջաններու ճգնաւորներու եւ վանականներու մեռացումի նուիրումը՝ յաջորդ դարերուն՝ նոյն ջերմութեան մէջ չի մնար։ Անոնց հետեւողներու թիւը կը նուաղի։ «Եղիշէ»ն մէկ կողմէ նկատի ունենալով «հարաւային» միանձներու չարքաչութեան եւ պահեցողութեան լուսաշող նկարը եւ միւս կողմէ աչքին առջեւ տեսնելով հայ վանականին կերախումի տրամադրութիւնն ու յարումը, կը գրէ՝ «Մրդուղք անյաղ եղաք ի կերակուրս եւ առանց չափոյ արբաք գինի պղտորիչ խորհրդոց եւ մտաց... ոչ հաշակեցին քիմք ողւոց մերոց զկերակուր երկնային վասն զի պարուրեցաք զանձինս մեր ի դանաղան խորտիկս» (Մատենադրութիւնք, էջ 163)։

Դիտենսիոս Բարսալիբի հայ կրօնաւորները կը պարսաւէ թէ՝ «Միս կ'ուտեն եւ կ'ըսեն եղան ու ձկան միսեր միեւնոյն են...։ Ուստի Հայերը իրական կրօնաւորներ չունին... Դրսէն կը ցուցնեն թէ՝ կը սպահեն եւ ծածուկէն կ'ուտեն անոնց կրօնաւորները» (Էսասպալեան Հ. Պ. Դիտենսիոս Բարսալիբիի Հակաճառութիւնը Հայոց դէմ, Վիեննա, 1938, էջ 80—81)։ Նա այլուր կը շեշտէ՝ «Հիմայ Ժամանակը չէ կրկնելու թէ (Հայերը) իրականին կրօնաւորութիւն անգամ չունին, բաց ի սքեմէն եւ կնքուղէն, զոր կը հանդնին ոչխարներու եւ այծերու նման։ Ծանօթ է թէ՝ ոչ մէկ քրիստոնեայ Ժողովուրդներու մէջ կայ բրդազգեստ (կրօ-

նաւոր) որ միս ուտէ, բաց իրենցմէ⁵⁰» (անդ, էջ 103—104) : Եւ իրօք Կիրակոս վարդապետ, զոյգ ներսէսներ՝ Շնորհալի ու Լամբրոնացի, Սարգիս վարդապետ եւ Գրիգոր Տաթեւացի որկրամուլ եւ գինեսէր արեղաներու դէմ կը բողոքեն եւ դանոնք ուղղութեան կը յորդորեն (Հացունի, Ճաշեր եւ խնճոյքներ, էջ 293—298) : Վերջին դարերու մէջ Աղուլիսի Ս. Թովմասի վանքի տխուր նկարագրութիւնը կ'ընէ յիշատակադիր մը՝ «Եւ կեցեալ ի խոհակերանոցէն դառնն Աստուծոյ եւ դառաստաղ նորին իբրեւ զնորայն սեւացեալ լինէր ի ծխոյ թոնրաց : Եւ փոխանակ անուշահոտութեանց խնկոց եւ կինամոնաց (ս)տաշղից եւ կընդըրկաց զհոտ ճենճերայից զոհից կայր... ճարճատմունք եւ սրտամունք ձուաղեղաց լինէին» (ՎՎՎ. Բ. էջ 699—700) :

19. ԱՂՕԹՔ ԵՒ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Հայ մատենագիրները⁵¹ ստէպ կը ներբողեն հայ ճղնաւորին ու վանականին խո-

⁵⁰ Ուրիշ ասորի մը՝ Յովհաննէս Բար-Շուշան կը գրէ թէ՝ հայ կրօնաւորը՝ «Ուտէ միս յամենայն ժամանակի անխափան՝ ամենայն համարձակութեամբ եւ առանց համ որկորին դնելոյ» (Վարդանեան Հ. Ա., Յովհ., Բար-Շուշանի Հայոց կաթողիկոսին գրած թուղթը, Վիեննա, 1923, էջ 89—90) :

⁵¹ Ստեփանոս Օրբէլեան (Պտմ. գլ. ԿԲ եւն) Սիւնիքի վանքերէ շատերը (Թանահատ, Խոտակերաց, Շատանեաց, Երիցավանք եւն) «մշտապաշտօն» կը ներկայացնէ : Հ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Զսոսա զամենեսին համարիմ ի կարգի Անհանդստից վանաց, որք փոխանակ՝ կարգաւորութեամբ մի

կումն ու խորասուզումը, կրօնական զրքերու ընթերցումն եւ մանաւանդ աղօթասիրութիւնը: Ուստի եւ աւելորդ է անոնց վրայ ծանրանալ: Սակայն յարմար կը դատենք ժամերդութեան կամ ժամասացութեան քանի մը տող ձօնել: Այդ՝ վանականէն նաեւ ժամանակ կը պահանջէր եւ անոր մէկ կարեւոր դրաղումն էր: Այդ՝ աղօթքի մէկ տեսակն էր՝ հասարակութեան հետ, հասարակութեան առջեւ՝ անոր անունով եւ անոր համար:

Ասողիկ կը հաստատէ թէ՛ Նարեկի մէջ ժամասացութիւնն ու եկեղեցական երգեցողութիւնը մասնաւոր ուշադրութեան ա-

դասն զկնի միւսոյ դասուն փոխանակելով միշտ կատարէին զպաշտօն Աստուծոյ, նմին իրի կոչեցան մշտապաշտօնք, զի զայլ խտիր չգտանեմ ընդ սոսա եւ ընդ միւս վանորայս, որք թէպէտ յաղօթս պարապէին եւ զսովորական պաշտօնն կատարէին, այլ ոչ կոչեցան մշտապաշտօնք» (Հնախօսութիւն, Գ., էջ 207): Եւ նա այնպէս կը համարի թէ՛ այս կարգադրութիւնը Ս. Սահակէն կու գայ կը հասնի՝ Մովսէս Խորենացիի վկայութեան համաձայն՝ «Սա ամենայն առաքինութեանց հարց նմանեալ՝ աղօթիցն մասամբ առաւելեաց, քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ մայրաքաղաքացն Սպուդէից, արք կրօնաւորք... որովք մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր զկանոնն (Պատմ. էջ 240 եւ 270): Ինճիճեանի այս զոյգ վարկածներն այնքան ընդունելի չեն թուիր: Վանք մը կարելի է մշտապաշտօն համարիլ, ուր ինչպէս լիմի եւ Սեւանի մէջ, ժամերգութիւնները եւ աստուածային միւս պաշտամունքները լիապէս եւ զրեթէ չարունակարար ու անդադրում կը կատարուէին: Իսկ մշտապաշտօններու մուտքը Հայաստան Ս. Սահակի միջոցով Թօփչեան անհաւանական կը դնէ, վասն զի Սպուդէայները 430—440 ի շրջաններուն երեւան կու գան եւ այդ ատեն անիկա ուրիշ կարեւոր զբաղումներ ունէր (Anfänge, էջ 27):

ռարկայ են ⁵² եւ կը մշակուին՝ «Այսպէս եւ յայսմ ժամանակիս շինեցաւ... բաղմապարզ պաշտօնապայծառ երգեցողովք եւ զբական զիտողօք» (Պատմ. էջ 174) : Դարձեալ նա կը շեշտէ՝ «Եւ զԴաւթեան նուագսն հնչեցուցանել ի գիշերի եւ ի տուրնջեան հանապազորդեան փառաբանութեամբ» (Անդ էջ 176) :

Սարգիս եւ Կիրակոս — վանական կեանքի նոր զարկ տուողները — ժամերգութեան արժէքը գնահատելով անոր մասին յատուկ որոշումներ կու տան՝ «Այլ եւ զկարգ ժամատեղացն սահմանեցին, զառաջին ժամ գիշերոյն պաշտամամբք կատարել ի տէրունի աւուրսն եղանակաւ Յիշեսցուք այլովքն եւ երկու կանոն սաղմոս եւ վերջն կանոնապիութիւն եւ հանդստեան շարական եւ աւետարան, պաշտօն վասն ննջեցելոց եւ օրհնութիւն ըստ խորհրդոյ աւուրն, եւ ի վերայ՝ քաղուածք շարականաց եւ թագաւորք եւ ալէլուք ձայնիւ նոցին, զկնի ընթեանուլ զՅայսմաւուրք եւ ի վերայ նորա շարական ըստ պատշաճի ճառին, որ ընթերցաւ եւ զկնի երկու կանոն եւս սաղմոս. զհետ նորին հարցն իւրովք սարօքն եւ զարեւելից ժամն

⁵² «Եւ պաշտօն սաղմոսերգութեան անխափան կացցէ ի տուրնջեան եւ ի գիշերի, ըստ օրինակի հօր հովուապետի, զի ամենուրեք չէ օրէն եւ իշխանութիւն յապաղել զայն կարգս պաշտաման կամ նորաձեւութիւն ոչ առնել, այլ միշտ ի նմին յարամնալ» (Ղլտճեան Կան. Հայոց. էջ 16, Ս. Սահակի կան. Գ. հմմտ. եւ նոյնին՝ կան. Զ. անդ էջ 17) եւ դարձեալ՝ նոյնին կան. ԺԴ. անդ էջ 22) :

խըրով կանոնաւ սաղմոսովն եւ զկնի առաւօտեան ժամուն եւ երեկոյի ժամուն, յետ արձակելոյն զիրս խրատականս ընթեռնուլ յամենայն աւուրն: Եւ զերրորդ ժամ ցերեկին եւ զվեցերորդ ժամն եւ զիններորդ ժամն իւրեանց նշանակեալ սաղմոսովն, զատ եւ որիչ ի միմեանց յիւրաքանչիւր նշանակեալ ժամու ասէին⁵³ եւ զկնի զպատարազն սուրբ մատուցանէին եւ զարարողութիւն պատարազին՝ զսլօք եւ սարկաւաղօք եւ իւրաքանչիւր ոք իւրովք նշանակեալ զզեստութն, ամենեքեան խոստովանեալ եւ ապա զզեստաւորեալ, ահիւ եւ դողութեամբ կալ առաջի պատարազին եւ մտաւոր եւ սրտառուչ աղօթել եւ զխօել ի սրտի թէ՛ զի՛նչ աղօթեն եւ ի սկզբանէ պատարազին մինչեւ ի վախճան ցընթերցումն «Իբրեւ ճաշեցին» Աւետարանին անդադար եւ անմիջոց հեղուին զարտասուս ի մէջ եկեղեցւոյն իբրեւ զբղխումն աղբեր: Եւ զկնի պատարազին, ոչ վաղվաղակի առնուին կերակուր, այլ յելանելն յեկեղեցւոյն լուելեայն ընթանային իւրաքանչիւր ոք ի խուղսն իւր... եւ անդ եւս ի խցին ժամ մի առանձին աղօթիւք անցուցանէին» (Առ. Դաւրթ. Պատմ. էջ 258): Կարծես այս այն կեանքը եւ ժամասացութեան ընթացքն է որ

⁵³ «Յաճախապատում»ի հեղինակը կը յորէ՝ «Եւ հասարակաց պաշտօնն մի պատճառանօք ինչ խափանեացի, բայց եթէ ի պէտս ինչ եկեղեցւոյն զբաղել հրամանաւ վերակացուն, սակայն եւ անդ կատարեսցի աղօթքն» (էջ 254):

Սեւանի վանքին մէջ կար (Հմմտ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ. էջ 208. Հովիւ, 1906, էջ 663—664, Արեւել. Մամուլ, 1896 էջ 45—47, Արարատ, 1906. էջ

Լիւմ անապատի Ս. Գեորգ եկեղեցին
(վ.վ.վ., Ա., էջ 3)

616—628, Գիւտ եպիսկոպոս, Սեւանայ վանքը, Վիեննա, 1929, էջ 44—45. 105—109) :

Ժամասացութեան նոյն կարգն ու կանոնները⁵⁴ Ներսէս Մոկացին եւ Ստ. Շա-

⁵⁴ Ներսէս Լամբրոնացին ժամասացութեան եւ վանական կեանքի մասին սա կարեւոր տեղեկութիւններն կ'աւանդէ Լեւոն Թադաւորին գրած թըղթին մէջ՝ «Բարեղարդեցէք զձեր արքունիսդ առաջնոյն սովորութեամբն եւ մեք հաւանիմք Զորոյդետացեացն եւ փոխեմք զմերս եւ կատարեմք զպատարացն սարքուլայով եւ երկու կանգուն վեղարով. ծրարեմք զմետաքսեայն զգեստ եւ մտանեմք առաջի Աստուծոյ դշտով եւ կրօնաւորութեան սքեմով, լինիմ խորազնազգեստ ի պատարագին, որպէս նոքա կամին եւ ոչ քթանազգեստ... լինիմք հրապարակաւ մսակեր եւ թուրքերացն կթղարնկեր զինչ իւրեանք

տախցին Լիմի եւ Կտուցի մէջ կը ներմուծեն, ինչպէս Մանուէլ Կիւմիւշխանեցին (Արարատ, 1871, էջ 87 եւ անդ, 1906, էջ 618) կը հաւաստէ եւ Հ. Սարգիսեան կը դրէ՝ «Կարդ աստուածային պաշտամանց անթերի եւ անխափան նաեւ առաւելութեամբ իսկ (կատարի) . . . Կարդ սաղմոսերդութեանցն, որպէս կարդեալ սահմանեցաւ ի նախնեաց ի սոսա (Լիմ ու Կտուց) կատարի անթերի, եօթնիցս յաւուրն պաշտել անխափան զժամերդութեան եւ զութ կանոն սաղմոսացն բաժանեալ ի նոսա, իսկ յուրբաթու

եւ իւրեանց բնորեալն Անեցին խմեմք զանկակեաց տաղ տօքանով եւ հաճոյանամք կանանցն որպէս նոյն տունէ: . . . Գտաք զի զերրորդն եւ զվեցերորդ եւ զիններորդ ժամն ճաշու ի միասին կատարէին (Լատինք) եւ ի նոցանէ զօրացեալ զիւրաքանչիւրս յիւր ժամն կատարեմք եւ եօթն անդամ յաւուրն զԱստուած օրհնեմք:

Գտաք զի պակասեալ էր ի վանօրէիցս խաղաղական աղօթքն եւ առ նոսա տեսեալ հաստատեցաք, նախ ժողովել յեկեղեցի յաղօթս եւ ապա ի մահիճս հանդէլ: Գտաք զի չունէին օրհնութիւն կրօնաւորաց, այլ քահանայացուցեալ միայն զձեւն տային եւ բոտ նոցա նախ օրհնեմք կրօնաւոր եւ ապա սարկաւադ եւ քահանայ կատարեմք. . . Գտաք որ զկէս ամին մի անդամ ուտեն կրօնաւորքն եւ զնոյն օրինադրեցաք. . .» (Ընտիր մատենագիրք, Գր. կաթ. Տղայ եւ Ներսէս Լամբրոնացի, Վենետիկ 1838, էջ 235—237, հմմտ. Տաշեան, Մայր ցուց. հայ. Ձեռ. Վիեն. Մխիթ. Մատ., էջ 334): Լամբրոնացիին նուիրուած ներբողեանի մը մէջ կ'ըսուի՝ «Ուսոյց (Ներսէս Լամբրոնացի) բարեղարդապէս կրօնաւորացն հաստատել սահմանաւորեալ օրհնութեամբ կրօնաւորութեանն, սքեմով եւ կնկղով եւ սլարկեշտանալ կերակրով եւ կանոնաւոր բարեձեւութեամբ զհարցն օրինակ բերելով: Թարգմանեաց զսուրբ Հարցն զվարսն եւ զսրբոյն Բենետիկտոսի կրօնաւորական սահմանադրութիւն» (Ալիշան. Հայաստանում, Բ., էջ 423):

ինն կանոն եւ զգիշերային հսկմունսն տէ-
րունական տօնից ըստ ցուցակին անխափան
կատարեալ առանց իրիք նաւադուլթեան եւ
անձանձրոյթ: Եւ ըստ յաւելեալ սակաւ ժա-
մուց առ երկարաձիւղ ժամերդուլթեան ա-
ռանձնանան ի սենեակս իւրաքանչիւր յըն-
թերցումն հոգեւոր մատենից⁵⁵» (Տեղա-
դրութիւնք, էջ 278, ՎՎՎ. Ա. էջ 49,
հմմտ. եւ Արձագանք, 1882, էջ 3 2):

Մերձեանք ուրիշ վանքերու. Սարգիս
Սորբեցին՝ «Ուսոյց դամենայն ծովեղերս
Վասպուրական դաւառիս ժամօք եւ պատա-
րադօք» (ՎՎՎ. Բ. էջ 402), իսկ Յովհան-
նէս Մեծոփեցին՝ «Զարդարեաց զսուրբ
ուխտն (Մեծոփայ) ժամօք» (անդ էջ 430):
Եփրեմ քահանան 1354ին Վարադի Աստուա-
ծաշունչ մը կը նուիրէ՝ «Այնու դաշամբ...
արասցեն զգիշերային պաշտօնն եւ օծցեն
խաչ սուրբ յանուն հօր իմոյ Գրիգոր քա-
հանային եւ զեօթն օր ընթերցմունքն՝ զա-
ղօթսն կատարեսցեն» (անդ, Ա. էջ 298):
Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի մէջ «Անպակաս է
պատարադ եւ ժամակարդութիւն ի դրանէ
սուրբ առաքելոցս, զի քան զքսան եւ զերե-
սուն անպակաս է կարդացողք եւ սաղմո-

⁵⁵ Լիմի մէջ միարանները՝ «Ժրաջան էին յա-
ղօթս» (ՎՎՎ., Ա., էջ 27), Մեւքիսէթ Վժանցին՝
«Ի զիշերի կանխէր յաղօթս» (Առ. Դաւրիթ., էջ
396), եւ Դաւիթ Բաղիշեցին հոն կը տեսնէ «Զպայ-
ծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ զմշտամատոյց ա-
ղօթս» (ՎՎՎ., Ա., էջ 30—31):

սերդուքն ի ժամատեղեացս» (ՎՎՎ. Գ. մաս. էջ 794) :

Սակայն վանքերու մէջ պակաս չէին դադը ու թոյլ ոգիներ, անփոյթ եւ ծոյլ վանականներ (Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղ. իրաւունքը, Ա., էջ 535) : Վերոյիշուած Ս. Բարթուղիմէոսի Ստեփանոս առաջնորդը «Արարեալ էր (դայն) դուրկ ի պաշտամանց եւ ի պատարագաց եւ բնաւ իսկ ի ժամակարգութեանց» (ՎՎՎ. Գ. մաս, էջ 798) : Վերջին ժամանակի գրիչ մը՝ անշուշտ փորձառութենէ կ'ըսէր՝

«Սաղմոսն աղբիւր կենդանարար . . .

Իսկ որք չասեն ի քուն լինին ,

Եւ սաղմոսին ոչ փափագին ,

Յանմահական հացէն սովին ,

Յաւուր մեծի դատասանին :

Թէպէտ կենան գիշերն արթուն ,

Դատարկ ելցեն ի սուրբ վարձուն :

Իսկ որք ասեն ծայրատելով ,

Անմտարար չաղթաղթելով ,

Վա՛յ է նոցա պահեալ յովով

Զի յԱստուծոյ են ամօթով :

Իսկ որ ծայրատ սաղմոս ասէ

Կիսատ տնով յաւարտ ածէ ,

Նա յԱստուծոյ ամօթ կրէ

Եւ ի բարեացն անմասն ելցէ» :

(Արարատ , 1894 , էջ 252 :))

Հայ բոլոր վանականները — մանաւանդ առաջին շրջաններուն — քահանայական ձեռնադրութեան չէին ընդունիր: Անոնցմէ մաս մը եւ այն երբեմն շատ նուազագոյն տոկոսը քահանայութեան աստիճանին կը բարձրանար եւ քարոզչութեամբ եւ խորհուրդներու մատակարարութեան կը նուիրուէր: Պատարաղի Ս. Զոհր կը մատուցանէր եւ Ս. Հաղորդութիւն կը բաշխէր: Արդէն ծանօթ իրողութիւն է՝ թիւ կամ լուռ պատարաղի ծաղունն ալ (եւ յաճախութիւնը) վանքերէ յառաջ եկած է (Գաթըրճեան-Տաշեան, Սրբաղան Պատարաղամատոյցք Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 100—101): Հռիփ-սիմեաններու պատմութեան մէջ կը կարդանք՝ «Եւ անդ ի լեառն Վարազ ամրացեալք... Այսպէս երկուք ոմանք բնակեցան ի նմին տեղւոջ մինչեւ ցօր կոչման... եւ տեղիք նոցա կոչին Ուրբաթայք, քանդի յՈւրբաթէ յՈւրբաթ մատուցանէին զսրբութեան (սրբութեամբ) պատարաղն եւ բաշխէին արժանաւորապէս սուրբ կանանց զմարմին եւ զարիւն Տեառն» (Մատենադրութիւնք Մ. Խորենացւոյ, էջ 302):

Սարգիս Սորբեցին եւ Յովհաննէս Մեծօփեցին — դարեր յետոյ — վանքերը՝ «դարդարեն — պատարաղօք» (ՎՎՎ., Բ., էջ 402, 430): Մինչ Ս. Բարթողիմէոսի վանքի առաջնորդը անփութութեամբ զայն

սուրկ ի պաշտամանց եւ ի պատարագաց»
կ'ընէ (Հմմտ. աստ էջ 798 եւ 1052), ուր
մինչ յառաջ «անպարտապ է(ր) պատարագ»
(անտ, էջ 794) :

Վանական կեանքի վերածնունդի ռազ-
միրաները՝ Սարգիս եւ Կիրակոս կը սահմա-
նեն՝ «Եւ ի տէրունական աւուրսն զգիշերն
պաշտամամբ անցուցանել մինչեւ ցառաւօտն
եւ ի սոյն աւուրսն անխափան մատուցանել
պատարագ» (Առ. Դաւ. Պատմ., էջ 259) :

Նմանասլէս պատարագի ջերմեռանդու-
թեան եւ վանական բարեկարգումի հետա-
մուտ է Սիմէոն Այրեւմանեցին՝

«Բնակեցաւ ի մեծափառ սուրբ ուխտն
յԱյրեւմանս եւ զամենայն կարգս եւ զսահ-
մանս ուղղեաց ըստ առաջին սուրբ հարցն
ուխտ եղեալ յամենայն օր ասել ՃԾ սաղմոսն
Դաւթի եւ անխափան կատարել զաստուա-
ծային պատարագն ի շաբաթ եւ ի կիրակէի
եւ յամենայն մեծամեծ տօնս... Եւ կեցեալ
սուղ ինչ ժամանակ ապա եկեալ բնակեցաւ
ի սուրբ ուխտն Չազավանք եւ վերստին
կարգեաց զամենայն բարի կարգս եւ օրէնս
յերկրին Կոտեաց ի կարգաւորս... արեղայք
թողեալ զվանս եւ զանապատս եւ զամենայն
հողեւոր ուսմունս ի գեւղս բնակէին... : Եւ
կանոնս եւ օրէնս հաստատեաց զի արեղայք
ի վանս բնակիցեն իւրեանց հանդերձիւն
բրդեղէն, մաշկեղէն կամ մաղեղէն՝ ըստ
առաջնոցն, եւ աշխարհի երէց ի պահք ժա-
մանակի գինի մի ըմպիցէ եւ ձէթ մի ուտիցէ

Եւ կապուտ փաթթէ ի զլուխն, զՃԾ սաղմոսն երդէ իւր ընկերօքն յեկեղեցի եւ զերեք յիսնակսն կենայ պահօք շաբաթ եւ կիրակին, զզջացեալքն միայնակեացքն եւ ապաշխարողքն: Իսկ պատարադողք արեղայքն եւ ձգնաւորքն բոլոր կենան զյիսնակաց պահսն եւ յօրն որ պատարադ մատուցանէ՝ լեզուաւն ասէ զութ կանոնն (Սաղմոսն) անխափան եւ զինի եւ միա մի ուտիցէ այն օրն ըստ առաջին հարցն: Այլ եւ զամենայն սահմանս եւ զկարդ փանիցն ուղղեաց ըստ առաջնոցն, եթէ բնակիչք որ լինին ի մի խորհուրդ եւ ի մի բան եւ մի գործ, այսինքն երեք տեղ՝ ի ժամատեղն, ի հացատեղն եւ ի բանատեղն, հնազանդ լինին առաջնորդաց եկեղեցւոյ եւ առանց հրամանի կրօնաւոր ի վանացն մի ելցէ յաշինչ գործ: Այլ եւ զվանքն սպարսպեաց եւ ամբացոյց եւ որոշեաց ի յաշխարհականացն, զի արեղայ ի շուրջ սլատի կողմն բնակեացէ եւ սանամայր մի արասցէ եւ քոյրաքոյր եւ մայրաքոյր եւ ամսոն եւ ձմեռն ի մի վայր ժողովին ի քնոյ ժամն ըստ առաջնոց սահմանին» (Ալիշան, Հայապատում, Գ., էջ 218—219):

Վանքերը չափ անգամ ժողովուրդին ցանկութեան ընդ առաջ երթալով տարեկան պատարադներու սպարտաւորութեան տակ կը մտնեն — բայց ոչ՝ առանց փոխարինութեան (հմմտ. վանքերու մուտքը):

Այն վանականները, որոնք քահանայական օծում չունէին՝ Ս. Հաղորդութեան կը

մերձենային : «Նորեկ»ները «ի կատարել տարւոյն . . . հաղորդէին» (Առ. Դաւրիժ . Պատմ. , էջ 259) :

Շատ բնական էր որ ոչ քահանայ վանականները պատարագի ներկայ դանուէին (հմմտ. վերը) , բայց քահանային յատուկ դործերէ հրաժարէին : Գրիգոր Լուսաւորիչ անապատականին կ'արդիլէ մկրտել եւ օրէնք տալ (Ղլտճեան , Կան. Հայոց , էջ 11) : Բայց ցանկալի էր որ՝ անոնք հիւանդները սփոփէին , սղաւորները մխիթարէին եւ կարիք ունեցողներուն օժանդակէին — բարոյապէս եւ նիւթապէս (Մխիթարեանց , Պատմ. Ժող. , էջ 25) : Եւ այդ ասպարէզներու մէջ հայ վանականներու դործունէութիւնն ու արժանիքը չէ կարելի անտեսել (հմմտ. վերը եւ Առ. Դաւրիժ . Պատմ. , էջ 258) :

21. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄ

Վանքերը այն վայրերն էին , որոնց մէջ վանականները կա'մ նիւթականի աւելի ասպահովութիւն ունենալով եւ կամ սակաւով դոհանալու վարժուած , դարձեալ՝ աւելի նպաստաւոր պարագաներու մէջ գտնուելով եւ ազատ ժամանակի վրայ տրամադրելու հնարաւորութիւն ունենալով՝ կրնային անխռով ու ոգեւին ուսումի , գիտութեան , մատենագրութեան եւ գրչագրութեան նուիրուիլ : Յայտնի իրողութիւն է որ՝ հայ մատենագիրներու մեծագոյն մասը եկեղեցական

նուիրապետութեան անդամներէն է եւ ասոնց առաւելագոյն տոկոսն ալ վանական հաստատութիւններու անդամներէն ⁵⁶ : Թէպէտ ստիպուած ենք ըսել թէ՛ վանքերու սենեակներու մէջ խաւարային մտքեր, ուսումնատեաց անձեր եւ սղերդ արեղաներ սակաւաթիւ չեն եղած — մանաւանդ վերջին դարերու ընթացքին :

Վասպուրական մին է մեր աշխարհի այն նահանգներէն, որ բաւական թուով գրողներ ընծայած է հայ ազգին : Համառոտիւ յիշենք անոր վանքերու մէջ ապրած ու գրելով կամ ուսուցանելով դրադած վանականներու անունները, անոնց կեանքն ու գրական արտադրութիւնները :

ա. Աղթամարի մէջ կը ծաղկին՝

1. Թումա վ. Մինասեց՝ որդի Սիմէոնի եւ Արղունի, աշակերտ Թումայ միայնակեացի, Հայրապետի ու Մկրտիչ կրօնաւորի, կը թողու ժամանակագրութիւն կամ Տարեգիրք, գանձեր ու տաղեր : Կը մեռնի 1471ին (Աղանեանց, Դիւան, Ժ., էջ Իէ, 1—14. Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 320) :

2. Գրիգորիս Աղթամարցի՝ անդրանիկ որդի Իսկէնդէրի եւ Շահումի, որ գիտութեան մէջ կը հմտանայ Գրիգոր եւ Յովսէփ

⁵⁶ «Հայկական վանքերը գիտութեան, տաղասացութեան, մանրանկարչութեան եւ գրչագրութեան մէջ նշանաւոր եղան եւ այսօր մեր ձեռքը հասած հին ձեռագիրները վանականներու կը պարտինք» (Inglesian P. V. ի Morgenländisches Christentum, հրտ. Krüger-Ticiak, Paderborn, 1940, էջ 262) :

վարդապետներու հոգածութեամբ: Մանկահասակ՝ կաթողիկոսական դահ կը բարձրանայ (Աղթամարի մէջ) եւ բաւական խոռվայոյզ ժամանակի մէջ կը պաշտօնավարէ: Հ. Ակինեանի համաձայն անոր կեանքը երկարած կ'ըլլայ մինչեւ 1580—1587 (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 34), որ սակայն հաւանական է չ'երեւար (Արարատ, 1919, էջ 5—6): Գրիգորիս քնարերգական բանաստեղծութիւնը կը մշակէ եւ հայ տաղասացներու շարքին մէջ լաւագոյն դէմքերէն է: Ունի բաւական շատ տաղեր: Նաեւ թարգմանաբար յօրինած է Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը (Անոր մասին ընդարձակօրէն հմմտ. Հանդ. Ամս., 1915, էջ 18—64 եւ Արարատ, 1919, էջ 3—40):

3. Յովսէփ Աղթամարցի, որ թէեւ իբրեւ զիտուն վարդապետ իր ժամանակին անուն կը հանէ, սակայն միայն քանի մը փոքրիկ գրութիւններ ունի (հմմտ. Կոստանեանցի Կ., Նոր ժողովածու, Դ., էջ 42. Ակինեան, Զաքարիա եպ. Գնունեաց, Վիեննա 1915, էջ 23):

բ. Արգելանի վանքէն են՝

Եղիա եւ Անդրէաս տաղասացները, որոնց տաղերէն մի քանի հատը միայն ծանօթ են (ՎՎՎ., Ա., էջ 375—376):

գ. Ս. Թադէոսի առաջնորդ եւ Արտազի հայրապետ է՝ Գրիգոր Գ. Զալալբէկեանց Մակունցի, որ Կիրակոս Վիրապեցիէն էջմիածնի կաթողիկոսական դահը կը գրաւէ

(† 1466) : Ունի կոնդակ եւ թուղթ (Շահ-խաթունեան, Ստորագրութիւն, Ա., էջ 53, Բ., էջ 289, Վ.Վ.Վ., Բ., էջ 584—589, ուր էջ 488 «Գրիգորսի» սրբագրել՝ «Գրիգորիսի») :

դ. Լիմի անդամներէն գրական երկեր ունին՝

1. Զաքարիա եպ. Գնունեաց, որ Պոս-
չեան տոհմէն է եւ ծնած իժիժ գիւղի մէջ,
հաւանականաբար ԺԶ. դարու սկիզբը, ա-
շակերտ՝ Գրիգոր, Յովսէփ եւ Եսայի վար-
դապետներու : Կ'ապրի Աղթամարի, Վա-
րաղի, բայց մանաւանդ Լիմի մէջ եւ կը յոր-
ջորջուի Լիմեցի : Ճամբորդած է մինչեւ
Հռոմ ու Պոլիս : Եղած է Գնունեաց եպիս-
կոպոս : Հ. Պոտուրեան կը գրէ՝ «Ապահո-
վապէս մինչեւ 1550 կրնայ ապրած ըլլալ»
(Բաղմ., 1910, էջ 154) : Գրչադիր է, նկա-
րող է եւ տաղասաց : Ունի տաղեր՝ «Պարզ
ու կոկիկ» (Անահիտ, 1910, էջ 238) : «Քնա-
րերգու է նա, վարդի եւ բլբուլի պատկեր-
ներու առջեւ խորհրդական հայեցումներով»
(Ա.Կինեան Հ. Ն., Զաքարիա եպ. Գնունեաց
եւ իւր տաղերը, Վիեննա 1910, էջ 18) :

2. Ներսէս վ. Մոկացի, կոչուած՝ նմա-
նապէս Բեղլու («ղի մեծ էր բեղն» . Առ. Դաւ-
րիժ., էջ 391) ծնած է Ասկնջաւս (ի Մոկս)
գիւղի մէջ : Ուսման ընթացքը կը կատարէ
Ամրտօլու վանքի մէջ Բարսեղ վ. Գաւառա-
ցիին մօտ եւ «յոլով աշխատեցաւ եւ առա-
ւելացոյց քան զԲարսեղ վարդապետն եւ քան

դրնկերս իւր» (Առ. Դաւրիթ., էջ 391) :
 Մեծ Անապատի կամ Հարանց Անապատի մէջ
 տիրող ողբերգութեան եւ բարեկարգութեան
 ձայնը Ներսէս կը դիւթէ եւ անյատաղ կը
 փութայ հոն ու դասեր կ'աւանդէ : Սակայն
 չորս տարի յետոյ Վասպուրական կը վերա-
 դառնայ եւ Լիմի անապատը կը վերաշինէ՝
 կը բարեկարգէ : Մինչեւ մահը (1628) Լիմ կը
 մնայ եւ աշակերտութիւն հասցնելով կը
 դբաղի : Անոր գրչէն կը ծորին՝ «Ներբողեան
 զովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն
 սկիզբն անապատի կարգել», «Ողբ ի վերայ
 առման Երուսաղէմի ի Սալահատինայ»,
 «Տաղ ի փոխումն Աստուածածնի», «Ներսէս
 վարդապետի ասացեալ զողբս վասն անձին
 եւ յորոց վերայ յարմարի» (Մանուկ մտա-
 վարթէի եւ ողոյ բարւոյ դիպեցայ), «Տաղ
 Վարդավառին ի Մոկացի Ներսէսէ» (Այսօր
 ցընծայ լեառն թափօր եւ զուարճանայ մեծն
 Ահերմոն), «Վիճարանութիւն երկնի եւ
 երկրի» (Երկինքն ու դետինքն եղբարք, ա-
 ճապորն քան զօրն աւելի) եւն, մեծ մասով
 ընտիր եւ զովելի (Առ. Դաւրիթ., էջ 391,
 394, Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ. էջ 565,
 Ալիշան, Հայապատում, Դ., էջ 341. նոյն՝
 Սիսական, էջ 248, նոյն՝ Յուշիկք Հայրե-
 նեաց, Ա., էջ 308, Բաղմավէպ. 1897. էջ
 424, Արարատ, 1898, էջ 548, Փափաղեան,
 Պատմ. Հայոց զրականութեան, Թիֆլիս
 1910, էջ 140, ՎՎՎ., Ա., էջ 18—21,
 եւն եւն) :

3. Ստեփանոս Շատախեցի, որ Ներսէս Մոկացիի աշակերտն է եւ Լիմի առաջնորդութեան յաջորդը՝ եւ «ի ննջումն Աստուածածնի» տաղին վրայ 300 տուն յաւելում կ'ընէ (Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 565) — ՎՎՎ., Ա., էջ 21—27, Կարեւոր էջ 21, ծն. 13) :

4. Մելիֆսեթ վժանցիմ եւս Ներսէսի աշակերտ է եւ հմուտ ու ուսուցիչ «արտաքին գրոց», սակայն անոր գրչէն արտադրութիւն դեռ երեւան չէ եկած : Նա իր մահառիթ հիւանդութիւնը Լիմ անապատէն կը ժառանգէ եւ երեւանի մէջ կը մեռնի (Առ. Դաւրիթ., էջ 399—401, ՎՎՎ., Ա., էջ 27—29) :

5. Վարդան Լմնեցի ունի հանելուկներ (Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 480) :

6. Յարութիւն Եպիսկոպոս Լիմի, որուն յորդորումովը Եւագրի Յաղագս Ը խորհրդոց գրութիւնը կը հրատարակուի (Զարբհանէլեան, Հայկ. Մատենագիտութիւն, էջ 182, Աղաւնունի Հայ Երուսաղէմ, էջ 343) :

7. Յակոբ Եպ. Թօփուզեանց, միաբան եւ վանահայր Լիմի, որ վանական դործերու համար Հալէպ ու Թիֆլիս (մհտ.ի Գասպարի կտակին պատճառով) կը ճամբորդէ եւ 1879ին կը մեռնի : Հռետորի համբաւ կը չահի : Կը գրէ Լիմ անապատի պատմութիւնը, Զրօսարան եւ տաղեր (հմմտ. Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 317) :

Ե. Հոգեաց վանքի մէջ եւ այլուր կ'ուսուցանէ վարդան վարդապետը (Հմմտ. աստ էջ 769) :

զ. Մեծոփի վանքը բաւական շատ մատենագիրներ հասցուցած է՝

1. Մխիթար Սասնեցի, ծնած Սասունի մէջ, հաւանականաբար 1260ին, կ'ուսանի առ ոտս Ներսէս Մշեցի եւ Եսայի Նչեցի վարդապետներու եւ երկարատեւ կը սլաշտօնավարէ Մեծոփայ վանքի մէջ, ուր եւ 1337ին կը մեռնի: Կը թողու Ճառերու ժողովածու, Յովհաննու երեք կաթողիկեայ թղթերու մեկնութիւնը, սոյն առաքեալին «Հանդիստ»ի մեկնութիւնը եւ զրութիւն մը Լեւոնի Տօմարին դէմ (Հմմտ. ՎՎՎ., Բ., էջ 425 եւ Գարեգին Յովսէփեան, Մխիթար Սասնեցի, Վաղարշապատ, 1899): Սարգիս առաջնորդի օրով Եւագրի արտադրութիւնը կ'ընէ (Զարբհանէլեան, Հայկական թարգմանութիւնք հախնեաց, էջ 427) :

2. Յովհաննէս Արնիշեցի Ոսպնակեր վարդապետը Մխիթարի ընկերակիցն է եւ անոր հետ ուսում կ'առնու: Երկարատեւ Մեծոփի մէջ կը հաստատուի: Կը մեռնի միեւնոյն թուականին (1337), բայց այլուր՝ Յարութիւն գիւղը: Ունի մեկնութիւն Պատարադի, եւ զուցէ ուրիշ քանի մը մանր մեկնութիւններ (Հմմտ. Գաթրըճեան-Տաշեան, Սրբազան Պատարադամատոյցք Հայ-

ոց, Վիեննա 1897, էջ 511, Ալիշան, Հայաստանում, Ա., էջ 298) :

3. Յովհաննէս Մեծոփեցի ծնած է Ջարիշատ գիւղաքաղաքը եւ է որդի Ներսէս քահանայի, որ գինքը կու տայ «յուսումն աստուածաշունչ գրոց յաստուածաբնակ սուրբ ուխտն գեղեցկազարդ անապատն սուրբ Աստուածածնի Մեծորայ վանք վերածայնեալ» . Նահապետ կրօնաւորը կ'ըլլայ անոր ուսուցիչը եւ Ներսէս արքեպիսկոպոսը գինքը քահանայ կը ձեռնադրէ : Ապա գիտութեան մէջ կը դարձանայ Սիւնիքի մէջ Յովհաննէս Կախիկի մօտ եւ Գրիգոր Տաթեւացիէն վարդապետական աստիճանը կը ստանայ : Վերադառնալով Մեծոփայ վանքը՝ դայն գեղեցիկ տաճարով կ'օժտէ (1402—1409) եւ կը ծաղկեցնէ : Յետոյ նորէն Սիւնիք կ'անցնի եւ անկէ Արարատեան նահանգը, ուր Այրի վանքի մէջ կը մեռնի եւ Հայոց Թառի մէջ կը թաղուի (Թ. Մեծոփ. Պատմ., էջ 53—61) : Անոր գրչէն կը թուին ըլլալ՝ «Հարցմունք բաղմադիմի աղանդից» . «Պատասխանիք ընդդէմ աղանդոց» եւ «Տարացոյց հերձուածողաց եւ աղանդից» (Հմմտ. Baronian-Conybeare, Catalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian library, Oxford, 1918, էջ 159, Հմմտ. Karamianz Verzeichnis der arm. Handschriften in Berlin, Berlin, 1888, էջ 23) :

4. Թովմաս Մեծոփեցի, որ ծնած է հաւանօրէն 1376—1379ին Աղի գիւղի մէջ

եւ որդին է Ստեփանոսի ու Շամշայի : Ուսում առնելու համար կ'այցելէ Մեծոփի , Մուխարայի , Սալնապատի եւ Տաթեւի վանքերը՝ ժամանակակից անուանի վարդապետներու մօտ (Յովհաննէս , Սարգիս , Վարդան ու Գրիգոր Տաթեւացի , որմէ եւ վարդապետական դաւադան կ'ընդունի) : Ապա տարիներով Մեծոփի վանքի մէջ ուսուցանելով եւ վարդապետելով կը դրաղի : Կ'ունենայ աշակերտներու հոյլ : Քաղաքական աննպաստ պարագաներու հետեւանքով երբեմն իր սիրած վանքը լքելու կը ստիպուի , սակայն հաղիւ փոթորիկը փարատած՝ նորէն անոր յարկին տակ ամփոփուիլ կը փութայ : Յայտնի է թէ Էջմիածնի կաթողիկոսութեան հաստատութեան մէջ անոր զործունէութիւնը իրանդոս էր եւ նշանակալից : Ակոռի զիւղին մէջ 1446 եւն կը մեռնի (հմմտ . Յովսէփեան Գ . Վ . Նոր Նիւթեր Թովմայ Մեծոփեցու կենսագրութեան , Էջմիածին 1914 , Ալիշան Հ . Ղ . Հայապատում Ա . էջ 315 , ՎՎՎ . , էջ 427 եւն) : Թովմասի գրչէն են՝ «Պատմութիւն համառօտ անօրէն Թամուրին» , որուն ոմանք կը կցեն եւ որմէ ոմանք կը բաժնեն անոր «Յիշատակարանը» , Գրիգոր Խլաթեցիի վկայաբանութիւնը եւն եւն : Անուանի էր իբրեւ գրչագիր եւ շատ մը արտագրութիւններ կտակած է :

5. Դանիէլ Մեծոփեցի , որ կը ծաղկի ԺԴ . դարուն Մեծոփի մէջ , կը թողու ներքոյ մը «Ի Մխիթար Սասնեցի» որ հրատա-

րակուած է Յայսմաւուրքի մէջ (տպ. Կ. Պոլիս, 1834, էջ 148) :

6. Մկրտիչ Մեծոփեցի, վերոյիշեալին հետ Մխիթար Սասնեցիի կ'աշակերտի եւ Մեծոփի կ'անդամակցի: Կը գրէ «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետի» (Արարատ 1899, էջ 165): Գրութեան վերջաւորութիւնը կը մաղթէ՝ «ԶՍտեփաննոս վարդապետ զհոգեւոր հարազատ նորին եւ զանարժան Մկրտիչ, որ շարադրեցի զսակաւ պատմութիւնն, պաղատանս վերընծայեմ յիշել զմեզ առ Տէր Յիսուս Քրիստոս...»:

7. Սիմէոն վ. Ապարանեցի, հաւանա-կանարար ծնած է 1540—1550 Աղձնեաց Ապարանք գիւղը, որմէ եւ Ապարանեցի յորջորջումը: Ծնողներն էին Խաչատուր եւ Նարինջ: Յովհաննէս Բրդութենցի կ'աշակերտի եւ ապա Մեծոփոյ վանքի մէջ կը հաստատուի, բայց երբեմն առթական ճամբորդութիւններ կ'ընէ: Կ'ունենայ աշակերտներու բազմութիւն: Հաւանականարար ժէ. դարու սկիզբը կը մեռնի: Անոր գրչէն են՝ «Վիպասանութիւն», որ խորագրուած է՝ «Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Պահլաւունեանցն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան որդի զհարսն փոխանակելով...» որմէ կարելի է անջատել «Յիշատակարան շարադրութեանս եւ պատմութեան Ապարանից Ս. Նշանին եւ ընդ սոսին ողբ ցաւագին

հեծեծանայ ի վերայ Մեծուփայ սուրբ ուխտին...», «Ողբ ի վերայ առմանն Թաւրի-դու», «Ողբանք ի վերայ Թախտին Տրդատայ Թաղաւորին» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1919, էջ 79—96 — Ալիշան, Հայաստանում, Ա., էջ 320—325) :

Է. Ս. Յակոբայ (Կապուտկողի) վանքի մէջ՝

Սիմէոն վ. Ռշտունի Բախուանցի կը յաջորդէ Ստեփանոս Փիւր վարդապետի եւ վանքը շատ կը զարգացնէ : Թէեւ կ'աւանդուի թէ՛ «եղեւ աշակերտ զրոյ եւ սպասաւոր բանի», սակայն իրմէ միայն քանի մը տաղեր եւ Յիշատակազրութիւն մը հասած է (Աղանեանց, Դիւան, Ժ., էջ Իէ :

ը. Նարեկի վանքի պարծանքներն են՝

Անանիա եւ Գրիգորի Նարեկացիները :

Ք. Զաղար Ս. Նշանի մօտերը իր կեանքի վերջին օրերը կ'աւանդուի թէ՛ անցացած ըլլայ Եղիշէ (հմմտ. եւ Հայրենիք, 1893, Թ. 527, Նոր-Հոսանք, 1914. էջ 574. որոնց մէջ եւ վանքին մասին) :

Ժ. Պատրկայ վանքի կ'անդամակցի՝

Յովհաննէս վրդ. Բրգուքեց, որդի Ղուլիջանի եւ Նուպարի, ծնած է Վառիշատ զիւղի մէջ : Բաղէշի մէջ Ներսէս Ամկեցիին կ'աշակերտի եւ հաւանականաբար 1570ին վարդապետական գաւազան կ'ընդունի : Կը զբաղի աշակերտներու ծարաւի մտքերը յագեցնելու եւ զրչագրութեամբ : Եւ այնպէս կը թուի թէ առաջին մարդին մէջ շատ յա-

ջողակ եւ արդիւնալից կը հանդիսանայ, զի Սիմէոն Ասղարանեցին կը գրէ՝ «Սուրբ վարդապետս աստուածաբան, Լուսաւորիչ Թուրդոմածնաց»։ Կը վախճանի 1589 տարւոյն։ Ունի քանի մը դանձ (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 210—215)։

Ժա. Պուտլիկ վանքէն՝

Յովհաննէս Պուտլիկեցի վարդապետը կ'ապրի ԺԵ. դարուն։ «Մի քանի լաւ դանձ ունի ասացեալ» (Նօտարք, էջ 46)։

Ժք. Սուխարայ վանքի միաբան՝

Կիրակոս Վիրապեցի, որ էջմիածնի տաջին կաթողիկոսը կ'ըլլայ, կը գրէ՝ «Թուղթ արձակման կապանաց Աղթամարայ» (Թ. Մեծօփեցի, Յիշատարական, էջ 54)։

Ժգ. Վարազ՝

1. Գրիգոր Վարազեցի կ'ապրի ԺԷ. դարու մէջ։ «Նրա անունով մեզ հասել է մի Ժամանակադրութիւն, որ պահուում է Վանի սուրբ Վարդան եկեղեցում պահուած ինքնագիր Յայտմաւորքի վերջը» (Աղանեանց, Դիւան, Գ., էջ 1Գ—1Ե եւ էջ 61—66, ու ՎՎՎ., Ա., էջ 325)։

2. Պօղոս Մոկացի, Բար գիւղէն, կը յարի Կարապետ Զադ վարդապետին Վարազի մէջ եւ հակառակ ընդդիմադիրներու՝ ընտիր դործունէութիւն կ'ունենայ։ Անուանի իբրեւ քարոզիչ։ Կը մեռնի ՌԿԹ ամին (Առ. Դաւրիժ., էջ 266—283. ՎՎՎ., Ա., էջ 311)։ Թէեւ Առաքել կը հաւաստէ թէ՝ «Ուսաւ դամենայն գիրս հին եւ նոր կտակարանաց եւ

իրրեւ կատարեալ եղեւ զխառթեամբ» (Առ․ Դաւրիթ․ Պատմ․, էջ 266), սակայն գրական որ եւ է արտադրութիւն ինծի անծանօթ է :

3․ Ստեփանոս վարազեցի․ տաղասաց, կը գրէ՝ «Տաղ վասն զարնան» (Աչուն էր եղաւ զարուն, ցամաքեցաւ ձիւնն սարերուն» եւ Երզ մը, որուն սկիզբն է՝ «Եղբայրք շատ րարեւ լալով թէ յաշխարհիս ոնց կայք դուք բարով» (Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 264․ Հայերդ, էջ 129, 167․ Բանբեր, Ա—Բ, 1921—1922, էջ 128 եւ Macler, Notices des man. arm. dans quel. Bibl. de l'Europe centr. էջ 149—164) :

4․ Ասոմ վարազեցի․ տաղասաց, կենսադրական զծեր կը պակսին․ Ժե․ զարուն տպրած : Իր տաղերէն երկուքը հրատարակուած՝ «Արարատ»ի մէջ 1902, էջ 447—451 : Իր «տաղ Յովհաննու Ոսկերերանի» կը գրանուի մեր Թ․ 577 Ձեռագրին մէջ :

5․ Յովհաննէս վարազեցի տաղասաց, որ ունի՝ «Տաղ գեղեցիկ եւ լաւ... վասն ծննդեան Քրիստոսի...», «Յայն առաւօտին, ահեղ զիշերին եղնիկն էր ծնել խայթհոյթ մեր (մ'էր) բերել⁵⁷» (Karamianz, Verzeichnis der arm. Handschriften zu Berlin, Berlin 1898, էջ 68) : Գուցէ սա է Փիրղալէմեանի

⁵⁷ «Գեղունի»ի մէջ 1905, էջ 6—9, կը հրատարակուի ողբերգութիւն մը «Յոհան վարդապետի վարազացու եղերգեալ» որ նորագոյն շրջանի գործ է : Բարսեղ Վարազեցին ունի բնդարձակ յիշատակագրութիւններ (Հմմտ․ Դիւան, Ժ․, էջ 33—35 եւ ՎՎՎ․, Ա․, էջ 114, 311) :

յիշած՝ «Յովհաննէս հանճարեղ եւ գրադեալ
վարդապետն» 1597ին կը ծաղկի ի Վարազ»
(Դիւան, Ժ., էջ 502) :

6. Զաքարիա վարազեցիւն, առաջնորդ
վարազի եւ տաղասաց կ'երգէ՝ «Զվարազ
ասեմ գրադձալին, ըղհրեշտակաց փափաղե-
լին» : Հ. Ն. Ակինեան կը միտի Զաքարիա
Լմնեցին կամ Գնունեաց եպիսկոպոսը սոյն
տաղին հեղինակ ընդունելու (հմմտ. Զաքա-
րիա եպ. Գնունեաց, Վիեննա 1910, էջ 47—
50 եւ վ.վ.վ., էջ 310) :

7. Վարազի նորագոյն նշանաւոր
գրողն է Մկրտիչ Կաթ. Խրիմեան Հայրիկը
(Հանդէս Ամսօրեայ, 1907, էջ 353 եւն), իսկ
գրականութեամբ գրադողներէն են՝ Արիս-
տակէս վ. Տէվկանց (Հայերդ), Ղ. վ. Փիր-
ղամէլեան (Նօտարք եւ Զորս Ընկերք) :

Ժդ. Տէր Յուսկան որդւոյ վանքի մէջ կը
ծաղկի Ստեփանոս Տէր Յուսկան որդի,
որուն կենսադրութիւնը ընդարձակօրէն
տուած ենք (հմմտ. վ.վ.վ., Ա., էջ 359) :
Ունի՝ «Խրատ հաւատացելոց վասն վերջին
դալստեան. ի մէջ գիշերի կացեալ Գաբրիէլի
(հմմտ. Տէր Մկրտիչեան Գ., Հայկականք
Բ., Վաղարշապատ 1899, էջ 81—87) :

Ժե. Սփանչելագործի վանքէն է՝

Յակոբ եպ. Նետրարեւնց, ծնած Արծ-
կէի մէջ, որդի՝ Ներսէս քահանայի եւ Խա-
թուն Մելիքի : Կ'ամուսնանայ Մեհրուբանի
հետ, սակայն անոր տարաժամ մահէն յե-
տոյ կ'առանձնանայ Ս. Սքանչելագործի

վանքը, ուսկէ կը բարձրանայ Բղնունեաց եպիսկոպոսական աթոռը: Կը մեռնի 1501ին: Նկատողութեան արժանի տաղասաց է: Անոր կենսադրութեան ու գրութիւններու մասին հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Մատենադրական հետազոտութիւններ, քննութիւն եւ բնագիր, հատոր Դ, Վիեննա 1938, էջ 119—138):

Ժգ. Յիպնայ վանք՝

Գրիգոր՝ Խլաթեցի Ծերենց, յորջորջուած ծննդավայրի եւ հօրը անունովը (Խլաթ եւ Ծեր) Յիպնավանքի մէջ Վարդան ճղնաւորի կ'աշակերտի: Ապա իր ուսումը կը կատարելագործէ Յովհաննէս Որոտնեցիի մօտ Ապրակունեաց վանքի մէջ եւ Սարգիս վարդապետի քով՝ Սուխարայ վանքի յարկի տակ: Վերադառնալով Յիպնավանքը կը «ժողովին առ նա բաղումք ի կրօնաւորաց եւ յուսումնասէր եղբարց»: Նմանապէս ուրիշ վանքերու մէջ եւս աշակերտներու ուսում ջամբելով կը զբաղի: Սակայն եւ այնպէս կը թուի թէ անոր ժամանակին կարեւոր մասը լեցուած է կարդալով, գրքեր արտագրելով՝ գրչագրութեամբ («տիւ եւ գիշեր գիրս գրէր»), եւ նմանապէս նկարելով: Իբրեւ 75 ամեայ ծերունի Յիպնայ Ս. Ստեփանոսի վանքի մէջ կը նահատակուի (Թովմ. Մեծոփեցի Պատմ., էջ 41—43):

Նա կոչուած է «Երկրորդ Վկայասէր», վասն զի Յայսմաւուրքը կ'ընդարձակէ նորանոր յաւելումներով: Դարձեալ՝ կը գրէ Պատմութիւն մը, որ դեռ երեւան չէ ելած,

Ճառեր՝ քանի մը հատ, «Յիշատակարան աշխարհ», «Վասն Մովսէսի գրոյն», Թուղթեր. հանելուկներ, Ողբ ի նահատակութիւն Թէոփորոս կաթողիկոսի: Գրիգոր Խլաթեցիին շատ բան կը պարտի հայ «Գանձարան»ը: Նա է որ հայկական հին դանձերէն շատերը, որոնք զուցէ մոռացութեան պիտի մատնուէին, հատորի մը մէջ կ'ամփոփէ: Ինքն ալ կ'երգէ ու մեղի կը թողու քանի մը գանձերը (Զարբհանէլեան, Պատմ. հայկ. հին դարութեան, Բ., էջ 194. Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 311. Արարատ, 1897, էջ 412 եւն. Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 479. Բանասէր, 1905, էջ 97. Աղբիւր, 1889, էջ 127 եւն. եւն.):

Ժէ. Սալնաճորի վանքերու մէջ աւելի իբրեւ քարոզիչ եւ ուսուցիչ քան գրող առնուն կը հանեն՝ Բարսեղ Աղբակեցի, Վարդան վարդապետ, Յովհաննէս Կոլոտ, Գրիգոր Շղթայակիր, Ներսէս Ամկեցի եւն.:

Յաւելունք՝

Շատ բնական է որ վանքերու մէջ տեղի ունեցած լաւ բաները — անբասիր կեանք, բարեկարգութիւն, դիտութեան սէր ու զարդացում, նաեւ աւանդուած սքանչելիքներ ու հրաշքներ — հայ մատենագիրներու եւ գրողներու — մանաւանդ բանաստեղծական թորիչքով օժտուածներու — եւ հոգեւորներու միտքն ու սիրտը յուզէին՝ զանոնք հրոշակելու, պանծացնելու եւ յաւերժացնելու: Եւ ահա ունինք՝

ա. (Սարգիս Գլխոցիէն) «Ներբող ի Լմայ անապատն» (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 25) :

բ. (Ներսէս Մոկացիէն) «Ներբող յազգս շինման եւ հաստատութեան Լմայ ծովափառ անապատին Ս. Գէորգայ...» (ՎՎՎ. Ա. , էջ 21, ծն. 13) :

Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի վանքը
(ՎՎՎ. Ա. էջ 236)

գ. «Դրութիւն դրուատման բանից զովականաց առ հրեղինակիր անապատն Կուտուց եւ առ ի նմա բնակեալ խարաղնաղդեցիկ միանձանցն ջոկս աստուածադումար հարց ⁵⁸» (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 58 եւ 85) :

դ. (Փիլ. Մոկացիէն)՝ «Տաղ Աղթամարայ սուրբ Խաչին» (անդ, էջ 100) :

⁵⁸ Զեռաղբի մը մէջ կայ ոտանաւոր մը՝ «Վասն զնալոյն մեր ի Կոցու անապատ(ի)ն, որ ծովն զմեզ արդեւոյր» (Արարատ, 1919, էջ 18) :

Ե. (Յովհ. Գեղեղեղեանց Պօղոսեանցէ)՝
«Ճառ ներբողինի եւ դրուատ դովեստի սրբոյ
եւ մեծի աթոռոյն Վարադայ»⁵⁹» (անդ ,
էջ 269) :

զ. (Յովհ. Բրդութենցէ)՝ Տաղ մը եւ
դանձ մը՝ «Ի Գետարգել Ս. Նշան» (անդ ,
էջ 269) :

է. (Զաքարիա Վարադացիէ)՝ Տաղ՝
«ԶՎարադն ասեմ դբաղձալին» (անդ , էջ 268 ,
310) :

ը. (Յովհ. քհ. Վանանդացիէ)՝ «Ճառ
ներբողեան ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի եւ
ոյստմադրական առասացութեան ի սուրբ
Նշանն Վարադայ» (տպ. Մոսկուա 1853) :

թ. «Գանձ Վարադայ սուրբ Նշանին .
— Գլուխն եկեղեցւոյ , վէմն հաւատոյ . . . »
(Տաղ) «Այսօր մեծ զարմանք հրաշից յայտ-
նեալ . . . փոխէ . Ամփոփեալ զնշան խաչին ի
Վասպուրական երկրին» (Սիւրմէեան , Յուլ .
հայ . Զեռ . Հալէպի , Ա . , էջ 149) :

Ժ. Գանձ Մեծոփի մասին (հմմտ . Աճա-
ռեան Հ . , Յուլ . հայ . Զեռ . Թաւրիղի ,
էջ 36 . ՎՎՎ . , Բ . , էջ 437 . իսկ Սիմ . Ասլա-
րանեցիի գրութիւնը հմմտ . ՎՎՎ . , Բ . ,
էջ 437) :

Ժա . Յակոբ Նետրարենցէ դանձ մը եւ
երկու տաղ ի Սքանչելագործ Ս . Նշան
(հմմտ . ՎՎՎ . , Բ . , էջ 451) :

⁵⁹ Օրինակ մը Պալաթի Ս . Հրեշտակապետ եկե-
ղեցւոյ մէջ (Հայ Խօսնակ , 1925 , էջ 196) :

Ժբ. (Սիմէոն Ապարանեցիէն)՝ «Յիշատակարան շարադրութեան եւ պատմութիւն Ապարանից սուրբ Նշանի» (ՎՎՎ. Գ., էջ 832) :

Ժգ. (Բարթոլղիմէոս Վ.է) Տաղ՝ «Ի Կարմրաւոր Ս. Աստուածածին» (ՎՎՎ., Ա., էջ 236) :

Ժդ. Յակոբ Թօփուղեան կը գրէ Լիմի պատմութիւնը (ՎՎՎ., Ա., էջ 43—44) :

22. ԳՐԶԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Նախնիներէ մեզի հասած սրբազան եւ կուրծք ուռցնող ժառանգութիւն նկատած ենք արդարեւ հայերէն այն բազմաթիւ Զեռապիրները, որոնք այսօր մեր ձեռքը հասած են եւ Մատենադարաններու հարստութիւնը կը կազմեն : Անոնք, զուցէ կարելի ըլլայ արտայայտուիլ, փոքրիկ մասն են այն ճոխ դրականութենէն ու փութաջան արդիւնաբերութենէն, զոր յաջորդներու կտակեցին — «Զեռքս հողանայ՝ դիրս մնայ» : Եւ անոնց պահպանումը յանձնարարեցին ու նոյն իսկ անէծքով պարտադրեցին՝ «Պատիժս ընդ Կայէնի առցէ», կամ «Ընդ Յուդայի պատժեացի» :

Վասպուրականցի վանականը գրքեր արտադրելու եւ զանոնք գեղեցիկ նկարներով ու զարդերով օժտելու, նմանապէս ամուր կազմով պահպանելու մէջ տիպար օրինակ կը հանդիսանայ : Արժանի է դովասանքի եւ

երախտադիտական զգացումներու փոխարինութեան :

Մխիթար Սասնեցին էր «Վարժ յարուեստս զրչութեան եւ ի ծաղկաղարդ նկարակերտութիւնս զրոց» (ՎՎՎ. , Բ. , էջ 425) : Ստուգիւ պատկառանքով ու լոկ հիացումով կ'արժէ խոնարհիլ Յովհաննէս Մանգասարենցի առջեւ՝ «Եւ արդ զրեալ եղեւ Յովհաննու զլուխն ձեռամբ վարպետին իմոյ տէր Յովանիսի Մանգասարենց քաջ քարտողին , որ ՀԲ տարի ամառն եւ ձմեռն զիշեր ու ցերեկ ի զրել եկաց : Որ զրեալ եղեւ ձեռամբ նորա Խ (Յ)այսմաւուրք եւ Տարեղիրք , ձառ եւ Սարգիս զիրք : Իսկ փոքր զիրք , տետր , հաղօթամատոյց (թէ՛ Հ. աղօթամատոյց) , չարակնոց եւ սաղմոսարան , մաշտոց եւ դանձատետր ԾԿ (= 54?) եւ այլ աւելի եւ Աւետարանս ԼԲ : Եւ զայս Յովհաննու զլուխս՝ ի ծերութեան ժամանակ , որ աչք չէր հայիլ եւ ձեռքն կու դողայր — բաղում չարչարանօք հաղիւ կարաց աւարտել — այլ չկարաց զրիչ բռնել մինչ ի վաղճան , որ հանդեաւ ի Քրիստոս 22 ամաց» (Լալայեանց , Յուց. հայ. Զեռ. Վասպ. , էջ 619—620) :

Մեր զրութեան մէջ ստէպ յիշատակելու պատեհութիւնն ունեցանք Վասպուրականի մէջ արտադրուած Զեռագիրները : Կարելի է անոնց վրայ դեռ ուրիշներ յաւելուլ՝ Կտուցի մէջ 1455ին եւ 1470ին կը գրուին մէկ մէկ

Աւետարաններ (Բանասէր, 1905, էջ 20-
Փոռնջ, 1891, Թ. 227) :

Դաւիթ 1655ին նոյնին մէջ Աւետարան
մը կ'արտագրէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք-
Յիշատ. Խապայեանէ Երուսաղէմի հայ. Ձե-
ռագրաց ցուցակէն Թ. 2061) :

Աղթամարի ⁶⁰ մէջ ՋԸ Թուին «Ծաղիկ»
Աւետարանը եւ ՋԽԶ Թուին ուրիշ Աւետա-
րան մը կը գրուի (Սուրհանդակ, 1901,
Թ. 600, Բաղմավէպ, 1905, էջ 493) :

Կապուտկողի Ս. Յակոբի վանքի մէջ
Սաղաթիէլ 1577ին Աւետարան մը կը գրէ
ու կը մաղթէ յիշել՝ Սիմէոն Եպիսկոպոսը,
Բարսեղ Եպիսկոպոսը, Եղիշէ, Ոսկան, Բար-
սեղ եւ Սարգիս կրօնաւորները (հմմտ. Լա-
լայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 687) :

Լիմի մէջ 1530ին Յովսէփ Աղթամարցին
Մաշտոց մը կը գրէ (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
ւաք. Յիշատ. Խապայեանի Երուսաղէմի
հայ. Ձեռագրաց ցուցակէն, Թ. 302) եւ
1748ին Պետրոս՝ Գ. Տաթեւացիի Մատթէի
մեկնութիւնը (անդ, Սաւալանեանի նոյնի
ցուցակէն, Թ. 70) :

Հոն Յովհաննէս արեղան Քարողղիրք մը
1850ին կ'արտագրէ, իսկ 1835ին Ստեփան

⁶⁰ Աղթամարի մէջ գրուած քանի մը ձեռագիր-
ներու նկատմամբ ճշդում մը՝ Վ.Վ. Ա. մասին մէջ
էջ 117՝ տող երեքէն սկսած ըլլալու է՝ «1448ին Ներ-
սէս արեղայ՝ Աւետարան մը եւ Գրիգոր՝ դարձեալ
Աւետարան մը» (Նօտարք, էջ 159 եւ Լալայեանց,
Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 404) եւ 1449ին ու
1452ին Գրիգոր՝ Աւետարան (Արծուի Վասպ. 1859,
էջ 182. Լալայեանց, անդ, էջ 414—416) :

Լինեցին Քարողղիբք մը կը ստանայ (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 411) :

Խորհրդամատոյց մը կը գրուի 1599ին՝ «Սւլբրու վանս» (Հացունի Հ. Վ., Պատարամատոյց, Վենետիկ 1936, էջ 9) :

«Ակիոյ» վանքի մէջ 1596ին կ'աւարտի Շարակնոցի մը արտադրութիւնը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Սաւալանեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռադրաց ցուցակէն Թ. 1613) :

Այրիձորի անապատի մէջ 1311ին կ'արտադրուի Աւետարան մը (անդ. Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Բէյրութ) :

«Ի նահանգիս Ըռըշտունեաց յանապատիս, որ սուրբ Գէորգ կոչի» Սիմէոն կը գրէ Դիոնեոս. Արիսպագացիի գործերը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Սաւալանեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռ. ցուցակէն) :

«Յանապատին Մեծովայ վանք կոչեցեալ» Յովհաննէս 1332ին Ես. Նշեցիի Եղեկիէլի մեկնութիւնը կը գրէ (անդ. Թ. 1159, 1392) : Միեւնոյն վանքի մէջ «յառաջնորդութեան տէր Յովհաննէս արդեալիսկոպոսի» 1420ին Պետրոս արեղան Շարակնոց մը կը գրէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. յիշատ. Խապայեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռագրաց ցուցակէն Թ. 1718) Ներսէս կը գրէ 1566ին Մաշտոց մը, որ «ոխՓ ի դուռն Սուրավանից» կը տրուի (Ակինեան անդ., Թ. 697) :

«Ի քարանձաւ անապատս որ կոչի Արդեւան» Մկրտիչ վարդապետ 1420ին

Հաւաքածոյ մը կ'արտադրէ (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Սաւալանեանի Երուս. Հայ. Ձեռ. ցուցակն Թ. 1574) : Կարապետ արեղան կը ստանայ Գրիգոր զրչէն «ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս որ կոչի Ծիրանաւոր... 1634ին զրած Ոսկեփորիկը եւ զայն կը դնէ՝ ի դուռն Արղելանայ...» ու կը մաղթէ յիշել «զհայր վանաց զԱրքահամ արքեպիսկոպոս եւ զմեծն Տէր Սիմէոն, ... զտէր Կիրակոսն, զտէր Զաքարէն, զտէր Գալուստն, զտէր Յովհաննէսն եւ զայլ միարան եղբայրքն...» (Սիոն 1933, էջ 422—423) :

Գրիգոր զրչէ «առ ոտս սուրբ Առաքելոցս» կ'աւարտէ 1426ին դաւանարանական դրութեան մը արտադրութիւնն (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Սաւալանեանի Երուսաղէմի Հայ. Ձեռ. ցուցակէն. Թ. 1582) :

Գրիգոր՝ Կարմրաւորի մէջ 1602ին կ'արտադրէ Քերական մը՝

«Փառք... որ ետ կարողութիւն անարի եւ տխմար զրչի Գրիգորի (Մոկացւոյ) հասանել յաւարտ... Քերականիս ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս ի յերկիրս Վասպուրականի ի սուրբ ուխտս, որ Կարմրաւոր կոչի, րնդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ յատաճնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Զաքարիա վարդապետին, որ լաւ հարկիք արար մեզ եւ պահեաց զմեզ ի դործ զրչութեան, ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ, յիշա-

տակ արի քաջ վարդապետին տէր Հայրապետ ըաբունուոյն եւ աշակերտեալ մանկանն իւրոյ տէր Ներսէս նորաբողբոջ ծաղկին... եւ իւր ուսուցանողին տէր Բարսեղ աշխարհալոյս եւ տիեզերալուր քաջ եւ արի անյաղթ փիլիսոփային...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Սաւալանեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռ. ցուցակէն Թ. 1311) :

Խիզանի Ս. Նշան վանքի մէջ Կարապետ 1624ին կը դրէ Աւետարան մը՝

«Փառք... (ի խնդրոյ Դաւիթ եպիսկոպոսի՝ որդւոյ Սարգսի) ես յետինս ի կարգաւորաց... Կարապետ արեղայ... Կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի մեծ թուականիս Հայոց Ռ. Հ. Բ. ի յերկիրս Խիզանայ ընդ հովանեաւ ամենասուրբ Նշանիս եւ նշխարաց սրբոց Հռիփսիմեանցն, որ աստ եղեալ կան... ի հայրապետութեան... (խնդրէ յիշել) զհոգեւոր հարքն իմ զտէր Ղազար կրօնաւորն եւ զտէր Գրիգոր վանից հայր, զՌվսէփ եպիսկոպոս, զՆերսէս վարապետն եւ զտէր Միքայէլ քահանայն եւ զեղբայրակիցն իմ զտէր Ներսէս եւ զտէր Սահակն, որ յայսմ ամի զտրտմութիւն իմ նոքա մխիթարեցին: Եւ զմիաբանք սուրբ ուխտիս զմահապի տէր Մարգարէն եւ զմիւս մահպապի զտէր Արսէն, զտէր Ներսէս, զտէր Գրիգոր, զտէր Յովհաննէս, զտէր Մխիթար, զտէր Խաչատուր, զտէր Յակոբն, որ մահ տարաժամ փոխեցաւ առ Աստուած...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յի-

չատ. Խաղայեանէ Երուսաղէմ հայ. Զեռ. ցուցակէն Թ. 996),

Բարսեղ վարդապետը 1607ին Մատթ. Պարթևի Գործոց մեկնութիւնը կը գրէ «...ի դուռն մօրն Լուսոյ Աստուածածնին եւ Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային...» (Ակինեան Հ. Ն. Հաւաք. Յիշատ. Սաւանալեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռ. ցուցակէն 1165) :

«Ի վանքն Ամիրդօլու» Յակոբ Երէց 1689ին Պատմադիրք մը կ'արտագրէ (անդ. Էջմ. 1896) :

«Ի վանքն Ամիրդօլու» Աբրահամ 1690ին ճառերու հաւաքածոյ մը կը գրէ (անդ., առնուած Սաւանալեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռագրաց ցուցակէն, Թ. 1469) : Նոյն Աբրահամ 1697ին հոն Գրիգոր Տաթևացի Մատթէոսի եւ Յովհաննէսի Աւետարաններու մեկնութիւնները կը գրէ (Ն. Մառ, Յուց. հայ. Զեռ. Սեւանայ, էջ 25) :

Կարապետ Գոմոց վանքի մէջ 1477ին Շարակնոց մը կը գրէ «Փառք... կատարեցաւ եղանակաւոր տառս շարունական (Շարական) ի թուականիս Հայոց ՋԻԶ (1477) ի մայրաքաղաքս Բաղէչ ի սուրբ ուխտս Գոմոց ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Գէորգիս զաւրավարիս, ի սուրտանութեան Հասան բակին եւ ի կաթողիկոսութեան տէր Յովհաննիսի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Թումայ արհի-

Լալիսկոսպոսի . . յիշեալիք զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զտէր Թուճայ հայրապետն մեր և ինձ մեղադարտ գրչիս սատանունն Կարապետ արեղայիս . . . » (Ակինեան Հ. Ն.՝ Հաւաք. Յիշատ. Խապայեանի Երուսաղէմի հայ. Ձեռագրաց ցուցակէն Թ. 1669) : Այս յիշատակագրութիւնը կարեւոր է այն տեսակէտով որ Գոմքի Ս. Գէորգի հնազոյն յիշատակութիւնն է (հմմտ. ՎՎՎ., Գ., էջ 919) :

Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի մէջ 1680ին Սահակ Վանեցի Եսայի վարդապետի առաջնորդութեան ժամանակ Աւետարան մը կը ծաղկէ ու կը կազմէ (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ.ի էջ 567) :

Վարազի մէջ 1519ին Ատոմ՝ համանուն առաջնորդին բաղձանքի ընդառաջելով Ճաշոց մը կը նորոգէ (Արարատ, 1915, էջ 1115) : Հոն 1536ին Մարգարէ Արճիշեցին Աղեքսանդրի վարքը կ'արտայայտէ, իսկ 1569ին Կիրակոս և Յովհաննէս մէկական Աւետարան կը գրեն (Բարխուդարեան Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 10 և 312) :

Վարազի մէջ անկէ յառաջ 1444ին «ի յառաջնորդութեան տէր Յովանէսի» Զաքարիա վարդապետը Աւետարան մը կը գրէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Խապայեանի Երուսաղէմի հայ. Ձեռ. ցուցակէն Թ. 1858) :

Արճէշի Չորոյ վանքի մէջ 1306ին կը գրուի Ներս. Լամբրոնացիի Պատարագի

մեկնութիւնը (հմմտ. նոյնի հրատարակութեան — Վենետիկ 1847 — յառաջարանը) :

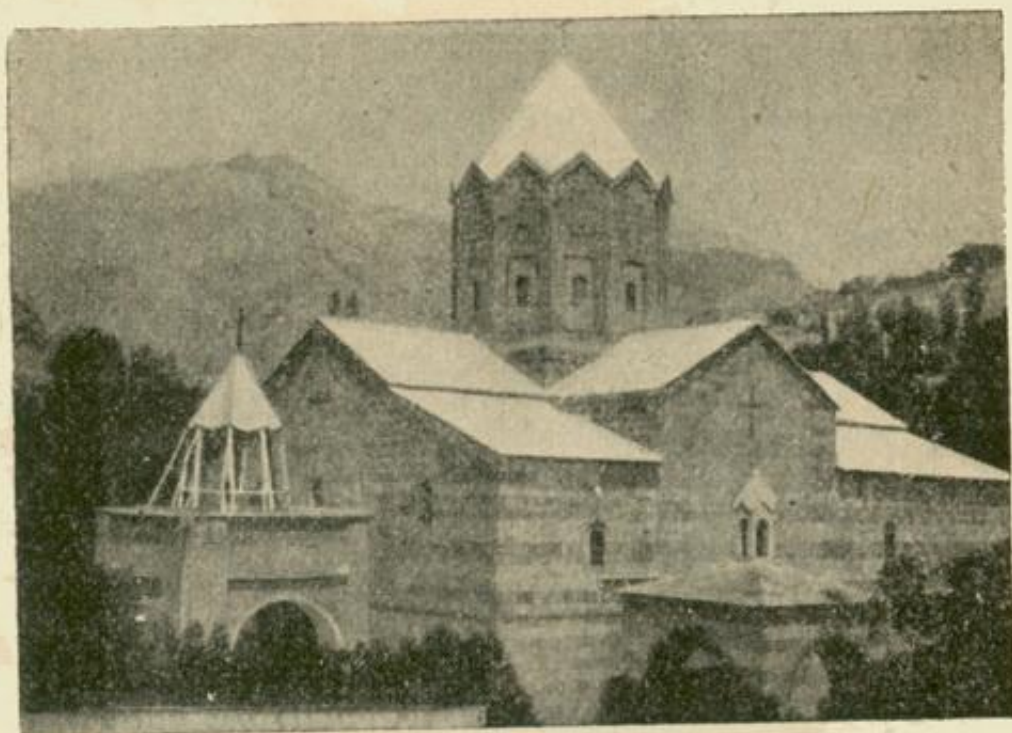
«Ի քաղաքս Արծկէ ընդ հովանեաւ Պատերազմի սուրբ Նշանիս» ՊՂ թուին կը գրուի Ճաշագիրք (Առ. Դաւրիթ. Պտմ. էջ 417) : Իսկ ՊԿ թուականին Յովհաննէս երէց «Սպասաւոր եւ ծառայ Վասիլ Թագաւորի Պատերազմի Ս. Նշանին» կը ստանայ՝ «Պատերազմի Ս. Աւետարանը» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 232) :

Մկրտիչ արեղան Պոռի Ս. Յովհաննէսի վանքի մէջ 1645ին կը սկսի գրել Շարակնոց մը, զոր անոր մեռնելէն յետոյ Բարեձորի Ս. Աստուածածնի մէջ Յովսէփ Տատկցի կը շարունակէ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց, Երուսաղէմ՝ Սաւանալեանի ցուցակէն) :

Ս. Աստուածածնի անապատի մէջ Յակոբ 1551ին Յակոբ առաջնորդի հրամանով Յովհ. Մանդակունիի ճառերը կ'արտադրէ (Սարգիսեան Հ. Բ. Քննադատութիւնք Յ. Մանդակունւոյ... Վենետիկ, 1895, էջ 196) : — Սոյն անապատի առաջնորդ եղած է Ահարոն վարդապետը (Արարատ, 1869, էջ 295) :

«Ի վանս Կոճերաց» ՊԿԴ թուին կը գրուի «Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի» — երկ՝ Ն. Լամբրոնացիի (Prinz Max, Herzog zu Sachsen, հրատարակ. Nerses von Lampron... Erklärung der Sprichwörter Salomo's, I. Teil, Leipzig, 1919, էջ X) :

Արտադրի Ս. Թադէոսի վանքի մէջ
1570ին Տէր Ստեփանոս եւ Տէր Յովհաննէս
հայրապետներու ժամանակ՝ կը գրուի
Աւետարան մը, որ Tiedmann H. գրաւա-
ձատին մօտ 1800 գերմ. մարդի ծախու հա-

Ագուլիսի Ս. Թովմասի վանքը

նուաժէր (ծանօթ ինձ՝ Tiedemannի մէկ
նամակէն) :

Ձեռագիրներու արտադրութեան ա-
նուանի վայրեր կ'ըլլան մասնաւորաբար
Կտուցի, Լիմի, Վարադի, Ագուլիսի Ս.
Թովմասի, Մաղարդայ, Մեծոփի, բայց մա-
նաւանդ Աղթամարի վանքերը: Արտադրող-
ները կամ գրիչները կը ջանան «ստոյգ» եւ
«ընտիր» օրինակներու վրայէն արտադրել եւ
այն ընթեռնելի ու մաքուր գրով՝ յարգի
մաղաղաթի կամ թղթի վրայ: Ստէպ իրենց

դրժերը գեղեցիկ նկարներով կը դարդարեն
 և Երեւան կու գան իբրեւ հոյակապ ման-
 րանկարիչներ: Թէեւ բնական տկարու-
 թիւններ զանոնք կը տառապեցնեն՝ «Յոտից
 մինչեւ ցգլուխ չիք առողջութիւն» (Լա-
 լայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 193,
 518, 869, 880), աչքերը իրենց տեսողու-
 թեան կարողութիւնը կը տուժեն (անդ, էջ
 446, 1040), ձեռքերը կը դողդողան (անդ,
 էջ 124, 146 ևւն), տարիքի ծանրութիւնը կը
 ճնշէ (անդ, էջ 620, 728), քաղաքական ան-
 նոյաւոր պարագաներ — «դառն եւ մշտաշատ»
 — տրամադրութիւն ու հանգիստ կը խոռ-
 մեն ու կը բառնան եւ նոյն իսկ կը ստիպեն
 պանդխտութեան դիմել (անդ, էջ 124, 146,
 227, 229 ևւն) եւ այն երբեմն «ի դարձու-
 թեան՝ ի դրունս աւտարաց, ուր հացն՝ լեղի,
 ջուրն՝ արիւն ⁶¹» (անդ, էջ 674): Սակայն
 անոնք — հայ աննկուն դրչադիրները —
 ինչպէս Հայաստանի միւս նահանգներու,
 նմանապէս Վասպուրականի մէջ իրենց ար-
 տադրութիւնները կը սկսին յուսով, կը շա-
 րունակեն անդուլ եւ կ'աւարտեն ուրախու-
 թեամբ: Երբեմն՝ սոյն արտադրութիւնները
 հարկաւոր էին օրապահիկն իսկ ճարելու
 համար: Բայց ստէպ՝ օգտակար գիտութեան
 մշակումի եւ եկեղեցական պաշտամունքի
 եւ արարողութեան: Եւ այս անվհատ աշխա-

⁶¹ Հմմտ. մանրամասնօրէն Վարդանեան Հ. Ա.,
 Հայ դրչադիրները ինչ պայմաններու տակ կ'ընդօրէ-
 նակէին հայ ձեռագիրները, Վիեննա 1924:

տանքի եւ կորույթի շնորհիւ օթաուեցան, ճութացան ու հարստացան եկեղեցիները, վանքերը, հասարակութիւններն ու անհատները: Վասպուրականի վանքերու մէջէն մահաւանդ Լիմի, Կառուցի, Աղթամարի, Վարազի, Ս. Թովմասի, Մեծոփի⁶² եւ Մաղարի վանքերը ձեռագիրներով հարուստ էին: Թէեւ 1895—1896ի զժրախտ շրջաններուն կարելի կ'ըլլայ անոնցմէ կարեւոր մաս մը թաքստոցներու մէջ պահել, սակայն մեծ Եղեռնի ատեն անոնցմէ միայն փոքրիկ մաս մը հնարաւոր կ'ըլլայ փրկել ու դերժուցանել, մնացածը թալանի ու կրակի կ'ենթարկուի (Արարատ 1883, էջ 539, 1898, էջ 400, 1903, էջ 176, 1914, էջ 766 1915, էջ 863—864, 1917, էջ 193—198, Նոր Հասանք, 1914, էջ 573, Ա-դ օ՝ Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, էջ 58, Վան-Տոսպ. 1907, Թ. 6, էջ 7—8, Թ. 8, էջ 8—10, Մուրճ. 1903, Թ. 4, էջ 146, Տաթև տարեցոյց, 1926, էջ 260, Սիոն, 1870, էջ 266):

Արտաղի Ս. Թաղէասի վանքի Ձեռագիրներու ցուցակադրութիւնը լոյս տեսած է «Արարատ»ի 1911—1915 տարիներու հատորներու մէջ, ինչպէս եւ «Ազգր. Հանդէս»ի մէջ (1904, ԺԲ, Բ. էջ 766):

⁶² Կ'աւանդուի թէ Մեծոփի առաջնորդ մը (Սարգիս) «Յ. գիրք նորոգեաց եւ եդ ի սուրբ ուխտն» (ՎՎՎ., Բ., էջ 421 եւ 441):

Լալայեան է որ կը յօրինէ՝ «Յուցակ հայերէն Ձեռագրաց վաստուրականի» հրտ. Հայոց ազգրկն. Ընկերութեան, Պրակ Ա. 1915, Թիֆլիս: Դժբախտաբար Լալայեանի գործը լիապէս դեռ չէ հրատարակուած՝ «Ամբողջ աշխատութիւնը ներփակելու է առ նուազը 2000 ձեռագրերի նկարագրութիւն, նրանց յիշատակարանների եւ ծանօթութիւնների լիակատար ընդօրինակութիւնով...: Առանձնապէս ուշադրութեան է լինելու վերջին պրակը, որ ամփոփելու է անտիպ ժամանակագրութիւններ, Աղթամարի կաթողիկոսութեան, Կարնոյ եւ այլն պատմութիւնները» (անդ, Ազգ, էջ 5): Այս գործը կարելի է ենթադրել որ՝ վաստուրականի վանքերու պատմութեան համար ինչպիսի՜ ատաւարուիս ազգրկը կրնար լրլալ եւ մեր գրութեան կատարելագործութեան ո՛րքան պիտի նպաստէր:

23. ԴԱՍԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԱՄ ԴՊՐՈՅ ԵՒ ՈՐԲԱՆՈՅ

Վանականներու, բայց մանաւանդ ղիտութեան մէջ քաջահմուտ համբաւուած վարդապետներու կարեւոր մէկ զբաղումն ալ էր դասաւանդութիւնը կամ ուսում ջամբելը՝ եւ աշխարհիկներու եւ մանաւանդ անոնց, որոնք եկեղեցական նուիրապետութեան մաս պիտի կաղմէին եւ կամ արդէն անդամակցած էին: Վաստուրականի մէջ ղիտութեան հռչակաւոր կենդրոններ եւ վառա-

րաններ ⁶³ կ'ըլլան Լիմի, Աղթամարի, Վարազի, Ֆիպնայ Ս. Ստեփանոսի, Մեծուփի, Սալնապատի, Հողեաց, Խառաքաստի, Ս. Բարթոլղիմէոսի, Ազուլիսի եւ Մաղարդի վանքերը: Անոնք յաջող հուճք կու տան քարոզիչներու, մեկնաբաններու, մատենագիրներու, դաստիարակներու ⁶³ եւն եւն:

Դարեր վերջ Վասպուրականի վանքերէն չատերը — մասնաւորապէս քաղաքական աննպաստ պարագաներու հետեւանօով — սակաւաթիւ անձեր կ'ունենան եւ կ'ամ միաբաններէ թափուր ու դուրկ կ'ըլլան: Սակայն անոնցմէ ոմանց շէնքերը — թէեւ դուրերու կնիքն ունէին եւ ժամանակի ժանդէն կրժուած, բնութեան եւ մարդկան հարուածներէն ձաղկուած — յարմար էին դեռ օգտակարապէս գործածուելու: Բայց մանաւանդ անոնց հողերն ու կալուածները, — թէպէտ ազգային եւ օտար տարրներու ընչաքաղցութեամբ նուաղած — կրնային հասութարեր աղբիւր ըլլալ լաւագոյն նպատակներու:

Եւ ահա ազգօգուտ ծրագիրը կը մշակուի՝ վանքերու սոյն շէնքերը գիտութեան յարկեր ընել՝ դանոնք դպրոցի ու վարժարանի վերածելով, դանոնք պատսպարան

⁶³ Ս. Սահակի ընծայուած կանոններու մէջ (Թ. ԺԲ, ԺԳ) կը յանձնարարուի դպրոցներու դարդացումի փոյթ տանիլ (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 18, 22): Հայկական դաստիարակութեան մասին հմմտ. Հ. Վ. Հայունիի երկը՝ «Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով», Վենետիկ:

ընել այնքաններու, որոնք զլիսաւորաբար 1895—1896ի արիւնոտ շրջանին իրենց քաղցր ծնողներէ կը զրկուին եւ որոնց ճակատին վրայ որբի դրօշմը կը խարանուի: Եւ հողերն ու կալուածներ զործածել անոնց համար, որոնք աղօսյի տակ պատառ չեն ունենար եւ նիհար մարմնի հանգստի համար խշտիքի կը կարօտին: Ծրադրէն զործի անցնիլը փութով կ'ըլլայ: Եւ այսպէս Վասպուրականի վանքերէն մի քանին որբանոցի եւ վարժարանի կը վերածուին եւ անոնց հասոյթները աշակերտներու եւ որբերու կը յատկացուին: Նարեկի (ՎՎՎ., Ա., էջ 199—200), Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի (ՎՎՎ., Ա., էջ 245 եւ Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 462), Սալնապատի ՎՎՎ., Ա., էջ 265, ուր պէտք է «Բիւզանդիոն» սրբադրել՝ «Արեւելք» 1898. Թ. 597, Նոր Հոսանք, 1914, էջ 400, 1913, էջ 12—13, Բաղմավէտ 1909, էջ 333), Կտուցի (Նոր Հոսանք, 1914, էջ 87), Աղթամարի (Նոր Հոսանք, 1914, էջ 571), Գոմքի Ս. Գէորգի համա. Արարատ, 1907, էջ 531). Ս. Բարթոլոմէոսի մէջ (ՎՎՎ. Գ., էջ 805) եւն եւն⁶⁴ վարժարաններ եւ որբանոցներ կը բացուին:

⁶⁴ Վարադի վանքը թէ միաբանութեամբ եւ թէ վարժարանով օժտուած էր (ՎՎՎ., Ա., էջ 335. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1143), ինչպէս վերոյիշուած վանքերէն ոմանք: Կուսուպաշ գիւղի Ս. Խաչ վանքի վանահայրը Մեղրիսեղ նալատակ ունէր զայն նորոգելէ վերջ՝ հոն ժառանգաւորաց վարժարան մը բանալ (Արծ. Վասպ., 1864, էջ 142):

24. ՀԻՒՐԸՆԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԶԻԱՎՈՒՄ-
ՆԵՐ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐ

Կային վանքեր, որոնք նուիրուած էին ընկերին օգտակար ըլլալու՝ ամէն տեսակէտով, մանաւանդ հոգ հոգւոցով եւ հիւրընկալութեամբ: «Այդ վանքերը (Վասպուրականի) ոչ միայն աշխարհուրաց հայ վանականներու բնակավայրեր եւ աղօթատեղիներն եղած են, ոչ միայն կրօնական ուխտեր եւ սրբավայրեր, այլ տեսակ մը բարեգործական հիմնարկութիւններ, որոնք բարոյական պարտականութիւն ունէին ասղաստանարան տալ ճամբորդներուն, խնամ եւ հոգացողութիւն աղքատներուն եւ որբերուն»⁶⁵: Քանի մը վանքեր ունէին հիւրերու յատուկ բնակարաններ՝ «ճանապարհորդաց հանգստարան»⁶⁶ (Ասողիկ, էջ 174, հմմտ. Ասատուրի յօդուածը՝ Մասիս, 1892, Թ. 3960, էջ 78): Այս տեսակէտով մասնաւորապէս յիշատակելու է Փութկի Ս. Գէորգի վանքը: Իսկ բոլոր վանքերը

⁶⁵ Աճէմեան Հ., Հայոց Հայրիկը, Թաւրիզ 1929, էջ 129—130: Սոյն գրքի մէջ հակիրճ տողեր նուիրուած են Ս. Բարթոլղիմէոսի, Հոգեաց, Զաղար Ս. Նշանի, Աղթամարի, Նարեկի, Զանկայ Ս. Աստուածածնի, Վարադի, Կտուցի եւ Լիմի վանքերու մասին (հմմտ. էջ 130—132):

⁶⁶ «Վանք շինեցան ի գիւղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք եկեղեցւոյ եւ հիւրք եւ աղքատք...» (Է. Կան. Պարտաւի, հմմտ. Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 167):

օժտուած էին ուխտաւորներու համար կա-
սուցուած սենեակներով: Միաբաններու
պարտքն էր զանոնք հիւրասիրել եւ անոնց
նեցուկ ըլլալ, եթէ նիւթապէս ոչ՝ զոնէ բա-
րոյապէս:

Նարեկայ վանքը

Վանականները մտքի ցրումի եւ նմա-
նապէս ապրուստ ճարելու համար՝ արտա-
քին ու մարմնական աշխատանքի եւս կը
լծուին — մշակութեամբ եւ երկրագործու-
թեամբ կը զբաղին (Լաստիվերտացի Ա.,
Պատմ. Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 31):
Այգեգործութիւնը ուրիշ ամէն բանէ գե-
րադաս կը համարին: Ոմանք չափազանցու-
թեան մէջ դարահոս՝ վաճառականութիւն
իսկ կ'ընեն (Ն. Շնորհալի, Ընդհր. Թուղթ,
էջ 70—82):

Ճգնաւոր — վանականին զգեստը կամ սքեմը նախապէս աշխարհականէն կը դանդանուէր ու կը տարբերէր ոչ այնքան ձեւով, որքան նիւթով ու պարզութեամբ: Եղիշէ «Հարաւային» միանձներու տարազը կը ներկայացնէ՝ «Առնեն եւ նոքա հանդերձս անպաճոյճս եւ յոյժ գճուճս ամաւրանի եւ թեզանաւորս ձմերանի, արկանեն եւ աղարողոնս մեկնաւորս» (Մատենադրութիւնք Եղիշէի, էջ 159): Անոնց սքեմին կը նմանէր հայ անապատականին զգեստը, որ Հ. Հացունիին ազգային մատենադրութենէն հաւաքած աղբիւրներու համեմատ՝ էր թաշկինակ մը զլիսուն, կողոբն մաշկէ («մաշկահանդերձ», «լեշկմաշկ») կամ այծի մազէ («խարադիւղղեաց», «խորդահանդերձ», «մաղեղէն», նաեւ՝ «ցփսի», «կաշեղէն») մարմնոյն վրայ. երկաթեայ կամ մաշկեղէն («փոկ») դօտի մէջքին շուրջը, եւ «սանդալ» («հողաթափ») ոտքերուն՝ նրբաններուն տակ, սակայն աւելի սովորական՝ բոկաղնաց: Իսկ աշխարհիկ մեկնոցին, կը համապատասխանէր մաշկեղէն վերարկուն՝ արկանելին կամ նափորտը, զոր վրան կը նետէր, երբ ճգնարանէն դուրս ելլելու հարկ ըլլար: Անապատականին սքեմը յետոյ վանականը⁶⁷ կը ժառանգէ, բայց նիւ-

⁶⁷ Եղիշէ Վարդանանց շրջանին վանականներու տարբեր զգեստ կամ սքեմ գիտէ: Պարսից թաղաւորը

թի եւ ձեւի որոշ փոփոխութեամբ : Հայ մոնոպոնն ու կրօնաւորը՝ վանական վիճակին մէջ կը մտնէ զրկուելով բնութեան սլար-գեւած զեղեցիկ զարդերէն՝ մաղերէն եւ հերազուրկ գլուխը կը ծածկէ՝ գտակով կամ կնդուղով կամ քուսիթայով կամ վեղարով կամ սաքուլայով : Կը զգենու սլարեզօտ կամ երիճաղ կամ պատմութեան, նախորտ, այս է «բաճկոն չորեքկուսի, խրացիւք պնդեալ զլանջսն, անաղափն՝ ուսնոցակ՝ փիլոն» : Մէջքը կ'ամրացնէ զօտիով եւ ոտքերուն հողաթափ կ'անցնէ : Խստակեաց վանականը միշտ անպաճոյճը, մարմինը ձաղկող ու տառապեցնող նիւթն ու ձեւը կը նախասիրէ : Ըսուածը կ'արժէ արտաքին ու ներքին ազանեկիքներու համար միանգամայն (հմմտ. մանրամասնօրէն Հացունի Հ. Վ. Պատմութիւն հին հայ տարազին. Վենետիկ 1923, էջ 414—434, ուր եւ հայ հաւատաւորներու կամ կուսաններու տարազն ու սքեմը, էջ 434—442. հմմտ. եւ Արարատ, 1905, էջ 548—551) :

Առաքել Դաւրիթեցի կը հաւաստէ թէ՛ վանական կեանքի վերանորոգողները՝ Սարգիս եւ Կիրակոս «Այլ եւ զորպիսութիւն եւ զձեւ զգեստուցն գտին ի զրոց. զքուսիթայն որ է զլիսոյ թօլին, եւ զքառակուսին եւ զսքեմն եւ զցպսիսն, որ է մաղեղէնն, ի

կը հրահանդէ՝ «Եւ հաւատացեալքն ի Քրիստոս արք եւ կանայք փոխեացեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց» (Մատենադրութիւնք, էջ 40) :

Ներքոյ զգետուցն ի վերայ մերկ մարմնոյն
 և հասարակ ամենեցուն զգետն բովան-
 դակ ասուեղէն լիցի և ոչ բամբակեղէն և
 գասուեղէն շապիկն երկայն պճղնաւոր առ-
 նել մինչեւ ի յոտն և գօտի մաշկեղէն : Եւ
 սահմանեցին թէ՛ իւրաքանչիւր ոք իւրովք
 զգետուքն շրջեսցի, և թէ միայնակեաց իցէ՛
 քուսիթայիւն և քառակուսոյն, և թէ երէց
 իցէ փիլոնաւն, և թէ արեղայ իցէ փիլոնաւն
 և վեղարաւն : Այս կրօնաւորական զգետ
 ամենեւին անհետ լեալ էր. և այժմ սոքա
 գտին. իսկ վեղարն և փիլոն թէպէտ գոյր,
 այլ միայն ի ժամ աղօթիցն զգենուին և գինի
 արձակման ժամուն ի բաց եղեալ յինքեանց
 և իբրեւ զաշխարհականս շրջէին» (Պատմ.,
 էջ 257) :

Ներսէս Մսկացի, Լիմի վերանորոգիչ
 ասաջնորդը իր մասին կ'արտայայտուի՝

«Արրայ անուն տուի, յաշխարհէ ձեռով
 մեկնեցայ,

Որպէս խաչ ուսով բարձեալ խաչելոյն հե-
 տեւեցայ .

Արկայ ստորոտով հանդերձ, ժուժկալի կեր-
 պիւ յայտնեցայ . . .

Կրնկրդովս խորահայեաց հեղ հարանցն նմա-
 նեցայ . . .

Յայրասուր սաղափարտեալ՝ և թէ այսպէս
 միշտ վեր խոկայ . . .

Ուրար և փիլոն արկեալ՝ թէ լծովս խոր
 խոնարհեցայ,

Որպէս սգաւոր գոլով սեաւ համակ անձամբ
 գունեցայ
 Եւ սիրամարդի նման սիգալով փերեւեթն-
 ցայ . . .»

(Ալիշան, Սիսական, էջ 248, ծան. 2) :

Վասպուրականի վանքերու — յատկա-
 պէս Լիմի — վերստին պարտաւորուած այս
 սքեմն ու զգեստը երկարատեւ մնաց անոնց
 մէջ եւ միաբաններն էին՝ «հանդերձիւք խո-
 չորական» (Ալիշան, Հայապատում, Գ., էջ
 351), «խարաղնազգեստ» (Վ.Վ.Վ., Ա., էջ 12,
 39, 77. Դիւան, Զ., էջ 103) : Սարգիսեան կը
 վկայէ՝ «Զգեստ նոցա ցփսի խոչոր» (Տեղա-
 պրութիւնք, էջ 271) :

27. ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ճգնաւորներն ու վանականները, որպէս
 զի կարենային ապրիլ եւ իրենց զծած ու հե-
 տապնդած նպատակներուն դիւրաւ հասնիլ,
 պէտք ունէին նիւթական միջոցներու —
 զրամի եւ զոյքի ու հողի⁶⁸ : Եւ զանոնք
 կ'ունենան ձեռքի աշխատանքով, մտքի ար-
 դիւնաւորութեամբ եւ մանաւանդ ժողո-
 վուրդի առատաձեռնութեամբ :

Կանխենք ըսելու որ՝ հայ վանքերը, եթէ
 ոչ միշտ, բայց երկար ժամանակով (երբեմն
 սկսած ու ընդհատուած եւ ապա նորէն չա-

⁶⁸ Միաբաններու արգիլուած էր «առանձին
 իրս . . . ստանալ» (Կիրակոս, Պատմ., էջ 83) :

րունակուած) տուրք տալու՝ հարկ վճարելու պարտքէն դերժ մնացած են, թէեւ այդ անուրին տակ երբեմն ալ տառապած ⁶³ : Այսպէս՝ Ս. Սահակի ընծայուած կանոններու մէջ կայ՝ «Վասն այսորիկ ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ եւ անդս» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 34. հմմտ. եւ Մելիք-Թանդեան, Հայոց եկեղ. իրաւ., Ա., էջ 544) : Եղիշէի անունով եկած հասած՝ «Յաղաղս միանձանց» ճառին մէջ կ'ընթեռնունք՝ «Ազատեցաք ի հարկաց արքունի, զորս առանց մեղաց էր հարկիլն եւ մտաք ընդ հարկաւ ստացուածոց» (Մատենադրութիւնք Եղիշէի, էջ 163) : Ներսէս Շինողի՝ Դունոյ ժողովի Թ. կանոնն է՝ «Յորժամ ազատք զիւրեանց զերդ եւ զմարդ բաժանեն յոլովք հարակնութեամբ առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ քանան ի ծառայութիւն եւ ի ստրկութիւն արկանել, մուրհալք եւ մուրհալք (ի) քրիստոնէական հաւատոյս, զի երանելոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցւոյն մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարդեալ եւ ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյ հող եւ քուր, նաեւ ի Պարսից իսկ տէրութեան, յայտ արարեալ է եւ

⁶³ Դենչապուհ «միայնակեաց քրիստոնեայք, որ ընակեալ էին ի վանորայս ընդ նովին աշխարհադրաւ հարկ» (Եղիշէ, Պատմ., էջ 19), այս է հարկի տակ դրաւ (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 24—25) : Վասպուրականի վանքերը մահմետական լուծի տակ տուրքէ շատ կը նեղուին (հմմտ. ՎՎՎ., Ա., էջ 47 եւ Արճազանք, 1882, էջ 313) :

ղերիցունեաց տունսն ի դիւանին եղեալ են ,
բայց միայն զհասն տալ յարքունիս . . . »
(Ղլտճեան , Կան . Հայոց , էջ 126 . հմմտ .
Արարատ , 1905 , էջ 193) : Իսկ «Հայրապետան
Զաքարեայ հետ զանին զնացեալ մինչեւ ի
Բարելոն ամ մի ողջոյն եւ առեխ առեալ ի
նմանէ զկրօնաւորքս եւ զքահանայսն աղա-
տեաց ի հարկապահանջութենէ» (ՎՎՎ . ,
Ա . , էջ 294 . հմմտ . Արարատ , 1915 , էջ 385) :
Վանքերը իրենք տուրքէ աղատ՝ ուրիշ-
ներէ տուրք կ'առնուին :

Անոնց մուտքի աղբիւրներն էին՝

ա . վանական տուրք⁷⁰ : Վասպուրականի
մէջ կար՝ «Վանական տուրք , պտղի կո-
չուած , այս է զութան ունեցող ամէն տուն .
տարուան ընթացքին օր մը վանքին հողին
վրայ աշխատելու պարտական է : Հետա-
ւորութեան պարագային կարելի է դրամով
փոխարինել : Դարձեալ իւրաքանչիւր տուն
հարուստ ու աղքատ՝ անխտիր պարտաւոր է
հունձքի ժամանակ աշխատաւոր մը տրամա-
դրել որ՝ վանքին արտերը քաղէ» : Նմանա-
պէս՝ «Ամէն տուն եւ կամ նոյն է ըսել՝ իւրա-
քանչիւր դիւղ իւր բոլոր ոչխարաց կաթն
մէկ օր վանաց կը տայ» (Միրախորեան ,
Նկ . Ուղեւորութիւն , Գ . , էջ 213—214) :

բ . վանական կողոպուտ : Աղթամարի
Զաքարիա կաթողիկոսը սոյն վանքի նիւթա-

⁷⁰ Հմմտ . Մխիթար Գօշի Դատաստանադիրքը ,
էջ 95 , 204—206 :

կանի նպաստելու դիտումով կը հաստատէ «Վանական կողոպուտ» ըսուած օրէնքը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1193), որ տարիներու ընթացքին ուրիշ վանքերու վրայ եւս կը տարածուի եւ որոշ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի: «Կողոպուտ վանաց իրաւունքն է՝ արական սեռէ մեռնողի մը սովորաբար հազած զգեստները, որք կողոպուտ անուան ներքեւ կը տրուին՝ հոգեբաժին, այսինքն մեռնողի հոգւոյն համար, եթէ հարուստ մէկն լինի մեռնողն՝ մեր հայր սուրբ միայն անձնական զգեստովն չի բաւականահար, այլ ուղած դուարէն մին եւս կը տանի: Իդական սեռէ մեռնողի մ'երբեմն արծաթեղէնքն ալ կ'առնուն իբր մեղաց դին, եթէ հարուստ է զգեստին ալ կէսն» (Միրախորեան, Նկ. Ուղեւորութիւն, Կ. Պ. 1885, Բ., էջ 214):

գ. Նուէրներ. Վանքերու մուտքի ամէնէն առատահոս աղբիւրներէն եղած է Նուէրը եւ գուցէ կարելի է ըսել թէ՝ Վասպուրականի վանքերէն շատերու հարստութիւնը արդիւնք չէ այնքան վանականներու տնտեսագիտութեան եւ հաշուով մատակարարութեան, որքան իշխաններու եւ ժողովուրդի առատաձեռնութեան ⁷¹: Այդ նուէրները կարելորդ պարագաներու կը տրուէին: Վաս-

⁷¹ Յակոբ Զուղայեցին «հաստատեաց զի յամենայն տարի տացեն ամենայն վանից Ժ. լիտր ձէթ վասն եկեղեցւոյն ըւցանելոյ եւս Ի. լիտր դինի ի պէտս երթեւեկողացն» (Ջաքարիա Սարկ. Պատմ., Բ., էջ 60):

սյուրականի ո՞ր վանքը նուէր (կամ կտակ, հմմտ. Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 317 եւ ՎՎՎ., Ա., էջ 37) չէ ստացած հիմնարկութեան ատեն, վերաշինութեան միջոցին եւ տազնապալից տարիներու եւ մանաւանդ ուխտազնացութեան օրերուն:

Նուէր⁷² կ'ըլլային զիրք, եկեղեցական պաշտամունքի հարկաւոր անօթներ եւ զգեստներ, դրամ, հող ու տուն եւն, եւն:

Նուէրները կը տրուէին կամ Հաւաքումներու ատեն եւ կամ Ուխտազնացութեան ժամանակ:

1. Հաւաքումն: Դրամի, նաեւ նիւթի, այս է նպաստի եւ օգնութեան հաւաքումները մերձաւոր եւ նմանապէս հեռաւոր վայրերէ տեղի կ'ունենային, երբեմն տեղական առաջնորդներու կամ վանահայրերու թղթերով եւ երբեմն հայրապետական կամ կաթողիկոսական կոնդակներով⁷³: Անոնք կա՛մ որոշ

⁷² Հմմտ. Ս. Սահակի՝ Կան. ԼԱ (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 27) եւ Պարտաւի ժողովի՝ Կան. Է եւ ԺԸ (անդ, էջ 167 եւ 171):

⁷³ Վասպուրականի վանքերէն շատերը կոնդակ ու շրջաբերական ունեցած են: Անոնց մէջ կեղծեր եւս կան: Այնքան դժուար չէ կեղծիքը երեւան հանելը: Այսպիսիներ ծագում առած են վանքի անունը հաճախորձելու համար եւ սքանչելիքներով կը ջանան սիրտ ու միտք սլատրել:

Կոնդակները յօրինուած են՝ մէկը առաջնորդ անուանելու, զնահատելու — արժանիք երեւան հանելու ժամանակ — եւ պարսաւելու եւ պաշտօնադուրկրնելու — ապարժանիքի եւ անուղղութեան պարագային: Սակայն գրուած են վանքի շինութեան, նորոգութեան կամ պարտքեր վճարելու համար: Ունեցած են զրութեան ներքին եւ արտաքին յատուկ ձեւ, օժտուած մանրանկարչութեամբ եւ լաւագոյն թղթով կամ մա-

անհատի ուղղուած էին եւ կամ հասարակութեան : Վերջին պարագային եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ կը կարդացուէին եւ ունկնդիրներու յորդոր կ'ըլլար կարողութեան համաձայն օժանդակելու : Երբեմն թղթատարի, բայց աւելի ստէպ ճարպիկ ու բանիրուն վարդապետի մը ձեռքը կը տրուէին : Այս պարագային անոր խոհեմութենէն, ուշիմութենէն, ճարտասանութենէն, առաքինութենէն եւ ծանօթութեան շրջանակէն շատ բան կախում ունէր : Պակաս չեն եղած նպաստ ու նուէր հաւաքողներ, որոնք իրենց քսակին պարարտութեան ուշ դրած են, այս պատճառով կաթողիկոսները վանահայրերու ուշադրութեան կը յանձնեն՝ «Ժողովարար վարդապետքն ընտրանաւ համեստ եւ բարերարոյք լինիցին եւ ոչ անյարմարք» (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 38 , 40 , 47 , 81 . Բ. , 497 եւն. հմմտ. նորագոյն շրջանէն՝ Մշակ , 1878 , Թ. 215) : Աշխարհիկ հաւաքողներու մէջ գեղծարարութիւնը աւելի ստէպ կը տեսնուէր⁷⁴ :

Դրամ ու նպաստ հաւաքելու ժամանակ ցանցատ շէր որ մասունքներ եւս «շրջա-

դաղաթով գերադասուած : — Անոնցմէ քանի մը հասը մեր գրութեան մէջ լոյս բնծայեցինք (հմմտ. Կոնկու վանքի կոնդակը՝ Արծ. Վասպ. , 1859, Գ. , էջ 60—62. հմմտ. դեռ Արեւելք, 1893, Թ. 2768) :

⁷⁴ Կ. Պուլսոյ Պատրիարքութիւնը 1839ին Լիմի միաբաններէ կը պահանջէր աւելի կրօնականի միտ գներ, դրամի եւ դրամաժողովի փոյթ չտանիլ եւ խնայողութեամբ ապրիլ (Թ. 703, Զեռագիր Նամականի Վիենն. Մխիթարեաններու Մատենադարանի, էջ 39) :

դայութեան» կը հանուէին եւ համբոյրներ ու յարգանքներ հնչիւն նուէրներով կը փոխարինուէին :

2. Ուխտագնացութիւն : Վասպուրական-Վանի ո՞ր վանքը սիրուած եւ այցելուած ուխտատեղի չէր : Անոնցմէ ոմանք իրենց տաճարներու մէջ թանկագին անօթներու մէջ Ս. Նշանի կամ նուագագոյնը՝ սուրբի մը մասունքը կը պահէին : Ոմանք դիտութեան ու սրբութեան համբաւով հռչակուած միաբաններ ունէին : Ուրիշները օգասուն եւ դեղեցիկ վայրերու մէջ կառուցուած էին : Ոչ թէ միայն մերձաւոր, այլ եւ հեռաւոր գիւղերէ եւ աւաններէ, քաղաքներէ ու դաւաններէ, ինչպէս հին ատենները, նաեւ նոր ժամանակներս, բազմաթիւ ուխտաւորներ⁷⁵ կը փութային վանքերն ու եկեղեցիները իրենց աղօթքը ընելու եւ մատաղն ու նուէրը մատուցանելու : Ոմանք վանքի մէջ կամ ա-նոր շուրջը ուխտաւորներու յատուկ սենեակներու մէջ, ուրիշները մերձաւոր գիւղի մէջ կ'իջեւանէին ու կը գիշերէին, նոյն իսկ երբեմն կապուտակ կամարի տակ՝ թէ հարկ ըլլար : Առաւօտները կրօնական եւ եկեղեցական պաշտամունքի ու աղօթքի կը յատկացուէին, եւ ապա ճաշն ու աշխարհիկ դուարձութիւնը կը սկսէին : Վերջաւորու-

⁷⁵ Վասպուրականի վանքերու միաբաններն ալ այլուր ուխտի կ'երթային, այսպէս՝ Երուսաղէմ ու Էջմիածին. հմմտ. ՎՎՎ., Բ., էջ 406 եւ Աղաւնուհի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 404, Շմաւոն Շամբեցի՝ Մուղարդի վանքէն :

թեան կամ երեկոյեան՝ այց մը՝ մնա՛ս բա-
րով մը ուխտաւայրին եւ վերադարձ դէպի
սուն, գուցէ նոր խոստումով եւ ծրագրով
յաջորդ ուխտադնացութեան կա՛մ միեւնոյն
վանքը եւ կա՛մ այլուր (Հմմտ. ՎՎՎ., Ա.,
էջ 47, 83, 132, 178, 172, 200 եւն. Հմմտ.
եւ Մեղու Հայաստանի, 1879, Թ. 66—68.
Նարեկի՝ Հմմտ. Արարատ, 1918, էջ 136—
140. Խաթուն Տիրամօր վանքի՝ ուխտագր-
նացութիւն՝ Հայրենիք, 1895, Թ. 1270—
1271) :

Թէպէտ ուխտադնացութիւնը վանքերու
միաբաններու որոշ յոգնութիւն կը պատճա-
ռէր, սակայն ցանկալի էր, վասն զի վանքե-
րու լուռ պատերը ձայն կը ստանային, ժո-
ղովուրդը լեցուն կու գար եւ ունայն կը
դառնար՝ պարապ դանձանակները կը լե-
ցուէին : Սակայն այդ մասնաւորապէս այն
պարագային՝ երբ իսկական ուխտաւորներ
կը յաճախէին եւ ոչ թէ այնպիսիներ, որոնք
հոն կու գային վայելքի եւ կերութեամբի ժա-
մեր ըմբոշխնելու (Հմմտ. Մխիթար Գօշի
Դատաստանագիրք, էջ 95. Արծ. Վասպ.,
1864, էջ 25—41) :

Վերջին շրջաններուն վանքերէ ոմանք
օգաւորութեան կայան ու ամարանոց կղած
էին :

Քիչ յառաջ խօսք ըրինք մասունքներու
եւ նշխարներու մասին : Սակաւիկ մի գա-
նոնք նկատի առնունք :

Ոչ թէ միայն հետաքրքրական, այլ նմանապէս շատ կարեւոր է ուսումնասիրութիւնն ու նկատողութիւնը այն մասունքներու եւ նշխարներու, որոնք Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ գտնուած են եւ եկեղեցական կանոններու եւ ժողովրդական սովորութիւններու (ու նաեւ աւելորդապաշտութիւններու) համեմատ յարգուած: Անոնք մասնաւորապէս եկեղեցիներու եւ վանքերու մէջ կը պահուէին, թէեւ դոյզն չէր թիւը այն անհատներու, որոնք նշխարներ իրենց օճախին ու յարկին պաշտպան ունէին եւ անոնց վրայ տան անդամի նման կը դուրգուրային: Ընդհանրապէս յարգի մետաղներէ շինուած անոթներու կամ ընդունարաններու մէջ կը պետեղուէին եւ զանազան յարգի քարերով (երբեմն եւ կեղծ) կը պճնադարդարուէին: Դարձեալ՝ աղնիւ եւ ճարպիկ մատերով ճաշակօրէն բանուած լաթերու եւ շղարչներու մէջ կը ծածկուէին: Տօնական օրերուն, ուխտադնադութեան ժամանակ եւ ծանր պատահարներու ատեն, մանաւանդ հիւանդութեան պարագային, ժողովուրդին կամ կարօտեալին առջեւ կը դրուէին յարգանքի եւ համբոյրի համար:

Հայաստանի եւ անոր ընդարձակ նահանգներէն մէկուն՝ Վասպուրականի մէջ տարածուած եւ մեծարուած են յատկապէս Ս. Խաչի մասունքներ եւ այն թուով որքա՞ն շատ եւ ինչպիսի՞ հրաշալի պատմութիւններով բերնէ բերան, գրչէ գրիչ ներ-

քողուած : Ապա նկատի առնուած են Քրիստոսի հետ՝ մանաւանդ անոր չարչարանքներու հետ՝ յարաբերութիւն ունեցող ուրիշ առարկաներ՝ զեղարդ , բւեռ եւն եւն , դարձեալ՝ Ս . Աստուածածնի դործածած առարկաներ եւ սուրբերու մարմիններու այլ եւ այլ մասեր — զլիսաւորաբար Յովհաննէս Մկրտիչի , Ստեփանոս Նախավկայի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքներ :

Վասպուրականի վանքերու եւ անոնց եկեղեցիներու մէջ պահուած ու յարգուած նշխարներու եւ մասունքներու պատկերն է՝

Առաքելոց ոտքը լուալու տաշտը՝ Բուստի Ս . Նշանի մէջ (ՎՎՎ . , Բ . , էջ 730) :

Ս . Աստուածածնի լաշակը՝ Խաթուն Տիրամօր վանքի մէջ (անդ . Ա . , էջ 353) . պատկերը՝ Հոգեաց վանքի մէջ (ՎՎՎ . , Գ . , էջ 762 եւ 775 եւ Արարատ , 1899 , էջ 118) քողը՝ Անգղայ Ս . Աստուածածնի մէջ (ՎՎՎ . , Գ . , էջ 63) :

Ս . Արիստակէսի աջը՝ Ս . Յովհաննէսի վանքի մէջ եւ ապա Կարմիր վանքը (ՎՎՎ . , Ա . , էջ 503 , 527) :

Ս . Բարթոլոմէոսի մասունք՝ համանուն վանքի մէջ (ՎՎՎ . , Գ . , էջ 785) :

Գամաղիէլի գլուխը՝ համանուն վանքի մէջ (ՎՎՎ . , Գ . , էջ 843) :

Գասպար Թադաւորի մասունքը Ծպատի մէջ (ՎՎՎ . , Գ . , էջ 815) :

Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի կամ կենաց փայտի մասունքներ՝ Աղթամարի (ՎՎՎ. Ա., էջ 101, 109), Կարմիր (անդ էջ 184), Չաղար Ս. Նշանի (անդ էջ 209 հմմտ. եւ Հայրենիք 1893, Թ. 527), Ս. Խաչի (անդ էջ 284), Վարադի (անդ էջ 271, 280—281, 289, 295, 322), Սքանչելադործի (անդ, Բ., էջ 445), Կարմիր, (անդ էջ 527) Աղուլիսի (անդ էջ 684), Հողեաց (ՎՎՎ. Գ., էջ 762), Ճպրայ (անդ, էջ 195), Շինի ձորի Ս. Խաչի (անդ, 1943, էջ 86), Խոսրովային Ս. Նշանի (անդ, 1943, էջ 91), Ս. Կանանց (անդ էջ 92), Ապարանից (անդ էջ 66, 68), Գոուղի (անդ էջ 84), Ուորնկայ Ս. Նշանի (ՎՎՎ. Բ., էջ 443) Գինիրբեր եւ Մանուկ Ս. Նշանի (անդ էջ 416, 418) Կարմրակ Ս. Աստուածածնի (Մասիս, 1892, էջ 110, հմմտ. եւ ՎՎՎ. Ա., 185) վանքերու մէջ:

Ս. Կարապետի՝ Կտուցի (ՎՎՎ. Ա., էջ 53), Սորբայ Ս. Կարապետի (անդ էջ 181—183), Մաղարդայ Ս. Նախավկայի (անդ Բ. էջ 546), Ս. Կանանց (ՎՎՎ. Գ., էջ 866) վանքերու մէջ:

Գայեանեանց՝ Ս. Թովմասի մէջ (ՎՎՎ. Բ. էջ 684):

Գեղարդ՝ Անդղայ եւ Հողեաց վանքերու մէջ (ՎՎՎ. Գ., էջ 748 եւ 762):

Ս. Գէորդի՝ Լիմի (ՎՎՎ. Ա. էջ 5 եւ 49, հմմտ. եւ Ս. Սահակի մասունքը) Ակա-

- նից Ս. Գէորգի (անդ, Բ. էջ 387),
Գոմքի Ս. Գէորգի (անդ Ա. էջ 216) եւ
Շուշանից Ս. Գէորգի մէջ (անդ էջ 256) :
- Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքներ եւ
գործածած առարկաները՝ Աղթամարի
(անդ, Ա, էջ 109), Ձորոյ վանքի մէջ
(անդ էջ 253, ծն. 10) :
- Գրիգոր Ծերենցի՝ Յիպնավանք (ՎՎՎ. Ա.
էջ 137) :
- Գրիգոր Նարեկացիի՝ Նարեկի վանքի մէջ
(ՎՎՎ., Ա., էջ 191. հմմտ. Արեւելք.
1893, Թ. 27, 58) :
- Եղիշէի՝ Չաղար Ս. Նշանի մէջ (ՎՎՎ, Ա.
էջ 206. հմմտ. Նոր Հոսանք 1914, էջ
575 էջ 206), Չօրավանքի մէջ (ՎՎՎ.,
Ա., 148, հմմտ. եւ աստ [ՎՎՎ. Գ.]
էջ 855) :
- Ս. Թովմաս Առաքեալի՝ Ս. Թովմասի
(ՎՎՎ., Ա., էջ 149), Նարեկի (անդ,
էջ 192) եւ Աղուլիսի Ս. Թովմասի վան-
քերու մէջ (անդ էջ 684, 698) :
- Իւղի շիշ՝ Անգղայ Ս. Աստուածածնի մէջ
(ՎՎՎ. Գ., էջ 854) :
- Հաղարաց՝ Մաղաթայ Նախավկայի վանքի
մէջ (ՎՎՎ., Բ., էջ 529) :
- Հռիփսիմեանց՝ Աղթամարի եւ Աղուլիսի
Ս. Թովմասի վանքերու մէջ (ՎՎՎ. Ա.,
էջ 109, 259, Բ. էջ 698) :
- Մարի(ա)նոսի՝ համանուն վանքի մէջ
(ՎՎՎ. Գ., էջ 778) :

Յակոբ Ուսաննացի նահատակի՝ Նարեկի
մէջ (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 143) :

Յակոբ Մծբնացիի՝ Կապուտկողի Ս . Յա-
կոբայ (Հմմտ . Արեւելք 1887 թ . 957)
Նարեկի և Աղուլիսի Ս . Թովմասի վան-
քերու մէջ (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 163—165 ,
192 , Բ. , 684) :

Յիսուսի մաղերը՝ Ծոյատի վանքի մէջ
(ՎՎՎ. , Գ. , էջ 815) :

Յուսկան որդւոյ՝ տե՛ս Տէր Յուսկան
որդւոյ :

Նոյեան տաղանի՝ Կապուտկողի Ս . Յակոբի
և Աղուլիսի Ս . Թովմասի վանքերու
մէջ (ՎՎՎ. , Ա. , էջ 163 , Բ. , 698) :

Ս . Սահակ Պարթևի՝ Լիմի մէջ (ՎՎՎ. ,
Ա. , էջ 49 , Հմմտ . և Բիւզանդիոն ,
1911 , թ . 4366 և ոչ թէ 4368) :

Լուսապտուղ Ս . Սահակի՝ Կարմրակի մօտ
(ՎՎՎ. , Ա. , էջ 157) :

Ս . Սանդուխտի (ղերեղմանը) Նարեկի մէջ
(ՎՎՎ. , Ա. , էջ 191—192) :

Ս . Ստեփանոս Նախավկոյի՝ Կարմիր վան-
քի մէջ (անդ Բ. , էջ 526) :

Ս . Վարդանի՝ Արտաղի Ս . Թաղէի , (ՎՎՎ. ,
Բ. , էջ 499) Աղուլիսի Ս . Թովմասի մէջ
(անդ , էջ 698) և Ս . Վարդանի մէջ
(անդ , Ա. , էջ 182) :

Տաշտիկի (Յիսուսի) մասեր Շուխարայ Ս .
Աստուածածնի և Աքանչեկաղործի մէջ
(ՎՎՎ. , Ա. , էջ 205 , Բ. , 445) :

Տէր Յուսկան որդւոյ՝ Արդեւանի մէջ
(ՎՎՎ., Ա., էջ 362, 387) :

Բաղմաթիւ նշխարներ⁷⁶. Մաղարդայ եւ
Ապարանից վանքերու մէջ (ՎՎՎ. Բ.,
էջ 565 եւ ՎՎՎ. Գ., էջ 821) :

դ. Պատարագներ.

Վանքերու մուտքի աղբիւր կարելի
է նկատել նաեւ տարեկան պատարագներն
ու կրօնական ուրիշ յանձնառութիւններ
(Հմմտ. Տեղեկագիր ՀՈՍՀ Գիտութեան յեւ
արվեստի ինստիտուտի 1927, էջ 60, 63
Հմմտ. Ս. Սահակի կանոններ՝ Լ. եւ ԽԳ.
Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 37, Հմմտ. դեռ
Պարտաւի է. կանոնը, անդ, էջ 167) :

ե. վանականներու աշխատանքներ.

Վանականներու մտաւոր եւ նիւթական
աշխատանքներու (ուսուցչութիւն, դրչա-
դրութիւն, կրօնական պաշտամունքներու
կատարում, այգեգործութիւն, մշակութիւն
եւն եւն) հատուցումը վանքին պիտոյքնե-
րուն կը յատկացուէր :

զ. վանականներու ստացուածքներ.

Մխիթար Գօշ կը շեշտէ՝ «Ապա եթէ
կրօնաւոր իցէ վախճանեալն ի վանս, ըստ
մարմնոյ եղբայր եւ այլ ազգատոհմն եւ
կամ հայր մի՛ լիցի նորա ժառանգ, այլ

⁷⁶ Վանքերը ունէին նաեւ իրենց «Աւետարան»-
ները (Հմմտ. Արեւելք, 1893, Թ. 2801՝ «Քօչախան
Աւետարան», Հմմտ. ՎՎՎ., էջ 246՝ «Քօչահան») :

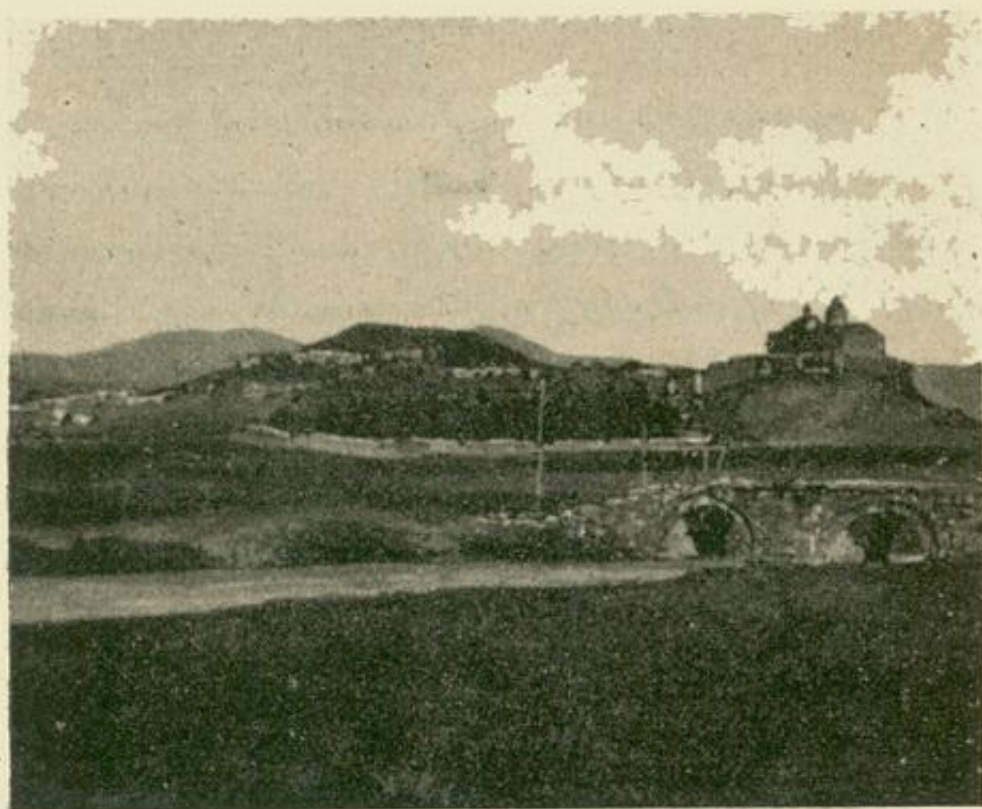
հողեւոր եղբարք եւ հարք...», նոյնը կ'ար-
ժէ եւ «հաւատաւոր» կնոջ համար (Դատաս-
տանագիրք, էջ 83) :

27. ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Վանականներու աշխատանքով ու տըն-
տեսագիտութեամբ, նաեւ անոնց խնայո-
ղութեամբ, ժողովուրդի եւ իշխանական-
ներու նուէրներով ու նպաստներով, դար-
ձեալ տուրքերով ու հաւաքումներով՝ վաս-
պուրականի վանքերը գրեթէ անխտիր
դրամի, կալուածի եւ հողի, գիւղի եւ թեմի
տիրացան : Իւրաքանչիւր վանքի վրայ խո-
սուած ատեն անոր նիւթական կարողու-
թիւնը նկատի առնուեցաւ, սակայն կ'արժէ
հոս անոնցմէ մաս մը յիշեցնել եւ կրկնել
տեղիքներու յաւելումով :

Լիմ չատ կալուած եւ գիւղ ունէր եւ
սակայն ոչ ցանցառ անգամ նիւթական նեղ
կացութեան մատնուելով դրամ ու նպաստ
հաւաքելու կը ստիպուէր (ՎՎՎ., Ա., էջ
46—47, հմմտ. դեռ Աշխատանք, 1914, թ.
34—180, Վան—Տոսպ, 1914, էջ 313,
Զարբհանէլեան Հ. Գ., Հայկ. Մատենա-
դիտութիւն, էջ 182) : Նոյնը կրկնելու է եւ
Կտուցի մասին (ՎՎՎ., Ա., էջ 82—83,
Հայրենիք, 1894, թ. 800, Նոր Հոսանք,
1914, էջ 87, Սէր. 1861, թ. 22, էջ 229.
Մասիս 1884, էջ 292—294, Բիւզանդիոն,

1898, Թ. 502) : Նմանապէս հարուստ էին՝ Աղթամարի, Նարեկի (Նոր Հոսանք 1914, էջ 568, Ա-Դօ՝ Վանի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայէթները, Երեւան 1912, էջ 5 եւ 58.

Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը

Մասիս 1886, էջ 308, Մեղու 1864, էջ 143), Վարազի, Ս. Բարթուղիմէոսի, Ս. Կանանց, Ս. Թովմասի, Լուսապտուղ Ս. Սահակի, Սալնապատի (հմմտ. Նոր Հոսանք 1913, էջ 12—13 եւ 1914, էջ 400), Մեծուիի, (որուն հողերը Քիւրտերը կը բռնադրաւեն. հմմտ. Աշխատանք 1912, էջ 1087), Ս. Թաղէի (որուն թեմը շատ տարածուն էր, հմմտ. Աղանեանց, Դիւան, Գ. էջ 803), Նախապր-կայի (հմմտ. յափշտակութիւն եւ գողութ-

թիւն, Արարատ. 1892, էջ 1117) Հողեաց (Հմմտ. Արեւելք 1903, Թ. 5278), Տէր-Յուսկան որդւոյ (Վան-Տոսպ, 1914, էջ 61, ուր եւ վերջին շրջաններու առաջնորդներու մասին), Աքանչելագործի (որ նոյն չէ Շախատայ Ս. Աստուածածնի հետ (ՎՎՎ. Ա. 205 եւ Հայրենիք 1887, Թ. 2258) եւ ուրիշ շատ մը վանքեր⁷⁷ :

Կալուածներու եւ գոյքերու, նաեւ իրաւասութեան նկատմամբ Վասպուրականի վանքերը դժբախտաբար երբեմն իրարու հետ վիճարանութիւն կ'ունենան եւ վերին մարմինները կը ստիպուին հարցերը լուծելու միջամուխ ըլլալ: Չեմ կարծեր թէ սիրով գործադրուած ըլլայ Վաչականի կամ Աղուտնից ժողովի Չ. կանոնը՝ «Եթէ վանաց երիցունք բաղումք են եւ ժողովուրդք սակաւ եւ այլ վանաց ժողովուրդք բաղում են եւ երիցունք՝ սակաւ, ի բաղում ժողովրդենէն աուցեն եւ տացեն վանացն, որոց երիցունք շատ են» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 194) :

28. ԵԼՔ

Վանականը, որ վանքի մէջ կ'ապրի, կեանքի շարունակութեան եւ մտքի զարդացումի համար պէտք է ծախք ընել: Կալուած ու տուն՝ զնումի եւ պահպանութեան համար կա'մ փոխանակութիւն եւ կա'մ փոխարժէք

⁷⁷ Մխիթար վարդապետը՝ «Հայերը Ռուսաստանում» անուն իր երկին մէջ (տպ. Վաղարշապատ 1906) Կարմիր, Յզնայ Ս. Ստեփանոսի եւ ուրիշ վանքերու հոգերու պատկերը կը ներկայացնէ:

դումար կը պարտադրեն : Ստէպ անակնկալ դէպքեր ու դժբախտութիւններ , նաեւ անհաշիւ ու անխոհեմ քայլեր , շռայլութիւններ , թշնամական արարքներ ու խարէութիւններ՝ փնաս եւ նեղ կացութիւն կը ստեղծեն :

Աւելորդ է հոս ծանրանալ Վասպուրականի վանքերու օրուան ու կեանքի սղահանջքի ելքերու մասին , անոնք բնական են : Նմանապէս չ'արժեր խօսիլ որ՝ երբեմն անհողութեամբ եւ սխալ հայեցողութեամբ փնասներ եւ ելքեր յառաջ եկած են :

Վասպուրականի վանքերու ելքը կը կաղմէին՝ հողերու եւ կալուածներու գնում , շէնքերու կառուցում եւ վերանորոգում , պաշտօնէութեան ամսական եւ նմաններ :

Անոնց անբաղձալի ելքի՝ աղքատութեան եւ դրամական նեղ կացութեան պատճառ եղած են քալանձումներ եւ աւերումներ՝ մարդկանէ եւ նմանապէս բնութենէ , երկրաշարժէ (հմմտ. Առ. Դաւրիժ. Պատմ. , էջ 492 եւ ՎՎՎ. , Բ. , էջ 473) :

Չեմ կարծեր թէ Վասպուրականի մէջ կարելի ըլլայ մատնանշել վանք մը , որ նախորդ դարերուն եւ մանաւանդ ԺԹ. ու Ի. դարերուն՝ թալանումի , կողոպուտի եւ փլուզումի ենթարկուած չըլլայ : Վանքերը թշնամիին յափշտակող ձեռքը եւ քանդիչ դործիքները իրենց վրայ կը բերեն , վասն զի դոյքերով հարուստ էին , կալուածներով հոխ եւ ստէպ՝ հայ ժողովուրդը անոնց մէջ

ապաստանարան կը փնտռէ եւ այսպէս
ոսոխին աչքն ու սլաքը ակամայ վանքերու
վրայ կը բեւեռէ : Դարձեալ հակառակորդը
անոնց քանդումն եւ ոչնչացումը կը ցանկայ
եւ կ'իրադործէ , վասն զի զանոնք քրիստո-
նէութեան ամբոցներ կը նկատէ եւ մահմե-
տականութեան յառաջխաղացումի եւ տա-
րածումի դէմ՝ խոչ ու խուրթ : Եւ զանոնք ոչ
թէ միայն կը քանդէ , այլ եւ մղկիթի , շտե-
մարանի , դոմի եւս կը վերածէ :

Ունկնդրենք յիշատակադիրներու ձայնն
ու կականը :

Ճառընտիրի մը մէջ Լէնկթիմուրեան
արհաւիրքները կը նկարագրուին՝ «Ժամա-
նէին յեկեղեցիս , տապալէին զսեղանս ,
այրէին զգրուենս , պղծէին զտաճարսն , խոր-
տակէին զտուփս խնկոց եւ հաղորդաց , ու-
րացուցանէին ի հաւատոց եւ ապա սպանա-
նէին , ի սով սաստկութեան սովացուցանէին
մինչ զի զշուն , զկատու , զէշ , զձի , զհեղ-
ձուկ , զմուրտառ , նաեւ զսիրասնունդ զա-
ւակսն խորովէին եւ ուտէին» (Արարատ ,
1911 , էջ 763) :

Նարեկի մը յիշատակադրութեան մէջ կը
կարդանք՝ «Գրեցաւ սայ ի թուականիս
Հայոց յուրիւրերորդի քառասներորդի
ի քաղաքս , որ կոչի Վան ընդ հովանեաւ Տի-
րամաւր սուրբ Աստուածածնիս . . . այնց չար
էր ժամանակս որ ի չորս տարին բռին զրեցի ,
զամէն փախստական կացինք ի կատարս լե-
րանց՝ քաղցած եւ սկանդուխտ : Եւ ամենե-

քեան մեռեալ կենդանաւին ի յահէ Թամու-
րին, այլ ով կարէ զայն չարութիւն պատ-
մել . . . :

Ով եղբարք խիստ վիշտ կրեցի,
Զի անյարկենք ու աւուրքս ձմեռն,
Ու այլասերինք յարուցեալ էին
Ի վերայ քրիստոնէից:
Շուն մի եկեալ Խորասանցի՝
Թամուր անուն միակողմի՝
Բարկութեամբ լցեալ լինի՝
Նման իժի եւ քարբ աւճի:

Զայն չարութիւն որ նա զործեց՝
Զայն ո՞ր լեզու պատմել կարի,
Թող հողածին մարդ չհայի
Զինչ տեսաք մեք յայս ժամանակի:
Սուգ մեծ եկեալ Հայոց ազգի,
Զի նա յազգէն Մուխանաթի
Զալատ եհան նա Ղզուինցի
Կաշառ երես բազում ոսկի՝
Թէ ով ոք զՔրիստոս Աստուած ասի՝
Բազում չարչարանաւք չարչարեացի,
Ոչ թէ տանջի՝
Այլ առ ժամայն գլխատեացի,
Թէ այնց որ դուք լսէք կաշառի՝
Նա ձեր գլուխդ առ իս բերուի,
Այլ զինչ Քրիստոս անուն լինի՝
Ամէն ի սուր սուսեր մաշի:
Նոքա առին սուր երկսայրի
Շրթին քան զչուն կատղած յերկրի,

Որ խոստովանէր զՀայր եւ զՈրդի՝
Աստուած անմահ Տէր կենդանի,
Կոտորեցին անխնայելի
Ձաղկս Հայոց եւ զՎրացի
Շատ քահանայք առաքինի
Սարկաւագունք հեղահոգի,
Ճղնաւորք յանապատի,
Ձամէնն ի կեր տուին սրի :

Շատ քակեցին եկեղեցի
Եւ վանորայս ուխտատեղի,
Այլ եւ զերկիրս Վասպուրականի
Քան զամէն տեղ խիստ աւերի,
Առնու զդղեակն զՎան քաղաքի .
Չողորմի մեծի եւ ոչ փոքրի
Ձամէնն ի բերդն ի վայր ճգի
Ու զմնացեալսն զերի տանի .
Չչարութիւն թամուրի
Ո՞ր հողածին պատմել կարի :

(Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1874 :)

Դարձեալ՝ 1606ին նորոգուած Աւետարանի մը մէջ արձանագրուած է՝ «Նորոգեցաւ աւետարանս... յայսմ ի դառն եւ նեղ ժամանակիս, որ բաղում վիշտք եւ նեղութիւնք եղաւ, հեծելաչարթութիւն եղաւ: Ուռումն եւ Կարմիր գլխակն վրայ մէկ մէկի զնաց, բաղում աշխարհ աւերեցին. յէնց աւերութիւն եղաւ եւ կոտորում, որ չէ յիշելիք, ի սկզբանէ մինչեւ ցայժմ չէր եղեալ,

վաճի մեղ Ռ. բերան, որ էնց բաներ տե-
սանք: Կարմիր գդակն եկաւ ի վերայ Վա-
նայ, բազում կոտորում արաց հայ ու տա-
ճիկ, բազում քահանայք, բազում զերիք տա-
րան, որ թիւն ու համարն չիմացանք...
խիստ սով եղաւ» (Լալայեանց, Յուդ. Հայ. Ձեռ. Վասպ.ի, էջ 257—258. Հմմտ. անդ
դեռ էջ 611—614 եւ Արարատ, 1911, էջ 762,
անդ, 1915, էջ 72, Նոր Հոսանք, 1913,
էջ 401):

Այսքանը բաւ է: Արդէն նոյն իսկ շատ
եղաւ: Այս դժբախտ դարերու վանքերու
աւերումները — ուստի եւ ելքերը — կը
դարձանուին մեծ մասով: Նաեւ կարելի
կ'ըլլայ 1895—1896 դժբախտագոյն տարիներ-
ու աւերները⁷⁸ դոնէ փոքր մասով մը դար-
ժանել, սակայն ամէնէն դժբախտ տարիներ-
ու (համեւրոպական առաջին պատերազմի
չբջանին) սոսկալի փլուզումները եւ աւեր-
ները⁷⁹ դեռ մինչեւ այսօր կը մնան անդար-
ժանելի. վասն զի այլ եւս չինարար Վասպու-
րականցի Հայր ինքն իսկ չկրցաւ մնալ Հայ-
րենիքի մէջ...:

⁷⁸ Վասպուրականի ամայացած ու չարաթացած՝
Ասպիսընկայ եւ Ուոընկայ Ս. Նշանի վանքերու մասին
Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1074 եւ 1196:

⁷⁹ Հմմտ. Ամէնուն Տարեցոյց (Թէոդիկ), 1926,
էջ 196 եւ «Վասպուրական» 1930, ամբողջ գիրքը, հրտ.
Վան-Վասպուրականի Ապրեւեան հերոսամարտի տասն-
եւհինգ ամեակի առթիւ, 1915—1930:

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ-ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒ

(Ա. Բ. ԵՒ Գ. ՄԱՍԵՐ, ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ)

	Էջ
Ս. Արրահամի վանքը.....	745
Ադուլիսի Ս. Թովմասի վ.....	676
Ադամակերտի վ.....	785
Աթանազիսի վ.....	895
Ալիաղայ վ.....	852
Ալերու Ս. Աստուածածնի վ.....	343
Ալերու Ս. Գէորգի վ.....	343
Ալտարահի վ.....	785
Ականից Ս. Գէորգի վ.....	387
Ակէոյ վ.....	813
Ակոռոյ Ս. Ստեփանոսի վ.....	814
Ակնդաշտայ վ.....	865
Աղթամարի Ս. Խաչի վ.....	86
Ամենասուրբ Երրորդութեան վ.....	814
Ամենափրկչի (Ծպատի) վ.....	815
Ամենափրկիչի վ.....	883
Ամրտօլու կամ Ամլորդւոյ վ.....	896
Այրիձորի վ.....	388
Անանիայի վ. (Տկուց)	454
Անանիայի վ.....	914
Անդղայ Ս. Աստուածածնի վ.....	747
Անդրէի եւ Յակոբայ (Ս.) վ.....	737
Անէն վ.....	184
Անժղնապատ	141
Անձնապատ.....	141
Անձրեւաբեր Ս. Խաչի վ.....	725
Անջղոնց (Անջողայ) վ.....	821

	Էջ
Աղարանից Ս. Խաչի վ.	821
Առաջուց Ս. Աստուածածնի վ.	412
Առաքելոց վ.	675
Առաքելոց Դարի վ.	752
Առբերդի Ս. Աստուածածնի վ.	144
Առջևից Ս. Աստուածածնի վ.	412
Առտէրի Ս. Աստուածածնի վ.	133
Աստապատի Ս. Ստեփանոսի վ.	747
Ասպիսընկայ վ.	390
Աստուածածնի վ. (Ալերու)	343
— — (Անդղայ)	747
— — (Առբերդի)	133
— — (Առտէրի)	144
— — (Արծուարեր)	396
— — (Արծուարեր կամ Արծըրունոյ)	145
— — (Արջակու)	345
— — (Արջօնից)	412
— — (Բազէնից)	349
— — (Բաղնից)	839
— — (Բալիճորի)	839
— — (Բերդակի)	231
— — (Բերդաճորի)	146
— — (Բութայ)	754
— — (Գնիկանից)	852
— — (Գողթնի)	675
— — (Գոմաց կամ Գոմայ)	919
— — (Դերթկու)	853
— — (Երեմեղայ)	755
— — (Էրընկանի)	806
— — (Ընծայեայ)	352
— — (Խէղայ)	745
— — (Խնդրակատար)	924
— — (Խոսպայ)	756
— — (Ճափանից)	866
— — (Ճիծաղարեր)	757
— — (Ճղակու)	938

Աստուածածնի վ. (Մովսէսայեայ)	246
— — (Կարճ բարոյ)	236
— — (Կաւալու)	245
— — (Կճաւայ)	870
— — (Կուճղուց)	872
— — (Հայկաւանից)	249
— — (Հղարու)	878
— — (Մեծոփայ)	419
— — (Յայնկոյսներու)	254
— — (Յիրայ)	874
— — (Ս. Նշան)	864
— — (Շախոռայ)	205
— — (Ուրանէի, Ուրանիսի)	205, 977
— — (Չաղար Ս. Նշան)	206
— — (Սէրէի)	852
— — (Սիրեքայ)	781
— — (Սղղու կամ Սղկու)	265
— — (Սմբատաշէնի)	205
— — (Սորի)	878
— — (Քաւայ)	781
— — (Քարի)	225
Աստմի վաճառք	780
Արդեւանի վ.	357
Արեւանից վ.	345
Արծրունոյ կամ Արծուարեր Ս. Աստուածածնի վ.	145
Արծուարեր Ս. Աստուածածնի վ.	396
Արջակու վ.	345
Արջօնից վ.	412
Արտաղի վ.	457
Աւիւսու կամ Աւիւսու վ.	914
Աւեր վաճառք (Ս. Յակոբ)	446
Բազենց վ.	839
Բազէնից վ.	349
Բազնից վ.	839
Բալիձորի վ.	839
Բարակաձորի վ.	839

	Էջ
Բարթուղիմէոսի վ.	785
Բարիձորի վ.	839
Բերդակի վ.	231
Բերդաձորի վ.	146
Բութայ վ.	754
Բուստի վ.	749
Գարենից Ս. Գէորգի վ.	747
Գամաղիէլի վ.	843
Գանձակայ վ. (Գողթն)	737
— — Ս. Թովմասի վ.	148
— — Ս. Կարապետի վ.	178
Գեղ անապատ	883
Գեղսու վ.	852
Գէորգայ վ. (Ալերու)	343
— — (Ալիազայ)	852
— — (Ականից)	387
— — (Ի Բաղէշ) 914, 918,	919
— — (Ի Գողթն)	734
— — (Գոմքի)	216
— — (Խէզայ)	755
— — (Զօրավարի)	854
— — (Լիմի)	5
— — (Խորականց)	755
— — (Ծափանից)	866
— — (Կենարեր)	416
— — (Հաւատաւոր)	412
— — (Շերնից)	875
— — (Շուշանից)	255
— — (Չաղար Նշան)	209
— — (Փութկու)	884
Գինեբեր Ս. Նշանի վ.	416
Գնիկանից Ս. Աստուածածնի վ.	85
Գոմքի Ս. Աստուածածնի վ.	91
Գոմքի Ս. Գէորգի վ.	21
Գոռու վ.	85
Գրիգոր Նարեկայ վ.	18

Գրիգոր Սալնապատի վ.	256
Դանիէլի վ.	924
Դարաշամբի վ.	527
Դերա-Շրբանի վ.	209
Դերժկու վ.	853
Դերեկի վ.	883
Դեւաբոյնի վ.	188
Եղավանք	348
Եղիշէի վ.	210
Երաշխաւոր վ.	444
Երաշխաւոր վ. (Խիզան)	854
Երեմեղայ Ս. Աստուածածնի վ.	755
Երերան վ. հմտ. Ա. մաս յառաջարան	
Երերնայ Ս. Աստուածածնի վ.	346
Երրորդութեան վ.	814
Եօթն խորանայ վ.	89
Զօոյ վ.	814
Զօրավանք	854
Զօրավարի (Զօրաւորի) վ.	854
Զօրավարի վ. (Բաղէշ)	914
Զօրայ վանք	148
Էջմիածնի վ.	349
— — վ. (Աղբալ)	805
Էրէմերու Ս. Աստուածածին վ.	757
Էրընկանի Ս. Աստուածածին վ.	806
Ընծայեաց Ս. Աստուածածին վ.	352
Թաղէոսի (Արտաղ) վ.	457
— — (Բերկըի) վ.	352
Թարգմանչաց վ.	676
Թովմասի վ. (Ագուլիսի)	676
— — (Գանձակի)	148
— — (Մրորսի)	155
— — (Ներոսի)	205
Իլու վանք	158
Լիմի վ.	1
Լուսապտուղ ս. Սահակի վ.	156

	էջ
Լընիսի վ.	875
Խաթուն Տիրամօր վ.	352
Խաչավանք (Գողթն)	726
Խաչի կամ Երաշխաւորի վ.	444
— — վ.	231
— — (Անձրեւաբեր) վ.	725
— — (Աղթամարի) վ.	86
— — (Աղարանից)	821
— — (Սրկանանց)	866
— — (Ճրպայ)	807
— — (Շինիձորի) վ.	855
— — (Սօղվանից) վ.	862
— — (Քրմենից) վ.	836
Խաչղուի վ.	346
Խաչկայ վ.	162
Խասկայ վ.	162
Խարարաստայ վ.	396
Խէղայ Ս. Աստուածածնի վ.	745
— — Ս. Գէորգի վ.	755
Խլու վ.	356
Խնդրակատար (Ս. Աստուածածնի) վ. (Բաղէշ)	756
— — (Հայոց ձոր)	924
Խնձորուտի վ.	863
Խոսպայ (Ս. Աստուածածնի) վ.	756
Խոսրովային Ս. Նշանի վ.	864
Խումսայ վ.	162
Խոսուսանդոսի վ.	865
Յաղկավանք	865
Յայատի վ.	866
Յապրկորի վ.	937
Յառաքարի վ.	236
Յափանից Ս. Աստուածածնի վ.	866
Յիծաղաբեր Ս. Աստուածածնի վ.	757
Յիսու վանք	758
Յղակու Ս. Աստուածածնի վ.	938
Յսլատի վ.	815

Ծովահայեաց Ս. Աստուածածնի վ.	246
Կանանց կամ Սրկանց վ.	866
Կապուտկողայ Ս. Յակոբայ վ.	162
Կարադէբայ վ.	870
Կարապետի վ. (Գանձկայ)	178
— — (Ծապրկորի)	937
— — (Կտուցի)	51
— — (Սորբայ)	179
Կաւալու Ս. Աստուածածնի վ.	245
Կարմիր վ. (Ռչտունիք)	984
— — (Ս. Ստեփանոսի) վ.	506
Կարմրակ Ս. Աստուածածնի վ. (Ռչտունիք)	184
Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի վ. (Տոսպ)	236
Կեղսու վ.	852
Կենարեր Ս. Գէորգի վ.	416
Կենդանանից վ.	246
Կերմանից վ.	417
Կրղրլ վանք	506
Կիրակոսի վ. (Կեղսու)	852
— — վ. (Սալնաձոր)	939
Կճաւայ Ս. Աստուածածնի վ.	870
Կոզուց վ.	417
Կոճերաց վ.	417
Կուճղուց կամ Կուճողաց վ.	872
Կուսանաց անասրատ	734
Կոնկու վ. (Ս. Աստուածածին)	246
Կտուց	51
Հայկայ վ.	872
Հայկավանից Ս. Աստուածածնի վ.	249
Հայրապետի վ.	186
Հանկչտանց վ.	758
Հաւատաւոր Ս. Գէորգի վ.	412
Հղարու Ս. Աստուածածնի վ.	878
Հէգուայ վ.	872
Հիդանու վ.	872

	էջ
Հինգ խորանք վ.	872
Հողեաց վ.	759
Հոռոմոսի վ.	339
Հոռոմվանք	738
Հրեշտակապետի վ.	873
Ջեռակալի վ.	752
Ջիթատուր վ.	747
Ջորոյ վ. (Տոսպ)	251
— — (Քաջբերունիք)	418
Ճրպայ Մ. Խաչի վ.	807
Մահառչտի վ.	187
Մանուկ Ս. Նշանի վ.	418
Մաղարդայ կամ Մաղարթայ վ. 527.	573
Մատղայ վ.	482
Մարի(ա)նոսի վ.	778
Մարութայ կամ Մարութայ վ.	883
Մեծ Գունոյ վ.	732
Մեծովայ վ.	419
Մեսրոպայ վ.	726
Միանձն վ.	184
Մինասի վ.	873
Միւղկիւնոյ վ.	732
Մոխրաբերդի վ.	188
Մոճկոնից վ.	895
Մրորսայ վ.	155
Մցղունի վ.	732
Յակոբայ վ. (կամ Աւեր)	446
— — (Բաղէշ)	939
— — (Գողթն)	739
— — Կապուտկողայ	162
Յայնկոյսներու Ս. Աստուածածնի վ.	254
Յարութիւն(ի) վ. (Արճէշ)	390
— — (Բաղէշ)	939
— — (Խիզան)	875
— — (Ռշտունիք)	188
Յիզտիրուգտի վ.	940

Յիրաց վ.	849
Յովհաննէսի վ. (Բաղէշ)	940
— — (Գեղսու)	852
— — (Նախջուան)	503
— — (Պաղվանից)	144
— — (Պոսայ)	941
Նախավկայի վ. (Բերկրի)	356
— — (Մաղարթայ)	527
Նարեկայ վ.	189
Նարեկացիի Քաւայ վ.	870
Նաւկայ վ.	442
Նաւուշայ վ.	732
Ներսի վ.	205
Նկար (Նկարենայ) վ.	200
Նշանի վ. (Բուստի)	725
— — (Գինեբեր)	416
— — (Խոսրովային)	864
— — (Մանուկ)	418
— — (Նանենից)	881
— — (Ուորնկայ)	443
— — (Չաղար կամ Չարահան)	206
— — (Պուլենց)	878
— — (Պատերազմի, Սքանչեւագործ, Վասիլ Թաղաւորի)	444
— — (Վարագայ)	268
Նոնենից Ս. Վարդանի վ.	882
Նոր Գիւղի վ.	188
Նոր Գիւտայ վ.	676
Նանենից Ս. Նշանի վ.	881
Շախո(ւ)ոսայ Ս. Աստուածածնի վ.	205, 1111
Շամբի Նախավկայի վ.	527
Շէխիսի վ.	941
Շինիձորի ս. Խաչի վ.	855
Շիրնից ս. Գէորգի վ.	875
Շմաւոնի վ.	734
Շուշանից ս. Գէորգի վ.	255

	էջ
Ոչխ(ա)րանից (կամ Ոչխարաց) վ.	752
Ուորնկաց Ս. Նշանի վ.	443
Ուրանիսի Ս. Աստուածածնի վ. 205.	877
Չաղար Ս. Նշանի վ.	206
Չարական Ս. Նշանի վ.	206
Պաղվանից վ. (Ս. Յովհաննէս)	144
Պապղոյ վ.	453
Պատրկայ վ.	210
Պէտրոսի վ.	187
Պլաւրիկի վ.	215
Պոռայ վ. (Ս. Յովհաննէս)	941
Պուլենց Ս. Նշանի վ.	878
Պուտլիկ վ.	215
Պօղոսի վ.	215
Ջաջղլուի վ. (Ս. Գէորգի)	216
Սալնապատի Ս. Գրիգորի վ.	256
Սահակի վ. (Երէրնայ)	346
— — (Լուսապատոյ)	156
Սարգ(ի)սի վ. (Ակէոյ)	813
— — (Գողթն)	731
— — (Հոյոց ձոր)	781
Սարի վ.	884
Սեղայ վ.	883
Սիբէքայ Ս. Աստուածածնի վ.	781
Սէրէի Ս. Աստուածածնի վ.	852
Սիսնի վ.	941
Սիւտկու վ.	217
Սիւտառակի վ.	875
Սիզայ Ս. Աստուածածնի վ.	265
Սմբատաշէնի վ.	205
Սորբայ Ս. Կարապետի վ.	179
Սպիտակ վ.	217
Սորի Ս. Աստուածածնի վ.	878
Սուխարայ վ.	396
Ստէփանոսի վ. (Ակոռոյ)	814
— — (Աստապատի)	506

Ստեփանոսի վ. (Մեծ Գուճոյ)	732
— — (Նաւուշայ)	732
— — (Նկարենայ)	200
— — (Յիսնայ)	135
Սրխու վ.	778
Սքանչեւագործի վ.	205, 1111
Սքանչեւագործ Ս. Նշանի վ.	444
Սօզմանից Ս. Խաչի վ.	862
Վասիլ Թագաւորի Ս. Նշանի վ.	449
Վարագայ վ.	268
Վարդանայ վ. (Հայոց ձոր)	780
— — (Մոկս)	880
— — (Նախիջեւան)	504
— — (Նոնենից)	882
— — (Ռշտունիք)	219
Վարդենիսի վ.	453
Վարդ-Պատրիկի վ.	206, 780
Տեւի վ.	734
Տէր Յուսկան որդւոյ վ.	357
Տէր Պէտոյի վ.	378
Տկուց վ.	454
Տղայ Մանուկի վ.	943
Փառակայ վ.	734
Փասայ վանք	883
Փշավանք	810
Փռլիոլ Ս. Գէորգի վ.	884
Փրկչի վ.	943
Յիսնայ Ս. Ստեփանոսի վ.	135
Դաւանոս-Խորան Աստուածածնի վ.	158
Դավայ Աստուածածնի վ.	781
Դարատակի վ.	506
Դարի Ս. Աստուածածնի վ.	225
Դաւայ Նարեկացիի վ.	870
Դրիստափորի վ.	379
Դրճենից ս. Խաչի վ.	863
Պղէլի վ.	228

Ստեփանոսի վ. (Մեծ Գունոյ)	732
— — (Նաւուշայ)	732
— — (Նկարենայ)	200
— — (Տիպնայ)	135
Սրխու վ.	778
Սքանչեւագործի վ.	205, 1111
Սքանչեւագործ Ս. Նշանի վ.	444
Սօղվանից Ս. Խաչի վ.	862
Վասիլ Թագաւորի Ս. Նշանի վ.	449
Վարազայ վ.	268
Վարդանայ վ. (Հայոց ձոր)	780
— — (Մոկս)	880
— — (Նախիջեւան)	504
— — (Նոնենից)	882
— — (Ռշտունիք)	219
Վարդենիսի վ.	453
Վարդ-Պատրիկի վ.	206, 780
Տեւի վ.	734
Տէր Յուսկան որդւոյ վ.	357
Տէր Պէտոյի վ.	378
Տկուց վ.	454
Տղայ Մանուկի վ.	943
Փառակայ վ.	734
Փասայ վանք	883
Փշավանք	810
Փռթկու Ս. Գէորգի վ.	884
Փրկչի վ.	943
Տիպնայ Ս. Ստեփանոսի վ.	135
Քառասուն-խորան Աստուածածնի վ.	158
Քավայ Աստուածածնի վ.	781
Քարատակի վ.	506
Քարի Ս. Աստուածածնի վ.	225
Քաւայ Նարեկացիի վ.	870
Քրիստափորի վ.	379
Քրմենից ս. Խաչի վ.	863
Պղէլի վ.	228

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- ՃԼԲ. Ֆասալեր Ռ., Հայաստանի Ոստիկաններու ժամանակագրութիւնը 833—887 տարիներու շրջանին: Թրգմ. Հ. Վ. Ինգլիզեան: 1933: էջ 120: զ. Փր. 3.—
- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Ա. 1932: էջք ԺԲ + 399: զ. Փր. 4.—
- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Դասական հայերէնն եւ Վիեննական Միութեան Դպրոցը: 1932: էջ 387: Ֆր. 4.—
- ՃԼԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ դրական գործունէութիւնը. մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1933: էջ 280: Մէկ պատկերով: Ֆր. 3.—
- ՃԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ: Մասն Ա. 1921: էջ Ժ + 241: Ֆր. 3.—
- ՃԼԿ. Տաշեան Հ. Յ., Հաթեր եւ Ուրարտեանք. մատենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1934: էջք Ը + 343: Ֆր. 3.—
- ՃԼԸ. Սարուխան Ա., Ա. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne dans la littérature géorgienne. 1936: էջք 62 + 63—106: Ֆր. 1.—
- ՃԼԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոս Հայոց յէջմիածին եւ իւր ժամանակը (1577—1633): Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան: 1935: էջ 450: Ֆր. 4.—
- ՃԽ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: էջ 400—800: Ֆր. 4.—
- ՃԽԱ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն: Նկարագիր ուղեւորութեան ի Լվովէ ի Կ. Պոլիս, ի Հռոմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ յամսն 1608—1619: 1936: Ֆր. 4.—
- ՃԽԲ. Էսապալեան Հ. Պ., Տատիանի Համարարրաւոր եւ հայերէն աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վիեննա 1937, էջք Ը + 127: զ. Փր. 1.—

- ձեԳ. Սարուխան Ա., Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա
1937, էջք Ը + 253: զ. Փր. 3.—
- ձեԴ. Թորգոմեան Դկտ. Վ., Երեմիա Չէլէպիի Քէօ-
միւրճեան Ստամպուլոյ պատմութիւն, հտ. Գ.
Վիեննա 1938, էջք ԻԸ + 194: զ. Փր. 3.—
- ձեԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Մատենադրական հետազոտու-
թիւններ. հտ. Դ. Վիեննա 1938, էջք Ժ + 406:
զ. Փր. 4.—
- ձեԶ. Սարուխան Ա., Վրաստան եւ Հայերը, հտ.
Ա., Վիեննա 1940, էջք Ը + 291: զ. Փր. 4.—
- ձեԷ. Էսապալեան Հ. Պ., Դիոնիսիոս Բարսալիբի,
ասորերէնէ թարգմ., Վիեննա 1939, էջք 112:
զ. Փր. 1.—
- ձեԸ. Երեմեան Ա., Թիֆլիսի Հայոց Պանթէոններում
Վիեննա 1940, էջք Դ + 112: զ. Փր. 1.—
- ձեԹ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Ա. Վիեննա 1940, էջք + 384:
զ. Փր. 4.—
- ձԵ. Արեգեան Դկտ. Ա., Դորբատի հայ ուսանողու-
թիւնը, Վիեննա 1942, էջք 44: զ. Փր. 1.—
- ձԵԱ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջք Ժ + 350:
զ. Փր. 4.—
- ձԵԲ. Ինգլիզեան Դկտ. Հ. Վ., Հայաստան Սուրբ
Գրքի մէջ, Վիեննա 1947, էջք ԽԵ + 233:
զ. Փր. 6.—
- ձԵԳ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սարգիկէի Ժողովքի
հայերէն կանոնները, Վիեննա 1945, էջք Հ +
132: զ. Փր. 4.—
- ձԵԴ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սեբաստիայի վանքերը:
Ա. մաս. Սեբաստիա քաղաքի վանքերը: Վիեննա
1946, էջք ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ձԵԵ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջք Ե +
743—1134: զ. Փր. 8.—

Հասցէ՝

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

0027670

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0027670

